

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАТАЛІЯ БАРАНОВСЬКА

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ

КИЇВ 2011

УДК 621.039.586: Чорнобиль

Барановська Наталія.

Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. — К.: Інститут історії України НАН, 2011. — 254 с.

ISBN 978-966-02-5949-2

У формі історичних нарисів, із залученням широкого кола джерел, робота висвітлює суспільно-політичні та науково-технічні передумови аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, яка сталась 26 квітня 1986 р., розкриває початкові зусилля з її мінімізації та інформаційну ситуацію в країні, яка привела до падіння довіри суспільства до влади. Аналізуючи основні напрями вирішення проблем, породжених аварією, автор зосереджується на інженерно-технічних та медико-біологічних, розкриває процеси, пов'язані із зоною відчуження та «Об'єктом “Укриття”», показує проблеми довкілля, якості життя, стан здоров'я і впливи аварії на долі людей. Окремі нариси присвячено висвітленню суспільної активності, породженої аварією, зусиллям держави з унормування постчорнобильського життя та факту закриття ЧАЕС, який розглядається як політичний крок і довготривалий процес.

Розрахована на широке коло читачів.

Робота рекомендована до друку рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України 24 лютого 2011 р.

Відповідальний редактор академік *В.А. Смолій*

Рецензенти:

Доктори історичних наук Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. та Марочко В.І.

При використанні матеріалу посилання обов'язкове

ISBN 978-966-02-5949-2

© Н.П. Барановська

З М І С Т

Передмова	4
Нарис 1	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АВАРІЇ НА 4-МУ ЕНЕРГОБЛОЦІ ЧАЕС	8
Нарис 2	
ПОЧАТКОВІ ЗУСИЛЛЯ З МІНІМІЗАЦІЇ АВАРІЇ	27
Нарис 3	
ІНФОРМАЦІЙНА СИТУАЦІЯ В КРАЇНІ ТА ПАДІННЯ ДОВІРИ ДО ВЛАДИ	52
Нарис 4	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИРІШЕННЯ ІНЖЕНЕРНО- ТЕХНІЧНИХ ТА МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, ПОРОДЖЕНИХ АВАРІСІЮ	73
Нарис 5	
ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ — ТЕРИТОРІЯ ТРИВОГИ	90
Нарис 6	
ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ	113
Нарис 7	
СТАН ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ	129
Нарис 8	
СУСПІЛЬНА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ	151
Нарис 9	
ДОЛІ ЛЮДЕЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ	162
Нарис 10	
ЗУСИЛЛЯ ДЕРЖАВИ З УНОРМУВАННЯ ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ	182
Нарис 11	
УКРИТТЯ НАД 4-М ЕНЕРГОБЛОКОМ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ	207
Нарис 12	
ЗАКРИТТЯ ЧАЕС ЯК ПОЛІТИЧНИЙ КРОК ТА ДОВГОТРИВАЛИЙ ПРОЦЕС	240
ПІСЛЯМОВА	257

ПЕРЕДМОВА

В історії України ХХ століття було чимало подій, які справили надзвичайний вплив на суспільство і закарбувалися у його пам'яті назавжди. Серед таких подій — глобальна техногенна катастрофа, наслідки якої відчув не лише український народ, а в тій чи іншій мірі — й вся північна півкуля планети Земля.

Незважаючи на значний час, що минув від аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, та величезну кількість публікацій про різні її аспекти і складові, узагальненого викладу політичної, соціальної, економічної та духовної складових історичного процесу, породженого нею, і досі немає. Авторка представленої роботи намагатиметься хоча б частково заповнити цю прогалину, розуміючи при цьому, що неможливо в одній праці з достатньою глибиною висвітлити всі питання такої великої проблеми.

Історична подія такого масштабу, як чорнобильська, безумовно відповідає закону про причинно-наслідкові зв'язки у суспільному процесі, була обумовлена сукупністю передумов політичного, ідеологічного й економічного характеру та мала наслідки, що за суттю і змістом, за результатами та впливами на суспільні процеси охопили значну кількість населення та виявилися пролонгованими у часі.

Притаманна початковому етапу боротьби з аварією та її наслідками політика держави, спрямована на приховування інформації, замовчування і зміщення акцентів, сприяла формуванню викривленого уявлення про події і процеси, що мали місце на майданчику ЧАЕС і навколо нього. А в подальшому мала місце монополізація висновків про причини, хід аварії та шляхи подолання її наслідків, хоча їх істинність була предметом дискусії дотичних до проблеми фахівців, через що необхідність максимального виявлення закритої інформації, її осмислення з позицій сьогодення продовжують залишатися актуальними. Потреба усвідомлення суспільством необхідності гармонійного співіснування людини, техніки та природи впливає з розуміння, що техногенні аварії та катастрофи є супутниками науково-технічного прогресу. Ймовірність їх виникнення зростає разом з впровадженням у виробництво його досягнень.

Враховуючи, що аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС переросла у масштабну гуманітарну катастрофу, у суспільства виникає розуміння, що якщо техногенні аварії приносять шкоду об'єктам, на яких вони виникають, то техногенні катастрофи своїми наслідками впливають на розвиток суспільства, окремої країни або групи країн. Глобальні катастрофи вносять певне збурення в життя і розвиток світового співтовариства. Подолання і виявлення причин техногенних катастроф, шляхи їх запобігання — як прояви

зусиль влади і суспільства, є необхідними складовими цивілізаційного процесу.

Для суспільства важливою є не лише сама катастрофа, як подія, а й її наслідки та їх вплив на життя людей. Узагальненні знання про аварію, впливи її наслідків на різноманітні аспекти суспільного життя в Україні, при наявності певної політичної волі, здатні справити значний конструктивний вплив, маючи практичну цінність для органів державної влади та організацій, що вирішують проблеми, породжені техногенними катастрофами.

За своїм змістом чорнобильська катастрофа 1986 року виходить далеко за межі сучасних знань, науки й практики. Вона має надзвичайно розгалужену складну структуру, унікальні особливості, являє собою багаторівневу систему елементів та зв'язків між ними, що дає підстави розглядати подію на ЧАЕС як узагальнену модель техногенної катастрофи з величезними соціальними наслідками і впливами на людську спільноту.

Слід відзначити, що перебування України в складі СРСР в умовах надзвичайної ситуації обумовило активну участь у вирішенні конкретних завдань саме центральних органів влади. Для розв'язання проблем, що гостро постали перед країною у зв'язку з подією на ЧАЕС, створювалися оперативні групи в усіх задіяних міністерствах та відомствах, на які спиралася утворена 26 квітня Урядова комісія, очолювана заст. голови Ради міністрів СРСР Б. Щербиною. Оперативна група Політбюро ЦК КПРС, яка була утворена для політичного керівництва вирішенням проблеми, координації всіх зусиль, за час роботи розглянула близько 400 питань. В Україні для систематичного зв'язку з Урядовою комісією і організації оперативного виконання її рішень, а також координації дій республіканських, обласних та міських органів 3 травня спеціальною постановою ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР була створена оперативна група Політбюро ЦК Компартії України, очолювана Головою Ради Міністрів О.П. Ляшко. Діяльність всіх цих структур довгий час була засекречена, а тому, коли в умовах незалежності з'явилась можливість їх вивчення, інформація з багатьох питань викликала в суспільстві шок.

Відправним моментом в оцінці наслідків Чорнобильської катастрофи, і в тому числі гуманітарних, стала постанова Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1990 р. «Про єдину програму щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і ситуацію, пов'язану з цією аварією». В ній, зокрема зазначалось, що ця аварія за сукупністю наслідків є самою великою катастрофою сучасності, загальнонародним лихом, що зачепило долі мільйонів людей, які мешкали на величезних територіях. Екологічний вплив Чорнобильської катастрофи поставив країну перед необхідністю розв'язання нових, виключно складних, великомасштабних проблем, що торкалися прак-

тично всіх сфер суспільного життя, багатьох аспектів науки і виробництва, культури та моралі¹. Тобто вона стала явищем цивілізаційного масштабу.

Впливи Чорнобильської катастрофи поширювалися через недосконалості і помилки у вирішенні екологічних, медичних, економічних, суспільно-політичних, психологічних та морально-етичних проблем, що виникли в результаті події на АЕС. В згадуваній постанові зазначалось, що заходи, вжиті для ліквідації наслідків аварії, виявились недостатніми. В районах, що зазнали радіоактивного забруднення, склалась вкрай напружена соціально-політична ситуація, обумовлена протиріччями в рекомендаціях вчених та спеціалістів з проблем радіаційної безпеки, зволіканням із прийняттям необхідних заходів і в підсумку втратою частиною населення довіри до місцевих та центральних органів влади. Крім того, станом на квітень 1990 р. була відсутня прийнятна для широких верств населення загальна концепція безпечного проживання на забруднених територіях, що ускладнювало соціально-психологічну ситуацію. Була відсутня повна й деталізована інформація про забруднення території радіонуклідами. Недовіру і протест населення викликали рівні тимчасового дозового нормування, введені для постраждалих районів, незабезпеченість дозиметричними та радіометричними приладами контролю тощо.

В постанові також зазначалось, що десятки тисяч людей, що мешкали в зонах підвищеної радіації станом на 1990 р. залишилися не відселеними. Повільно розгорталось будівництво житла для переселенців. Мешканці постраждалих районів не були забезпечені в повному обсязі чистими продуктами харчування, товарами першої необхідності, належним медичним обслуговуванням.

Підкреслювались також й інші недоліки, зокрема: великомасштабна дезактивація населених пунктів виявилась в багатьох випадках неефективною, залишилися невирішеними питання надійної ізоляції багатьох джерел високої радіоактивності на промайданчику атомної станції та за її межами. Було визнано, що на значних площах сільськогосподарських угідь, забруднених радіонуклідами, роботи велися без належного врахування аварійної ситуації, що обумовлювало можливості виробництва і споживання продуктів харчування, забруднених вище встановлених нормативів.

Ситуація, що склалась, зазначалось в постанові, багато в чому стала наслідком неправильної оцінки на всіх рівнях державного управління в центрі і на місцях масштабів і наслідків аварії, слабкої координації дій, невинуватої монополізації досліджень та засекречування відомостей про радіаційну обстановку, особливо у 1986 р., недостатній поінформованості населення, а також відсутності уповноваженого державного органу, відповідального за проведення заходів із захисту населення від її наслідків.

Як висновок, в постанові Верховної Ради СРСР від 25 квітня 1990 р. «Про єдину програму щодо ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і ситуацію, пов'язану з цією аварією» зазначалось, що країна виявилась не підготовленою до глибокого осмислення того, що трапилося, своєчасного вирішення наукових, соціальних, психологічних та правничих проблем, що негативно позначилось на розробці та реалізації широкомасштабного комплексу заходів із ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС².

І от, пройшов значний час. Стало очевидним, що Чорнобильська катастрофа справила величезний вплив на внутрішнє життя України. Однак недоліки, труднощі і проблеми залишились. І вже у 2004 р. на парламентських слуханнях, присвячених 18-й річниці аварії, зазначалось, що хоча у після аварійний період було чимало зроблено для пом'якшення її наслідків, однак і сьогодні кількість проблем, які належить вирішувати, не зменшилась, а навпаки: екологічні, соціальні, психологічні, медичні й інші негативні прояви загострюються і набувають системного характеру. При цьому їх подолання відбувається в умовах економічної нестабільності³. Зусилля держави, спрямовані на подолання і упередження негативних наслідків катастрофи виявились в силу багатьох причин об'єктивного та суб'єктивного характеру недостатньо ефективними.

¹ Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. — 1990, № 18, стаття 313.

² Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. — 1990, № 18, стаття 313.

³ З виступу члену Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Грязева А.Д. на парламентських слуханнях «18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє». — Стенографічний звіт. — http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/povni_text/parlament_sluhan/chornobil18.html

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АВАРІЇ НА 4-му ЕНЕРГОБЛОЦІ ЧАЕС

Для того, щоб зрозуміти передумови такої епохальної за своїми наслідками події як аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. необхідно хоча б побіжно оглянути події та процеси, що відбувались в атомній науці на початковому етапі атомної енергетики в СРСР. Про створення атомної зброї в СРСР, будівництво первістка атомної промисловості — хімічного комбінату «Маяк» та уральського «Атомграда» — міста Челябінськ-40, що пізніше одержав назву Озерськ, про людей, що реалізували радянський атомний проект опублікована низка праць мемуарного й наукового характеру¹. І всі ті проблеми, висвітлені в них, дотичні до Чорнобильської катастрофи.

Коли на Південному Уралі у Челябінську-40 1957 р. трапилась радіаційна аварія, що поставила перед наукою та практикою цілий ряд абсолютно нових завдань, підступи до радіоекології — науки про взаємодію природи і атомної енергії, вже були. Ще на початку 50-х років в країні почались широкі експериментальні дослідження з вивчення закономірностей міграції радіонуклідів в природних середовищах і дії іонізуючого випромінення на рослини та тварини.

Радіоекологія розвивалась на початковому етапі по двох напрямках: дослідження в галузі радіаційної генетики та біології, що їх проводив Тимофеев-Ресовський та дослідження, що здійснювалися біофізичною лабораторією Московської сільськогосподарської академії ім. Тімірязєва (БФЛ) — першою сільськогосподарською лабораторією радіологічного спрямування в країні. Аналогічні дослідження проводились також установами Міністерства охорони здоров'я, Академії наук, Головного управління з гідрометеорології².

Після аварії 1957 р. в травні 1958 р. у Челябінську-40 була створена Дослідна науково-пошукова станція (ОНИС рос.) для вивчення наслідків аварії та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій³. За результатами 25-річних робіт вивчення та ліквідації наслідків аварії 1957 р. і вивчення поведінки, міграції радіоактивних речовин на території Східно-Уральського радіоактивного сліду, колективом станції був підготовлений та опублікований узагальнюючий звіт, який мав велике наукове та практичне значення. Він міг би стати необхідним посібником для організаторів ліквідації наслідків чорнобильської аварії. Але випущений обмеженою кількістю примірників, документ так і не став ефективним посібником для них. Як відзначалось на Всесоюзній науковій конференції, проведеній в Москві у 1988 р. по радіаційних проблемах чорнобильської аварії, відсутність інфор-

мації про уральську аварію не дозволила упередити невірні та зайві дослідження, обумовила низьку ефективність методів дезактивації та радіаційного захисту населення⁴.

Начальник Дослідної науково-пошукової станції Г.Н. Романов (рос.) розповідав: «наукові дослідження активно велись колективом станції до Чорнобильської аварії. Майже всі радянські радіоекологи пройшли практику тут, на цій станції. Перш за все, тут вивчалася поведінка радіонуклідів у навколишньому середовищі, стронція-90, цезію, тритію, вуглеця-14 та ін. Працівниками станції було виконано великий цикл наукових робіт з визначення стійкості сільського господарства в умовах ядерної війни.

Співробітники станції чимало зробили для вивчення та ліквідації Чорнобильської аварії. На базі працівників Дослідної станції була створено комплексна радіоекологічна експедиція, яка розпочала свою роботу в липні 1986 р. на території України та Білорусі, що зазнали радіоактивного забруднення. І вже на кінець 1986 р. вона підготували ряд практичних рекомендацій, зокрема, було підготовлено більше 85 документів з оцінки радіаційної та радіоекологічної ситуації в 30-кілометровій зоні, випробуванню методів і засобів дезактивації, зменшенню впливу наслідків аварії на народне господарство та навколишнє середовище»⁵.

Поряд з радіобіологічним аспектом атомної енергії взагалі та атомної енергетики зокрема, значною проблемою була їх фізико-технічна складова. Вивчення опублікованої спеціальної літератури з проблем атомної енергетики, опублікованої у доаварійний період, засвідчує, що чи не найзначніше місце в її загальному обсязі займають монографічні видання та статті у фахових журналах з різних питань, пов'язаних з ядерними реакторами. Це — питання їх теорії, конструювання, методів розрахунків, технології, питання надійності системи їх захисту та ін. При цьому чимало видавалося літератури, перекладеної із іноземних мов⁶ (переліки публікацій тут і надалі систематизовано по роках).

Другим за рівнем уваги до нього, стало питання розробки і функціонування реакторів різного типу. Так, з початку 70-х років об'єктом уваги науковців і практиків був реактор РБМК. Опрацьовувались різні аспекти його розробки та функціонування, зокрема, системи контролю за розподілом енерговиділення, контролю та регулювання енергорозподілення, підвищення ефективності використання Урана, підводилися певні підсумки та аналізувалися деякі особливості та досвід експлуатації АЕС с реакторами РБМК-1000, аналізувався стан розвитку АЕС с РБМК та перспективи розширення його використання в атомній енергетиці⁷. При цьому, про недоліки окремих систем РБМК було відомо й у доаварійний час. Так, зокрема, розрахункові дослідження динаміки та управління РБМК в реальних експлу-

атаційних режимах, виконані на стадії їх проектування та освоєння, а також результати багатолітньої експлуатації реакторів цієї серії дозволили на початок 1986 р. зробити висновок, що традиційний автоматичний регулятор не забезпечує необхідного рівня автоматизації процесу управління сучасними енергетичними реакторами з властивою їм просторовою нестабільністю енерговиділення⁸. Але цей висновок не встиг вплинути на ситуацію з РБМК на ЧАЕС.

А тим часом питання безпеки реакторів були предметом уваги науковців і практиків. Так, у 1975 р. було опубліковано збірник матеріалів симпозиуму МАГАТЕ «Принципы и нормы безопасности реакторов. Избранные доклады». (Вид-во Атомиздат. Вып. 4, 5).

З 1979 р. після аварії на американській АЕС Трі Майл Айленд більшість країн, що експлуатували АЕС, істотно підвищили культуру поведінки з атомними реакторами, змінили чимало процедур та структур, що підвищило безпеку не лише в ядерній промисловості, але й у багатьох інших небезпечних виробництвах. Наприкінці 1986 р. академік Легасов звернув увагу керівництва країни на створений у США в рамках Американського ядерного товариства Інститут експлуатації атомних електростанцій з постійним штатом 50–60 чол. Цей штат складався головним чином з найбільш висококваліфікованих і досвідчених колишніх інженерів-операторів, що залучають при необхідності до вирішення завдань з вдосконалення експлуатації АЕС будь яких професорів чи інженерів, що входили до Американського ядерного товариства, або ззовні. Авторитет Інституту був дуже високий через його незалежність, високу компетентність, конкретність рекомендацій та, головне, наявність повної інформації з дефектів експлуатації всіх західних АЕС й заходів щодо їх ліквідації. Проте, в СРСР подібна незалежна структура так і не була створена.

Проблеми безпеки були в доаварійні роки предметом уваги значного ряду публікацій, в т.ч. матеріалів МАГАТЕ⁹. Працювали над цією проблемою й у національних академіях наук союзних республік СРСР. Так, у Вільнюсі Інститутом фізики АН ЛитРСР у 1982 р. була видана книга «Обеспечение радиационной безопасности при эксплуатации АЭС», у якій було опубліковано статті Л.А. Ільїна та І.А. Ліхтарьова — в майбутньому відомих певною тенденційністю діячів, пов'язаних з вирішенням чорнобильських проблем¹⁰.

Значна увага у доаварійні роки приділялась АЕС в цілому, різним аспектам їх проектування і експлуатації і, зокрема, такому важливому питанню як їх сейсмостійкість¹¹. Велася також у доаварійні роки велика наукова та проектна робота спрямована на передбачення та попередження аварійних ситуацій на АЕС¹².

При цьому виникали ситуації, коли формувалась протидія рішенням щодо розміщення об'єктів атомної енергетики на тих чи інших територіях. Зокрема, науковці України не була слухняним знаряддям політичної системи. І коли інтенсивне насаджування АЕС в Україні викликало тривогу в усього суспільства, в Академії наук ці плани зумовили науково обґрунтований протест. Так, влітку 1980 р. до Ради Міністрів УРСР було передано лист президента АН УРСР академіка Б.Є. Патона про недоцільність спорудження ЧАЕС-2, а через рік на засіданні Президії Ради міністрів УРСР була заслухана його доповідь «Про можливі еколого-економічні наслідки розміщення, будівництва та експлуатації в Українській РСР атомних енергооб'єктів».

Незважаючи на негативну реакцію союзних владних структур на подану Академією наук УРСР доповідню записку, зусилля вчених не були марними. Практичним їх результатом, зрештою, стало припинення спорудження Одеської АТЕЦ, а згодом — і Кримської АЕС, відмова затвердити план розміщення майданчиків під будівництво Харківської АТЕЦ і АЕС у Донецькій області, на узбережжі Азовського моря, ряду інших планованих об'єктів атомної енергетики в Україні, а також від збільшення кількості блоків на Хмельницькій, Рівненській та Південно-Українській атомних станціях¹³.

Для розуміння передумов аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС корисно ознайомитися і з галузевими публікаціями, що їй передували. Цікаво, що до 1986 р будівництво Чорнобильської АЕС, що розпочалося з 1970 року, та її експлуатація не надто привертала увагу науковців та практиків (маються на увазі серйозні фахові публікації, а не публіцистичні, чи пропагандистські матеріали опубліковані в ЗМІ). Серед виявлених авторкою опублікованих аналітичних матеріалів привертає увагу публікація в журналі «Атомная энергия» в 1982 г. (т. 53, вып. 5, с. 338) статті авторів (рос.) С.С. Черный та В.П. Григоров «Радиоактивные аэрозоли в системах вентиляции ЧАЭС».

Новий сплеск уваги до ЧАЕС спостерігається у 1984 р., коли з'являється ряд публікацій, присвячених організації бетонних робіт на її будівництві, схемі механізації робіт при будівництві головного корпусу другої черги, організації та проведенню монтажних робіт на 4-ому енергоблоці, використанню збірно-монтажних конструкцій при будівництві другої черги ЧАЕС та про основні результати будівництва цієї, тепер широко сумно відомої, АЕС¹⁴.

З 1985 року почалося підведення певних підсумків експлуатації ЧАЕС. Серед публікацій цього року присвячених саме цій проблемі, слід відзначити спеціальний випуск збірника статей «Атомные электрические станции» під ред. Ігнатенка Є.І. «Опыт эксплуатации Чернобыльской АЭС»

(1985, Вид-во Энергоатомиздат) та статтю працівників станції — (рос.) Фомина Н.М. та Лютова М.А. «Опыт эксплуатации Чернобыльской АЭС» в цьому збірнику.

Про те, що ЧАЕС експлуатувалась з певними недоліками (конструктивними, проектними та ін.) — фахівцям було відомо ще з доаварійних часів. Ідеї вдосконалення атомних енергетичних реакторів висловлювали не лише науковці, а й практики. Так, стосовно необхідності створення надійної, стійкої і мобільної системи очищення зкидних газів АЕС, чого вимагала охорона навколишнього середовища, висловилися інженери ЧАЕС у опублікованій ними у 1986 р. статті. На їх думку виконанню цього завдання відповідала установка придушення активності контуру (УПАК). Пусконаладжувальні роботи, проведені на УПАК другої черги ЧАЕС, дозволили виявити та ліквідувати ряд суттєвих недоліків початкового проекту. Освоєння УПАК на ЧАЕС дозволило почати введення аналогічних систем на Смоленській та Курській АЕС. Проте, на думку авторів статті, в ході експлуатації УПАК виявилися окремі недоліки, що потребували доопрацювання¹⁵.

У зв'язку з бурхливим розвитком атомної енергетики як галузі господарського комплексу країни, почалося й обмірковування й дослідження можливих наслідків цього буму. У зв'язку з поширенням ядерної зброї та можливим її використанням увагу наслідкам радіаційних опромінь приділяли військові медики¹⁶. Працювало в цьому напрямку і МАГАТЕ¹⁷. Продовжували привертати увагу дослідників також і проблеми поведінки радіоактивних продуктів у живій природі та їх впливи на неї¹⁸. Розвиток ядерної енергетики стимулював, зокрема, активізацію робіт в галузі контролю за радіоактивним забрудненням середовища в районах розміщення ядерних енергетичних установок. Оскільки на початку 80-х передбачалось, що в найближчі роки питома вага ядерної енергетики в загальному енергетичному балансі мала різко збільшитися, мали зрости потужності окремих АЕС, а самі вони мали наблизитися до великих населених пунктів, зростало значення інформації про рівні забруднення. Здається символічним, що саме у 1986 р. перший випуск журналу «Атомная энергия» відкривала стаття, присвячена саме цій проблемі¹⁹.

Фахівці, що працювали в атомній енергетиці, розуміли всю складність галузі і відповідальність за її безпеку. В посібнику для тих, хто вивчав «Правила технічної експлуатації АЕС» (1980р.) наводилися такі пояснення: «Тому що атомна енергетика розвивається дуже швидко, швидше, ніж встигає систематизуватись і узагальнюватись повною мірою досвід експлуатації обладнання і систем реакторних установок, можливе виникнення аварійних ситуацій, не передбачених ані проектом, ані технологічним

регламентом, ані місцевими інструкціями. Саме тому для таких випадків немає заздалегідь обґрунтованих і перевірених варіантів послідовності дій та операцій, що забезпечують безпеку енергоблоків. В таких ситуаціях найбільш розумним рішенням, можливо й пов'язаним з деякими економічними втратами, є переведення реактора в глибоко підкритичний стан (зупин). Після цього можна спокійно, із залученням необхідних спеціалістів, проаналізувати аварійну ситуацію, виявити її причини і розробити правильні дії при можливому її повторенні, зробивши відповідні зміни в інструкціях». Проте, ніякими інструкціями неможливо було передбачити ситуацію, що склалась на Чорнобильській АЕС, тим більше, що на технічні проблеми накладались проблеми суспільно-політичного характеру.

Післявоєнний період суспільного розвитку країни характеризувався багатьма процесами як позитивного, так і негативного характеру. Бурхливий розвиток ядерної фізики, досягнення якої використовувалися як у військових, так і в мирних цілях, зокрема у розвитку атомної енергетики, як в колишньому СРСР, так і в усьому світі, був одним із тих напрямків, що здобув далеко неоднозначну оцінку.

Звичайно, в останні десятиліття ставлення до цієї галузі науково-технічного прогресу і результатів його втілення в господарське життя зазнало кардинальних змін і стало вкрай негативним, але був період в історії радянської держави, коли її пропагандистською машиною серед широких верств населення насаджувалося почуття впевненості в абсолютній винятковості тих досягнень. Предметом гордості, зокрема, стало введення в експлуатацію у 1954 р. Обнінської атомної електростанції (нині в Російській Федерації), яка була першою в світі дослідною промисловою АЕС потужністю 5 тис. кВт. Лише через два роки, у 1956 була введена в експлуатацію перша АЕС у Великобританії, і ще через рік — у США²⁰.

Оскільки з 70-х років майже всі країни світу орієнтували свої національні програми розвитку ядерної енергетики на певний тип АЕС, на сьогодні в світі розроблено 10 основних типів енергетичних реакторів. В США, наприклад, основними є АЕС з водоводяними реакторами з водою під тиском та киплячі реактори, в Канаді — АЕС з важководними реакторами і т.д.

Будівництво Чорнобильської АЕС розпочалось у 1970 році²¹ у дуже специфічній ситуації, характеристику якій пізніше, вже після аварії було дано на засіданні Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС. В матеріалі «Про хід робіт із створення безпечних ядерних реакторів нового покоління», доданого до протоколу № 38 (16 березня 1987 р.) йшлося, зокрема і про те, що «... в більшості країн в останні роки (мається на увазі середина 80-х рр. — авт.) в галузі атомної енергетики першочергова увага приділяється все-

бічному обґрунтуванню концепції її безпечного розвитку. Детально аналізуються проекти діючих і перспективних ядерних парогенеруючих установок, розробляються заходи із підвищення їх надійності, форсовано проводяться необхідні науково-дослідні та конструкторські роботи. Все це дозволило підійти до створення принципово нових установок, які завдяки своїм фізичним та теплотехнічним характеристикам відзначаються високим рівнем безпеки. В СРСР аналогічний аналіз досі не виконано. Спроби організувати таку роботу носять разовий і однобічний характер. Немає галузевої програми в цій області. Не відповідає сучасним вимогам експериментальна база наукових, конструкторських і проектних організацій». І далі зазначено, що «переходити до серійного будівництва атомних станцій нового покоління необхідно після ретельного доведення їх проектів і обладнання на головному блоці. Зневажливе ставлення до цієї вимоги призвело до того, що зараз вводиться в дію велика серія енергоблоків з реакторами ВВЕР-1000, проекти яких вимагають термінової доробки»²².

При будівництві ЧАЕС було використано реактор конструкції РБМК (рос. — реактор большой мощности канальный; укр. — РВПК). Розробники цього реактора високо оцінювали позитивні моменти свого дітища. Вони, зокрема, зазначали, що каналні реактори мають суттєві переваги перед корпусними реакторами (ВВЕР).

Разом з цим автори РБМК визначали, що уран-графітові реактори мають певні недоліки, зокрема, вони більш матеріаломісткі та трудомісткі при будівництві та монтажу. Для них потрібен більший об'єм головного корпусу. Але при цьому, серед недоліків навіть не згадуються питання їх надійності та рівня безпеки²³.

Взагалі ставлення до питань безпеки РБМК-1000 відзначалось в ті часи певною легковажністю: «реактори не вибухають», «реактор РБМК — це самовар», «АЕС з РБМК можна встановити в центрі міста» — ось не самі сміливі оцінки енергетичного велетня. І це при тому, що існували й інші бачення цього реактора. Про можливість аварії на РБМК, а отже й на реакторі 4-го енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції через недоліки у конструкції застерігав за 11 років до аварії радянський фізик Іван Жежерун — колишній співробітник Інституту атомної енергії ім. Курчатова, якого за подібне бачення «досягнень радянської науки» просто витиснули з колективу, оголосивши психічно неадекватною людиною²⁴.

Та, незважаючи на вузьковідомчий підхід, закритість для критики і певну байдужість до неї державних і наукових структур, що мали відповідати за якість і безпеку атомної енергетики, серед фахівців галузі йшло осмислення проблеми. У 1985 р. інспектором Держатоменергонагляду СРСР на Курській АЕС О.О. Ядрихінським була підготовлена робота «Ядерна без-

пека реакторів РБМК», яку він направив до вищих керівних інстанцій галузі. В ній йшлося про небезпечні моменти, що могли виникнути в ході експлуатації РБМК-1000 через їх конструктивні і технологічні особливості. Основна теза цього документу — «в проектних документах та офіційних звітах Наукового керівника і Головного конструктора відсутнє достатньо ясне обґрунтування стану ядерної безпеки реакторів РБМК»²⁵. Проте увагу на цей документ звернули лише після аварії.

Радянський Союз реалізовував свою ядерну програму і, зокрема програму розвитку атомної енергетики, перебуваючи у світовій спільноті ядерних держав. У 1957 році рішенням Генеральної Асамблеї ООН було створено Міжнародну агенцію з атомної енергії (МАГАТЕ) — першу і єдину в світі міжнародну організацію з питань мирного використання атомної енергії. В Статуті МАГАТЕ визначено її основні завдання і, зокрема — досягти більш швидкого і широкого використання атомної енергії. В світлі цього завдання роль МАГАТЕ та її керівника на момент аварії — Ханса Бликса — в оцінці аварії та подальшому баченні її можливих наслідків можна кваліфікувати як негативну стосовно долі постраждалого населення.

Як вже відзначалось, в СРСР для АЕС першого покоління використовувалися уран-графітові реактори каналного типу, в яких майже вся енергія, що звільнюється при діленні ядер, перетворювалася в теплову енергію, а потім — в електричну. Генеральним проектувальником Чорнобильської атомної електростанції був Інститут «Гідропроєкт». Головним конструктором реакторної установки — Науково-дослідний конструкторський інститут енерготехніки (НДКІЕТ, рос. мовою НИКИЭТ), а науковим керівником розробки — Інститут атомної енергії ім. Курчатова. Будівництво і монтаж четвертого блока вело Міненерго СРСР. Воно ж і експлуатувало станцію, яка складалася з двох черг: перша — енергоблоки 1 та 2; та друга — 3 та 4 енергоблоки, об'єднані спільним вентиляційним блоком та блоком допоміжних систем реакторного обладнання (ВСПО) під одним дахом. Фахівцями відзначалось, що компоновка другої черги станції, до якої входив сумнівний 4-й енергоблок, авторами проекту була виконана принципово відмінною від компоновки першої черги ЧАЕС та аналогічних блоків інших АЕС²⁶.

Такі, як і на Чорнобильській АЕС, РВПК діють на Ленінградській, Курській, Смоленській та Ігналінській АЕС. За даними на початок 1995 року тільки в Росії діяло 15 енергоблоків з реактором цього типу та планувалося побудувати ще один²⁷.

У зв'язку з тим, що в світовій атомній енергетиці вибір був зроблений на користь інших типів реакторів, виникає питання, чому в СРСР саме РВПК набув такого поширення? Відповідаючи на нього, фахівці перш за

все підкреслюють, що уран-графітові системи з водяним охолодженням — самі прості і технологічно доступні. Звичайно, РВПК, як називали його розробники «радянський національний тип реактора», мав свої плюси, що високо оцінювалися з принципових позицій розвитку економіки, притаманних СРСР: намагання досягти великого ефекту при найменших витратах. Так, для нього можна було використовувати менш збагачене паливо, що було економічно вигідно. Можна, не зупиняючи реактор, перезавантажувати тепловиділяючі збірки (ТВС). У нього немає важкого корпусу, що при його будівництві, за словами колишнього голови Держкомітету з використання атомної енергії СРСР А.М. Петросьянца, звільняє заводи важкого машинобудування від виготовлення сталевих виробів масою до 200–500 тонн²⁸. Відсутність корпусу сприймалась великою перевагою цього реактора ще й тому, що знімала обмеження на потужність окремого блока. Вважалося, що можна стандартизувати його секції, що дозволило б, як з кубиків, скласти реактор практично будь-якої потужності. І цей підхід почав втілюватися в життя. Було розроблено проект реактора в 2,4 рази потужнішого за чорнобильський, йшла робота над проектом (рос.) РБМКП-4800, потужнішого в 4,8 раз²⁹, які, на щастя, залишилися нереалізованими. Але гонитва за економічною вигідністю і зовнішньою спрощеністю мала й свій зворотній бік, бо відсутність єдиного корпусу — це відсутність додаткової перешкоди на шляху викиду радіонуклідів при аварії. Гігантоманія в розробці цього реактора призвела до того, що активна зона сучасного РВПК має величезні розміри: її діаметр становить 12 метрів, а висота — 7³⁰, що виключило можливість будівництва контфаймента — зовнішньої захисної оболонки, без якої в світі не будується практично жодний потужний реактор.

Мала свій негативний бік й інша, здавалося б, позитивна риса РВПК — можливість використовувати на ньому менш збагачене паливо, зокрема одержане після регенерації (відновлення) відпрацьованих твелів з електростанцій, що працювали на водоводяних енергетичних реакторах (ВВЕР). У силу фізичних особливостей конструкції, експлуатаційні викиди радіоактивних благородних газів у РВПК мало не в 40 разів більші, ніж у ВВЕР³¹.

У світлі вище означеного, актуальною залишається думка, висловлена фахівцями, що ні один із відомих промислових об'єктів не володіє ідеальними характеристиками. Створення і експлуатація промислової споруди, до яких відноситься й атомна станція, завжди відбувається в змаганні між досягненням бажаного ефекту та витратами на його досягнення. На жаль, далеко не завжди боротьба за досягнення ефекту з найменшими витратами приносить користь в далекій перспективі. Економія на засобах безпеки в проекті АЕС з реакторами типу РВПК та дослідженнях з безпеки, саме й призвели до сумних наслідків квітня 1986 р.³²

Але у державних і галузевих керівників найвищого рівня кінця 70-х — початку 80-х років ХХ ст. не виникало сумнівів у безпечності досягнень науково-технічного прогресу. Саме тому ще до аварії на ЧАЕС Міненерго СРСР піднімало питання перед Радою Міністрів УРСР про необхідність будівництва другої черги Чорнобильської атомної електростанції на відстані всього 11 км від існуючої. Звичайно, після подій на ЧАЕС ця ідея в Україні категорично відкидалась. Формальним мотивом відмови було те, що проектування нових атомних електростанцій Міненерго здійснює без затвердженої перспективної схеми розміщення атомних електростанцій, яка б враховувала весь комплекс еколого-економічних питань, пов'язаних з розвитком ядерної енергетики.

У довідці проти передбачуваного будівництво Чорнобильської АЕС-II в Київській області наводився цілий комплекс аргументів проти цього проекту. В ній, зокрема, йшлося про напружену водогосподарську ситуацію, що склалася на той час в басейні Дніпра. Крім того, розміщення станції в цьому районі вимагало знищення близько 3,5 тис. гектарів лісових насаджень, а будівництво ставка-охолоджувача на площі близько 3-х тис. га могло викликати підтоплення, в тому числі й меліорованих земель. Підкреслювалося також, що розміщення нової станції передбачалось саме там, де вже був надлишок вироблюваної електроенергії, а в світовій практиці будівництва АЕС на той час не було випадків будівництва більше чотирьох енергоблоків на одному майданчику. Після ще цілої низки аргументів, у довідці робився висновок про крайню небажаність будівництва Чорнобильської АЕС-II та недопустимість проведення такого експерименту поблизу м. Києва. Цікаво, що цей документ, датований березнем, зареєстрований у загальному відділі Управління справами Ради Міністрів УРСР 29 травня 1986 р., що сприймається як свідчення намагань опору українських фахівців тому курсу розвитку атомної енергетики, який насаджувався вольовим шляхом з центральних органів влади³³.

Переконливо змальована ситуація, що склалась в Україні, у листі, який був направлений на ім'я міністра атомної енергетики М.Ф. Луконіна у жовтні 1986 р. Цей лист дозволяє зрозуміти передумови аварії у зв'язку з недбалим підходом до розміщення, будівництва та комплектування АЕС.

«Аварія на ЧАЕС, — говорилося в ньому, — а також практична організаційна робота з ліквідації її наслідків, вимагають більш уважного аналізу стану справ на діючих на території республіки АЕС та тих, що будуються. Не може не викликати турботи та обставина, що експлуатація багатьох діючих і будівництво нових атомних енергоблоків продовжується при наявності багатьох проектно-конструкторських недоробок і навіть прорахунків, низькій надійності частини вітчизняного обладнання та вузлів,

якості їх виготовлення, а також будівельно-монтажних та ремонтних робіт». Також відзначалося, що на всіх реакторах типу ВВЕР-1000 продовжується недопустима вібрація головних паропроводів та деаераторних установок, які знаходилися в експлуатації, не будучи навіть прийнятими Міжвідомчою комісією. На кінець 1986 р. лише 10% з 120 видів нового обладнання для АЕС з реакторами ВВЕР-1000 пройшли міжвідомчі випробування, а 90% обладнання було випробуване в ході пусконаладжувальних робіт та експлуатації електростанцій. Критично оцінювалась ситуація, коли Головний конструктор, Науковий керівник та Генеральний проектувальник атомних електростанцій належали до різних відомств, а самі проекти АЕС створювалися відокремленими частинами в різних, далеко не спеціалізованих на атомній тематиці відділеннях інститутів «Атомтеплоэлектропроект» та «Гідропроект». Крім того, Міністерством геології УРСР було виявлено ряд суттєвих недоліків та упущень в інженерно- та гідрогеологічних дослідженнях. Зокрема, майданчики Рівненської та Одеської АТЕЦ розташовані в карстонебезпечних зонах, Кримської АЕС — в зоні підтоплення з небезпечною розвитку техногенного карста, Південно-Української та Запорізької — в складних геолого-структурних умовах з комплексом водоносних горизонтів на глибині від 0,5 до 10 метрів. Очевидно, що хоча цей лист підписано лише секретарем ЦК Компартії України Б.В.Качурою, готувався він великим колективом фахівців, базувався на висновках науковців та практиків і відображав бачення в Україні цієї проблеми³⁴.

Таким чином, хоч і запізно, вже після одержаного страшного удару, у радянського суспільства спрацював інстинкт самозбереження, воно почало дослухатися не тільки до голосів загального схвалення, а й до альтернативних думок тверезо мислячих діячів науки й виробництва, тим більше, що світове співтовариство протягом десятиліть розвитку та функціонування атомної енергетики, об'єднавшись з 1957 р. у Міжнародну агенцію з атомної енергії (МАРАТЕ), виробило стандартні вимоги до всіх параметрів розробки, будівництва та експлуатації атомних електростанцій та інших підприємств цього напрямку та, що особливо важливо, контролю за їх безпечною експлуатацією. У колишньому ж СРСР лише у 1984 році було створено таку спеціалізовану структуру — Держатоменергонагляд, на яку покладалось спостереження за безпекою ядерної енергетики і створення, разом з виробничниками, нормативно-технічної документації, Правил та Норм, які б гарантували цю безпеку. Але, як воно часто бувало в Радянському Союзі, система підпорядкованості структур і розподіл між ними функцій був не настільки чітким, щоб ця система могла працювати високоефективно. Мається на увазі ситуація, коли базовими організаціями Держатоменергонагляду СРСР були Відділ ядерної безпеки Фізико-енергетичного інсти-

туту та Лабораторія ядерної безпеки Інституту атомної енергії ім. І.В. Курчатова, підпорядковані тим міністерствам і відомствам, що розробляли, були науковим керівником, експлуатували і відповідали за безпеку АЕС, тобто розробляюча, експлуатуюча та перевіряюча структури були, практично, в одній особі. Ця ситуація була свідченням відсутності навіть формальної незалежності регулюючих органів, що, в свою чергу, позбавляло їх можливості виконувати незалежну оцінку безпеки³⁵.

Що ж стосується виробничого життя колективу ЧАЕС напередодні аварії, то 1986 рік персонал Чорнобильської АЕС розпочав з великими надіями на краще. На високій потужності працювали чотири блоки першої та другої черги, завершувалось будівництво третьої черги — блоки № 5 та № 6 з реакторами РБМК-1000, розпочалось спорудження четвертої черги — блоки № 7 та № 8 з реакторами РБМК-1500. Невдовзі станція мала стати найпотужнішою у світі.

Проте, виробничників турбували блоки № 3 та № 4, які за виробництвом електроенергії відставали від першої черги. Завдання підвищити енерговиробіток до наміченого рівня вирішити не вдавалось. Очевидно, саме з цієї причини Міністерством було вирішено провести на блоці № 4 експеримент, пов'язаний саме з проблемою збільшення енерговиділення в активній зоні без зміни інших параметрів блока. Це був суто фізичний експеримент в самому реакторі, тому за системою, що існувала, всі дані про нього відносились до категорії таємних. Подібний стан речей в галузі був абсолютно звичайною і нормальною справою і не викликав ніяких заперечень.

В зв'язку з тим, що блок № 4 в кінці квітня підлягав зупину на плановий середній ремонт, підготовку і проведення робіт в активній зоні прив'язали до цієї події³⁶.

1 квітня 1986 року, коли блок № 4 працював на потужності що складала 104,7% проектною та 102,6% номінальної, почалась підготовка до експерименту в активній зоні.

Фактичні дані про перевантаження палива в реакторі та зміни параметрів активної зони (АЗ) на протязі 1–23 квітня 1986 року дозволили технічним експертам встановити мету експерименту та методи його проведення. Вони вважали, що підготовка закінчилась 23 квітня, коли потужність складала 102% номінальної, а параметри АЗ відповідали програмі експерименту. Того ж дня з Москви на ЧАЕС прибула група науковців для проведення саме цього експерименту. Маючи справу з таємними роботами, ці спеціалісти перебували на станції інкогніто, контактуючи з обмеженим колом людей з персоналу. Проте, в опублікованих у 1998 році в Москві спогадах науковці інституту ім. Курчатова розповіли хто саме і коли прибув на ЧАЕС, де жив, що робив, коли від'їхав³⁷. Цей факт спростовує офіційне

твердження про те, що персонал не погодив свої дії з авторами реактора. Самі автори знаходились на ЧАЕС і не дозволили б персоналу щось робити без їх відому.

ЧАЕС не була готова до зупину блока № 4 та проведення експериментів та випробувань 25 квітня 1986 року. Не всі учасники робіт прибули на станцію, не всі технічні питання було вирішено. Директор станції В.П. Брюханов* два дні переконував Міністерство, пропонуючи перенести зупин блоку № 4³⁸. Проте важливість експерименту в АЗ переважила. 24 квітня 1986 року він підписав наказ про зупин, який не встигли навіть вчасно надрукувати³⁹.

При цьому аналіз проектної документації другої черги Чорнобильської АЕС фахівцями показав, що в створенні надійної високоефективної максимальної автоматизованої системи управління енергоблоками АЕС оснащеними реакторами РБМК — є серйозні недоліки. Говорити про високу надійність загальної системи управління енергоблоками важко, обсяг автоматизованих процесів управління надзвичайно низький. ОПБ-88 (загальні положення безпеки АС) визначають вимоги до систем контролю та управління блоку АС наступним чином: «вона повинна бути побудована так, щоб забезпечувати найбільш сприятливі умови для прийняття оперативним персоналом правильних рішень з управління АС, зводила до мінімуму можливість прийняття неправильних рішень»⁴⁰. Тобто, головна функція управління, — прийняття рішення, — перекладена на персонал і введено поняття «мінімум неправильних рішень», зрозуміти яке важко. Таким чином, розробники принципів управління блоком і його безпекою, напевне не бажаючи цього, заклали провину персоналу в екстремальній ситуації.

Зважаючи на все зазначене вище, до суспільно-політичних передумов, які породили технічні проблеми і, в кінцевому підсумку, привели до найбільшої техногенної катастрофи ХХ століття, необхідно віднести функціонування тоталітарної політичної системи в СРСР з породженнями нею абсолютною владою і ідеологічним монополізмом центру. Ігнорування альтернативних знань, пропозицій та думок, притаманне тоталітарній системі, формувало впевненість у абсолютній правоті одних та збайдужіння

* Після аварії на адресу В.П. Брюханова пролунало багато звинувачень, здебільшого в образливій формі. Не відстав від традиції загальної підтримки офіційної лінії і колишній його колега — Г. Медведев у своєму «Чорнобильському зошиті». Але ось що писав він до аварії про Брюханова — в повісті «Експертиза»: «Директор Чорнобильської АЕС, мій старий добрий друг, мій колишній начальник і колега. Він умів в будь-яких обставинах гранично зібратись і видати, ніби найпотужніша ЕОМ, єдино правильне рішення».

інших, які розуміли неможливість вплинути на ту чи іншу ситуацію. Логічним етапом у цьому ланцюгу було формування недбалості та утриманських настроїв в суспільстві. Екстраполяція подібних настроїв і ставлення до всіх компонентів суспільного і виробничого життя на таку складну проблему, якою був і лишається розвиток атомної науки і техніки і, зокрема, атомної енергетики, зумовила конструктивні і технологічні недоробки при проектуванні і будівництві РВПК, недоробки в ході розробки нормативної документації та певні хиби у підготовці експлуатуючого персоналу, які, в свою чергу і обумовили аварію 4-го енергоблоку ЧАЕС.

¹ *Гравс Л.* Теперь об этом можно рассказать. — М., Атомиздат, 1964; Берия: конец карьеры. Сборник материалов. — М., Политиздат, 1991; *Жучихин В.И.* Первая атомная. — М., Изд. АТ, 1993; *Курносое В.А.* Всероссийскому объединению «ВНИИПИЭТ» 60 лет. — Атом-пресса 1994, № 1; *Харитонов Ю.Б., Смирнов Ю.Н.* Правда и вымыслы о советской атомной бомбе. — Арзамас, 1994; *Новоселов В.Н., Толстиков В.С.* Тайны «Сороковки». — Екатеринбург, ИПП «Уральский рабочий», 1995; *Брохович Б.В.* Славский Е.П. Воспоминания сослуживца. — Челябинск-65 (Озерск), 1995.

² *Новоселов В.Н., Толстиков В.С.* Тайны «Сороковки». — Екатеринбург, ИПП «Уральский рабочий», 1995, с. 284.

³ Там само, с. 283.

⁴ Там само, с. 287–288.

⁵ *Новоселов В.Н., Толстиков В.С.* Тайны «Сороковки». — Екатеринбург, ИПП «Уральский рабочий», 1995, с. 288–289.

⁶ *Меррей Р.* Физика ядерных реакторов. — Москва, Атомиздат, 1959; *Левин В.А.* Ядерные реакторы. — Москва, Госатомиздат, 1963; *Стенбок И.А.* Физика ядерных реакторов. — Москва, Атомиздат, 1964; *Шулепин В.С.* Расчет критичности реактора в асимптотическом приближении. — в журн. Атомная энергия, 1970, т. 28, вып. 1; *Шулепин В.С., Румянцев Г.Я.* Расчет критичности реактора путем решения системы нелинейных уравнений. — в журн. Атомная энергия, 1970, т. 28, вып. 1; *Крамеров А.Я.* Вопросы конструирования ядерных реакторов. Москва, Атомиздат, 1971; *Красин А.К.* Реакторы атомных электростанций. — Минск, Наука и техника, 1971; Ядерные данные реакторов. Справочник. — Хельсинки, МАГАТЭ, 1971; *Мельников Н.П.* Конструктивные формы и методы расчета ядерных реакторов. — Москва, Атомиздат, 1972; Технология реакторов. Сборник статей. Пер. с англ. — Москва, Атомиздат, 1972; Ядерные данные реакторов. Справочник. — Хельсинки, МАГАТЭ, 1972; *Емельянов И.Я., Ветюков В.Н., Константинов Л.В., Назарян В.Г., Павлов М.К., Постников В.В.* Дискретный контроль распределений энерговыделения в активных зонах реакторов. — Атомная энергия, 1973, т. 34, вып. 25; *Лелек В.* Локальный гетерогенный расчет реактора. — Атомная энергия, 1973, т. 35, вып. 3; *Зарицкая Т.С., Рудик А.П.* Оптимальное выравнивание тепловыделения по объему реактора. — в журн. Атомная энергия, 1973, т. 35, вып. 3; *Емельянов И.А., Филипчук Е.В., Потапенко П.Т., Небоян В.Т.* Инженерные проблемы регулирования неустойчивости распределения

мощности ядерного реактора. — в журн. Атомная энергия, 1974, т. 37, вып. 2; *Белл Д., Глестон С.* Теория ядерных реакторов. Пер. с англ. — М., Атомиздат, 1974; *Белл Дж.* Теория ядерных реакторов. Пер. с англ. — М., Атомиздат, 1974; *Пережуда А.И., Петренко А.А.* Некоторые вопросы надежности системы защиты реакторов. — в журн. Атомная энергия, 1977, т. 42, вып. 3; *Морозов В.Н.* О краевых условиях на поверхности цилиндрической ячейки ядерного реактора. — Атомная энергия, 1977, т. 43, вып. 2; *Васильев С.А., Павлов В.И., Симонов В.Д.* Оптимальный режим остановки реактора при заданной продолжительности стоянки. — Атомная энергия, 1977, т. 42, вып. 4; *Гончаров В.В., Бурдаков Н.С. и др.* Действие облучения на графит ядерных реакторов. — М., Атомиздат, 1978; *Зизин М.Н. и др.* Тестовые нейтронно-физические расчеты ядерных реакторов. — М., Атомиздат, 1980; *Поленин Я.Н. и др.* Теплообмен в ядерных реакторах. — М., Энергоиздат, 1982; Качественные методы в динамике ядерных реакторов. — М., Энергоатомиздат, 1983; *Крамеров А.Я., Шевелев Я.В.* Инженерные расчеты ядерных реакторов. — М., Энергоатомиздат, 1984; *Усик А.М. и др.* Монтаж оборудования реакторного отделения. — в журн. Энергетическое строительство, 1984, № 12, с. 8–11; *Ломакин С.С.* Физические процессы в реакторах АЭС. — М., Энергоатомиздат, 1985; *Мельников Н.П.* Конструктивные формы и методы расчета ядерных реакторов. — М., Энергоатомиздат, 1985; *Шайская О.А. и др.* Нормативные расчеты прочности и ресурса атомных реакторов. — в журн. Машиностроение, 1985, № 4.

¹ *Емельянов И.Я., Константинов Л.В., Постников В.В. и др.* Система контроля за распределением энерговыделения в реакторе РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1973, т. 34, вып. 5; *Брюнин с.в., Горелов А.И.* Оптимизация коэффициента запаса до критической нагрузки тепловыделяющих сборок РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1979, т. 46, вып. 4; *Емельянов И. А., Жирнов А. Д., Пушкарев В.И., Сироткин А.П.* Повышение эффективности использования урана в РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1979, т. 46, вып. 3; *Долежалъ Н.А., Емельянов И.Я.* Канальный ядерный энерг. реактор. — М., Атомиздат, 1980; *Емельянов И.Я., Постнико В.В., Володько Ю.М.* Контроль и регулирование энерго-распределение в РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1980, т. 48, вып.6; *Седов В.М., Крутиков П.Г., Грушанин А.М., Золотхин С.Т. и др.* Состояние металлических поверхностей систем АЭС с РБМК 1000 после монтажа. — в журн. Атомная энергия, 1981, т. 50, вып. 30, с. 181; *Седов В.М., Крутиков П.Г., Лошкова Л.И., Заика В.И.* Обоснование основных показателей технологических сред ряда систем и контуров, обеспечивающих эксплуатацию АЭС с РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1981, т. 51, вып. 6; с. 360; *Дмитриев В.С., Лифантьева А.Н., Филатов В.И. и др.* Исследование напряженного состояния труб большого диаметра для РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1982, т. 52, вып. 1, с. 17; *Долежалъ Н.А., Емельянов И.Я. и др.* Некоторые особенности и опыт эксплуатации АЭС с реакторами РБМК-1000. — в кн. Материалы международной конференции по опыту, накопленному в ядерной энергетике, Вена. (НИКИЭТ, ИАЭ им. И.В. Курчатова) — М., 1982; *Емельянов И.Я. Клемин А.И. Таратутин В.В.* Об оценке остаточного ресурса канальных уран-графитовых реакторов. — в журн. Атомная энергия, 1982, т. 52, вып. 3, стр. 158; *Карасев В.Б., Никитин Ю.М., Новосельский О.Ю., Сакович Е.В.* Эффективность работы сепараторов пара на энергоблоках с реакторами РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1982, т. 53, вып. 2, с. 70; *Митяев Ю.М. Викулов В.К.* Перестановка ТВС для выравнивания энергораспределения и улучшения топливного цикла РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1982, т. 52, вып. 4, с. 231; *Нестеренко В.Б.* О влиянии тепловых эффектов химических реакций в диссоциирующем теплоносителе на термодинамическую эффективность АЭС. — в журн. Атомная энергия, 1982, т. 52, вып. 1, с. 28; *Долежалъ Н.А., Емельянов И.А.,*

Черкашов К.О. и др. Некоторые особенности и опыт эксплуатации АЭС с РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1983, т. 54, вып. 4, с. 257; Романенко В.С. Краюшкин А.В. О влиянии распределения местных коэффициентов реактивности на стабильность нейтронного поля в РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1983, т. 55, вып. 5, с. 272; Седов В.М., Крутиков П.Г. и др. Состояние поверхности конструкционных материалов в основных системах АЭС с РБМК-1000 после длительной эксплуатации. — в журн. Атомная энергия, 1983, т. 55, вып. 3, с. 145; Амурков В.К. и др. Системы сбора, обработки и хранения информации о ядерном топливе. — в журн. 1984, Математическое обеспечение систем с мини-ЭВМ и микропроцессорами. с. 41–46; Иванов В.А. и др. Регулирование температуры графита реактора РБМК-1000. — в журн. РЖ. 1984, Научн. труды Московского энергетического института, № 49, с. 83–91; Куликов Е.В. Состояние и перспективы развития АЭС с РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1984, т. 56, № 6, с. 359–365; Куликов Е.В. Состояние и перспективы развития АЭС с РБМК. — в кн. Научно-техн. конф-ция «Атомная энергия — 30 лет», Обнинск, 27–28.06.1984. с. 73–83; Смолин В. Н., Есиков В.И., Шишов В.П., Кузнецов С.П., Григорьев В.С. Экспериментальные исследования режимов аварийного расхолаживания РБМК при обесточивании станции. — в журн. Атомная энергия, 1984, т. 57, вып. 2, с. 83; Шулодев Д.Н. и др. Сейсмостойкость коллектора большого диаметра РБМК. — в журн. 1984, РЖ. Труды ЦКТИ, № 212, с. 22–25; Варовин И.А. Исследование состояния поверхности и материала оболочек твэлов реактора РБМК-1000. — в журн. РЖ. Атомная энергия, 1985, № 8, с. 78–83; Варовин И.А., Никифоров С.А., Еперин А.П., Анискин Ю.Н., Крицкий В.Г., Хитров В.А. К вопросу о формировании отложений на поверхности твэлов РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, вып. 6, с. 405; Гайко В.Б. и др. Выброс ^{16}C на АЭС с РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, № 2, с. 144–145; Герасимов В.В., Громова А.И., Баранов В.Н., Макаренко Ю.В. К вопросу о целесообразности дозировки кислорода в КПП АЭС с РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, вып. 6, с. 409; Жирнов А.Д., Никитин В.Д., Сироткин А.П., Шапошников В.П. Восстановление полей физических величин в РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, вып. 1, с. 18; Исаев Н.В., Моисеев И.Ф. Сапрыкин Е.М., Дружинин В.Е., Шмонин Ю.В. Влияние выгорающих примесей в графите на показатели РБМК-1000. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, вып. 4, с. 250; Манькина Н.Н. и др. Предпусковая очистка оборудования энергоблоков АЭС с реакторами РБМК. — в журн. РЖ. 1985, Энергет. строительство, № 11, с. 41–42; Сироткин А.Л. и др. Развитие энергетических уран-графитовых реакторов в СССР. — в журн. РЖ. 1985, Атомн.электр. стр-во, спец. вып., с. 12–29; Федоров В.И. и др. Исследование нестационарных тепловых процессов в твэле реактора типа РБМК. — в журн. РЖ. Промышленная теплотехника, 1985–7, № 1, с. 19–22; Еперин А.П., Уманец М.П., Свечаровский Б.М., Андреев С.А. Автоматизированное управление процессом использования ядерного топлива на АЭС с РБМК. — в журн. Атомная энергия, 1986, т. 61, вып. 3.

⁸ Алексаков А.Н., Емельянов И.А., Николаев Е.В., Подлазов Л.Н. Расчетные исследования системы регулирования в режимах экстренного снижения мощности РБМК. — Атомная энергия, 1986, т. 60, вып. 2, с. 91.

⁹ Емельянов И.Я., Василевский В.П. и др. Вопросы безопасности АЭС с канальными графитовыми реакторами, охлаждаемыми кипящей водой. — в журн. Атомная энергия, 1977, т. 43, вып. 6, с. 458; Кипменко В.А. Международная стандартизация в атомной технике. — 1977; Классификация функций систем безопасности и оборудование кипящих реакторов, реакторов с водой под давлением и реакторов канального типа. Руководство по безопасности. МАГАТЭ. — Вена, 1980; Обеспечение качества при сооружении АЭС. Сборник. МАГАТЭ. — Вена, 1982; Черкашов Ю.М. Проектное обеспечение безопасности реактора

РБМК-1000. Доповідь на міжнародн.симп. «Управление безопасностью АЭС», Марсель, 1984 — Вена, 1984; Организация безопасной эксплуатации на АЭС. МАГАТЭ. — Вена, 1984; *Тошев В.В.* Повышение надежности некоторых средств обеспечения безопасности АЭС при разгерметизации реакторного контура. Автореф. канд. диссерт. — М., 1984;

¹⁰ *Ильин Л.А., Павловский О.А.* Ожидаемые величины дозовых нагрузок на население СССР при реализации планов развития атомной энергетики страны; *Книжников В.А., Лихтарев И.А. и др.* Использование критериев индивидуальной и коллективной дозы облучения при нормировании выбросов АЭС.

¹¹ *Верхивкер Г.П.* К методике составления различных схем АЭС. — в журн. Атомная энергия, 1973, т. 34, вып. 4, с. 293; *Бродский Б.Р., Моница Э.Ф.* Дефектоскопия металла оборудования АЭС при эксплуатации. — в журн. Атомная энергия, 1977, т. 42, вып. 1, с. 34; *Клемин А.М., Шиверский Е.А.* Анализ надежности турбопроводов и сосудов под давлением на АЭС. — в журн. Атомная энергия, 1979, т. 47, вып. 4, с. 230; *Воронин Л.М.* Особенности проектирования и сооружения АЭС. М., Атомиздат, 1980; *Доллежалъ Н.А.* Начало ядерной энергетики. Доповідь на науково-техн. конф-ції «Атомная энергия — 30 лет», Обнинск, 27–28.06. — Обнинск, 1984, с. 27–32; *Балащин Ю.Ф. и др.* Конструкционные материалы АЭС. — М., Энергоатомиздат, 1984; Обоснование прочности и надежности строительных конструкций и технологического оборудования АЭС. РЖ. Сб. научн. трудов Гидропроекта, № 93, с. 1–4. — М., 1984; *Кириллов А.П. и др.* Сейсмостойкость АЭС. — М., Энергоатомиздат, 1985.

¹² *Смирнов В.П.* Разработка и исследование систем предотвращения аварийных ситуаций в радиоактивных установках. Автореф. канд. диссерт. — Мінськ, 1978; Методика прогнозирования и оценки радиационной обстановки при авариях на атомных электростанциях (временная). Методичний посібник. — М., ВЦОК ГО СССР, 1985; *Бунина Ю.К., Багдасаров Ю.Е., Забудько Л.М., Кузнецов И.А.* Анализ максимальной проектной аварии в активной зоне быстрого реактора. — в журн. Атомная энергия, 1985, т. 59, вып. 2, с. 112; *Маласишнин И.И., Перегуда А.И.* Расчет и оптимизация надежности систем аварийной защиты ядерных реакторов. — М., Энергоиздат, 1985.

¹³ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — К., Академперіодика, 2004. — с. 19, 393.

¹⁴ *Лысюк Р.И. и др.* Организация бетонных работ на строительстве Чернобыльской АЭС. — в журн. Энергетическое строительство, 1984, № 11, с. 8–9; *Гриценко А.С. и др.* Схема механизации работ при строительстве главного корпуса второй очереди ЧАЭС. — Энергетическое строительство, 1984, № 12, с. 10–12; *Токаренко В.П.* Организация и производство монтажных работ на 4-ом энергоблоке ЧАЭС. — Энергетическое строительство, 1984, № 12, с. 6–7; *Цененко И.К. и др.* Применение сборно-монтажных конструкций при строительстве второй очереди Чернобыльской АЭС. -Энергетическое строительство, 1984, № 11, с. 6–8; *Чернышенко В.М.* Основные итоги строительства Чернобыльской АЭС. — Энергетическое строительство, 1984, № 11, с. 2–6.

¹⁵ *Фомин Н.М., Александров И.П., Тихонов Е.Г., Ситников А.А.* Опыт пусконаладочных работ установки подавления активности сбросных газов контура второй очереди Чернобыльской АЭС. — Теплоэнергетика, 1986, № 5, с. 37–40.

¹⁶ *Лазарев В.П., Шкляр Е.Н.* Подготовка исходных данных для расчета потерь личного состава с учетом психогенных поражений при ядерном ударе. — Л., ВМедА им. Кирова, 1971; *Сорокин В.А.* Психические расстройства при острой лучевой болезни и их значение в

оценке боеспособности пострадавших. Дис.... докт. мед. наук. — Л.: ВМедА им. Кирова, 1975; Разработка справочника по поражающему действию ядерного оружия. Л.: ВМедА им. Кирова. 1981; *Левченко С.Л.* Психотравмирующее воздействие ионизирующего излучения ядерного взрыва. Л.: ВМедА им. Кирова, 1982; *Ярмоненко С.П.* Радиобиология человека и животных. — М., Высшая школа, 1984.

¹⁷ Методы радиационной защиты. МАГАТЭ — Вена, 1974.

¹⁸ *Израэль Ю.А., Петров В.Н. и др.* Радиоактивное загрязнение природных сред при подземных ядерных взрывах и методы его прогнозирования. — Л., Гидрометеониздат, 1970; *Павлоцкая Ф.И.* Миграция радиоактивных продуктов глобальных выпадений в почвах. — М., Атомиздат, 1974; *Израэль Ю.А., Петров В.Н.* Диффузия и осаждение радиоактивных продуктов из облака подземного ядерного взрыва. — Peaceful Nuclear Explosion IV. J/A/E/A/Vienna, 1975; Трансурановые элементы в окружающей среде. — Сборник. Под ред. У.С. Хенсона. — М., Энергоатомиздат.

¹⁹ *Еремеев И.С., Еременко В.А., Жернов В.С. и др.* Проблемы создания региональных систем контроля радиационной обстановки в зонах влияния объектов ядерной энергетики. — Атомная энергия, 1986, т. 60, вып. 1, с. 3.

²⁰ Ядерная энциклопедия. — Изд. Благотворительный фонд Ярошинской. — М. 1996. — С. 193.

²¹ Перша черга якої — (блоки № 1 та № 2) була введена в експлуатацію у 1977–78 рр., а друга — (блоки № 3 та № 4) — у 1981–83 рр.

²² Див.: *Алла Ярошинская.* Чернобыль. Совершенно секретно. — М. — «Другие берега». — 1992. — с. 540–541.

²³ *Доллежалъ Н.А., Емельянов И.А.* Канальный ядерный энергетический реактор. — Москва. — Атомиздат. — 1980.

²⁴ *Shabad, Steven.* Regional Report: The Soviet Union-Still at Risk? — Journal: World Press Review. — 1988, 10.01.

²⁵ Див.: Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка. — 1996. — с. 58–59.

²⁶ *Беляев И.А.* «Бетон марки “Средмаш”». — М. — ИздАТ, 1996. — С. 14.

²⁷ Ядерная энциклопедия. — Благотворительный фонд Ярошинской. — М., 1996. — С. 194.

²⁸ Цитується за: Г. Львов Чернобыль: анатомия взрыва. — ж. Наука и жизнь, I 989, № 12. С. 9.

²⁹ Див. там же. — С. 10.

³⁰ Ядерная энциклопедия. — С. 194.

³¹ Наука и жизнь. — 1989. — № 12. — С. 10.

³² Див. кн. «Всесторонняя оценка рисков вследствие аварии на ЧАЭС» — спільне видання Українського науково-технологічного центру та Українського радіологічного навчального центру. — 1998. — с. 2–2.

³³ Урядовий архів України, ф. Р-2. оп. 15, спр. 218, арк. 48–49.

³⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань — колишній партійний архів при ЦК Компартії України (далі ЦДАГО). ф. І. оп. 25, спр. 2953, арк. 27.

³⁵ В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.И. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин, Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. — К., Интерграфик, 1997, стор. 16.

³⁶ Див. док. № 51, 53. — Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — с. 74–77, 78.

³⁷ Москва — Чернобилю. — М. — Воениздат. — 1998. — Кн. 1. — с. 518, 529.

³⁸ Брюханов В.П. Искупление чужих грехов. — в газ. Комсомольская правда, 2000, 26 апреля; Интерв'ю в газ. Факты, 2000, 18 октября.

³⁹ Див. док. № 51. — Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — с. 74–77.

⁴⁰ ОПБ-88. — Общие положения обеспечения безопасности атомных станций. ПН АЭГ-1-011-89. Розділ 4.4., п. 4.4.10.

ПОЧАТКОВІ ЗУСИЛЛЯ З МІНІМІЗАЦІЇ АВАРІЇ

Ситуація, що склалась на зруйнованому 4-му енергоблоці та в цілому на ЧАЕС вимагала оперативних дій. Основний тягар зусиль із приборкування радіоактивності, викинутої у довкілля, лік на плечі військових, науковців та величезної кількості залучених цивільних громадян різного фаху, віку та статі. Поряд із пожежниками ЧАЕС під керівництвом Пракера В.П. й Телятнікова Л.П. та працівниками, які включились у порятунок станції в ході аварії, величезну роль у справі боротьби із поширенням радіоактивного забруднення, одночасно з науковцями з Москви та інститутів Академії наук УРСР, відіграли військовослужбовці. Враховуючи, що станом до 1991 р. Україна перебувала у складі СРСР, до робіт навколо ЧАЕС були залучені військовослужбовці всіх військових округів країни. Характерним було що на момент катастрофи Радянська армія була укомплектована майже на 100 відсотків молоддю з достатнім рівнем освіти, якого, однак, виявилось недостатньо для розуміння радіаційної небезпеки, яку несло перебування в зоні її впливу.

Як вже відзначалось для вивчення причин аварії та боротьби за радіаційною небезпекою було вжито ряд організаційних кроків, серед яких — створення Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС, перше засідання якої пройшло в Москві 29 квітня. Поряд з іншими членами та кандидатами в члени ПБ в його засіданнях взяв участь міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС Соколов С.Л., який і надалі постійно брав участь у засіданнях ОГ. Його перший заступник Ахромеев С.Ф. також був присутній на більшості її засідань¹. Паралельно з урядовою оперативною групою в Москві, у Києві 3 травня була утворена оперативна група політбюро ЦК Компартії України, на засіданні якої, в ході обговорення нагальних поточних питань, була висловлена думка про необхідність залучення Академії наук і, в першу чергу, Інституту ядерних досліджень, до контролю за довкіллям².

На плечі військових і науковців ліг величезний тягар першочергових заходів та виявлення масштабів аварії. Першою військовою частиною, що прибула в район АЕС вранці 26.04, був полк Цивільної оборони Київського військового округу: кілька десятків солдат і офіцерів на колісних машинах, з приладами радіаційної розвідки та армійським комплектом дезактивації техніки. Їх було мало, але вони першими оцінили надзвичайно небезпечну ситуацію в районі станції. За їх даними рівень забрудненості був від 2 рентген до 1446 та 2080 біля зруйнованого реактора. Вдень 26 квітня в район АЕС прибув мобільний загін хімічних військ з ліквідації наслідків аварії та окрема рота радіаційної та хімічної розвідки КВО, які вже 27 квітня

показали результати своєї праці, їх карта забруднення стала підставою для прийняття рішень, зокрема з евакуації населення³.

На території АЕС оперативно з'явилися хімічні війська під командуванням генерала В.К. Пікалова та вертолітні підрозділи, очолювані генералом М.Т. Антошкіним. Вони були викликані Б.Є. Щербиною — першим керівником Урядової комісії, що оперативно прибула до Чорнобиля⁴.

Необхідно відзначити, що в роботах на самій ЧАЕС і навколо неї брав участь особовий склад багатьох родів війська. Це хімічне, авіаційне, інженерне, прикордонне, медичне військо МО СРСР, військо Цивільної оборони (ЦО) та МВС СРСР⁵. Кількість залученого контингенту та напрямки і обсяги виконаних ним робіт був надзвичайно великим і різноплановим. Далеко неповне уявлення про це дає опублікована література, зокрема наукові та мемуарні видання не лише українських⁶, а й російських авторів, де станом на кінець 2005 р. опубліковано певний обсяг видань, авторами яких є безпосередні учасники подій — представники вищих ланок керівництва збройних сил СРСР⁷. Багато важливої і цікавої інформації містить й перевидана в республіці книга генерала М.П. Тараканова⁸, котрий із своїми підлеглими вніс вагомий внесок у зменшення небезпеки, якою загрожувала аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС України та Європі.

Події навколо ЧАЕС та зруйнованого 4-го енергоблоку розвивались стрімко. Вже з раннього ранку 27 квітня в Чорнобилі під керівництвом генерал-полковника Пікалова В.К. приступила до роботи оперативна група, до якої увійшли офіцери управління начальника хімічного війська (УНХВ), Військової академії хімічного захисту, Центрального науково-дослідного випробувального інституту МО (рос. ЦНИИИ МО). Важкими транспортними літаками в район Чорнобиля була привезена спецтехніка та прибула передова група хіміків 122 мобільного загону⁹. Вже в травні 1986 р. в забрудненій зоні були розгорнуті 2 бригади, 7 полків та 3 окремі батальйони хімічного захисту. Загальне угруповання хімічного війська до кінця травня нараховувало більше 10 тис. чол. Координацією діяльності частин хімічного війська займався начальник хімічного війська БВО полковник Корякін Ю.Н., який більше року пропрацював у районі Чорнобильської трагедії. В цей же час був сформований 1039 Науковий центр МО СРСР, в складі якого більше 4-х років працювали генерали й офіцери Управління начальника хімічних військ (УНХВ), Шиханського військового інституту, Військової академії хімічного захисту, хімічних училищ та НДІ хімічних військ.

Завдячуючи зусиллям хіміків та авіаторів була оперативно організована найважливіша робота в умовах вибуху ядерного реактора ЧАЕС — радіаційна розвідка місцевості. Початок всіх операцій повітряної розвідки було добре відпрацьованим елементом в діях Служби спеціального контролю МО

СРСР (ССК), яку було залучено до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в другій половині дня 27 квітня. У операторів, що знаходились на борту Ан-24 з бортовим № 03 (командир літака капітан Зайцев А.Г.) був багатий досвід проведення радіаційної розвідки атмосфери та місцевості при полігонних випробуваннях ядерної зброї в умовах штатних та аварійних ситуацій. Для розв'язання цих завдань на борту літака-лабораторії була встановлена високочутлива апаратура для реєстрації слабоінтенсивних полів гамма-випромінення; аерогаммаспектрометр для геологічного пошуку АГС-71с; прилад для пошуку крапкових гамма-джерел «Зефір» та пробовідбірне обладнання. В результаті розвідувальних польотів склалося бачення поширення радіоактивного викиду продукту в західному напрямку. Стало також зрозуміло, що на 4-му енергоблоці сталася дуже складна аварія з розплавленням активної зони реактора і руйнуванням реакторної зали, звідки викидається величезна кількість радіоактивних газоаерозольних продуктів ділення, оскільки, на думку фахівців (яка в наступні роки піддавалася ревізії), в активній зоні реактора 4-го енергоблоку на цей час накопичилось 1500 МКі продуктів ділення та активації¹⁰.

Інститути АН УРСР, маючи наукові знання, накопичені у дочорнобильські роки, також виявилися готовими до наукового аналізу аварії, оцінки наслідків та розробки заходів з ліквідації цих наслідків в Україні. Серед найбільш підготовлених, в силу свого фахового спрямування, були Інститут ядерних досліджень (директор І.М. Вішневський) та відділ ядерної геохімії і космохімії Інституту геохімії та фізики мінералів (керівник Е.В. Соботович). Зокрема, у Інституті ядерних досліджень АН УРСР і у доаварійний час на постійній основі працювала група зовнішньої дозиметрії, яка здійснювала регулярні заміри рівнів радіації у затверджених санепідемстанцією контрольних місцях у Києві та за його межами.

Однак, враховуючи що викид радіоактивних речовин продовжувався, а ситуація змінювалась постійно, контроль кількості радіоактивних газоаерозольних продуктів ділення продовжувався протягом значного часу. Наявних сил військових (в основному із складу 122 мобільного загону) вистачало, щоб вести розвідку лише на найважливіших ділянках та маршрутах. Практично ні в кого не було досвіду організації радіаційної розвідки великих районів з дуже нерівномірним, плямистим характером забруднення¹¹, яка провадилась наземним (на бронетранспортерах) та повітряним (на гелікоптерах) способом, всіма наявними силами та засобами¹². Тому залучення літаків-лабораторій ССК та Семипалатинського полігону на другий день після аварії для здійснення радіаційного моніторингу дозволило протягом півроку одержувати інформацію про вміст і склад газоаерозольних викидів в атмосферу, напрямки їх поширення, а в подальшому — про забруднені

радіоактивними опадами території, що було необхідно для оцінки масштабів та наслідків катастрофи.

Аналіз ситуації військовими, науковцями Інституту атомної енергії ім. Курчатова (Москва) та Інституту ядерних досліджень (Київ), дозволив зробити висновок про викид радіоактивності за межі станції. Однак про гігантські масштаби аварії ніхто й не здогадувався¹³, оскільки у Радянському Союзі не було комплексної державної системи радіаційного моніторингу, адекватної аваріям такого масштабу, як Чорнобильська. Її відсутність зумовила неправильне визначення масштабів Чорнобильської аварії на ранній стадії її розвитку як об'єктової і запізніле усвідомлення керівництвом країни, що це не локальна аварійна ситуація¹⁴.

Вивчення ситуації, проведене з повітря і за допомогою бронетехніки, та зусилля, які доклали військові й науковці, провівши розвідку навколо та на самому зруйнованому енергоблоці, дозволили уявити картину забруднень та руйнувань, що їх зазнали конструкції 4-го енергоблоку. Так, завдячуючи зусиллям військових фахівців стало відомо, що станом на 2 травня 1986 р. температура в реакторі становила — 1440 градусів, що, як зазначав у своїх спогадах Масол В.А. (Член союзної урядової комісії з ліквідації наслідків аварії, заступник Голови Уряду, а з 1987 р. — голова уряду УРСР), він запам'ятав на все життя. Критичний рівень був 2770, потім «дожили» до 2440 за Цельсієм¹⁵.

Тобто, тягар радіаційної розвідки ліг в основному, на плечі хіміків та авіаторів. Практично 100 відсотків особового складу хімічного війська пройшло крізь Чорнобиль. За мужність і героїзм, виявлені тут, багато солдатів і сержантів, прапорщиків, офіцерів та генералів були нагороджені урядовими нагородами. Начальник хімічного війська генерал-полковник Пікалов В.К. та командуючий ВПС Київського Військового округу генерал-майор Антошків Н.Т. були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу¹⁶.

Колективи інститутів АН УРСР також почали працювати над питаннями мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС практично з 26 квітня. Роботи розпочинались за усними вказівками керівництва Президії АН УРСР. Практично більшість інститутів АН УРСР у перші дні, зважаючи на відсутність достовірної інформації, відряджали своїх співробітників до Чорнобиля і на станцію для збору інформації. В інститутах АН УРСР створювалися групи дозиметристів, які регулярно працювали практично з перших днів травня протягом 1986–1987 рр.

Вирішення чи не найскладнішого питання — перекриття викидів із зруйнованого реактора¹⁷ методом його тампонування, запропоноване науковцями, лягло на плечі військових пілотів. Голова Урядової комісії Б. Щербина під час зустрічі в Чорнобилі з генерал-майором авіації Антошкіним Н.Т.

зазначив, що в цій роботі вся надія покладається на гелікоптери, оскільки підступитися до руїни немає ніякої іншої можливості¹⁸.

Хоча, як тепер відомо, в СРСР були неодноразові ядерні аварії та інциденти, а також проводилися випробування ядерного озброєння, тобто було накопичено певний досвід, фахівці Інституту ім. Курчатова, залучені до розв'язання цієї проблеми, не мали односпайної думки з приводу подій на ЧАЕС та шляхів виходу з ситуації, що склалась. Так, якщо директор Інституту, президент АН СРСР академік А.П. Александров вважав можливим проведення бетонування зруйнованого блока, то його заступник, академік Є.П. Веліхов, категорично висловлювався проти цього, вважаючи, що таким чином будуть зімітовані умови для вибуху атомної бомби¹⁹.

Щоб приборкати зруйнований реактор, після багатьох консультацій було прийнято рішення про його засипку, так зване, тампонування, з повітря сумішшю речовин: піску, борної кислоти, доломітових глин та свинцю²⁰.

Виконання цього завдання вимагало реалізації великого обсягу підготовчих робіт. Зокрема, необхідно було вивчити ситуацію в районі реактора, шляхи підходу до нього (нормальному підходу заважала вентиляційна труба). Необхідно було також визначитися, як саме кидати в руїну необхідні речовини. Роботу треба було провести за умови, що на висоті 100 метрів рівень радіації становив біля 500 Р/год, а для скидання речовин необхідно було зависати над аварійним реактором на кілька хвилин.

Для виконання цього завдання були залучені фахівці гвардійського полку гелікоптерів (командир полку гвардії полковник А. Серебряков), екіпажі якого, на чолі з командиром, були підняті по тривозі і прибули на базове летовище, підготовлене для них заступником командуючого ВПС Київського військового округу полковником Б. Нестеровим.

Для регулярної роботи гелікоптерів, посадки та їх завантаження був обраний майданчик в кількох кілометрах від станції. Методику заходу на об'єкт та виконання скидання спільними зусиллями розробили фахівці гвардійського полку гелікоптерів та представники КВО, провівши кілька пробних вильотів. Польоти в районі реактора відбувались на швидкості від 140 до 0 км/год на висоті 150–200 метрів. Пілоти зависали над щілиною, що утворилась між шахтою та вивернутою вибухом плитою верхнього біозахисту реактора (як пише Смирнов В.Н. (в майбутньому полковник, викладач ВПА ім. Ю.О. Гагаріна) — щілина була завширшки п'ять метрів), і штурман скидав мішок з піском чи ще з чимось, в неї. На початковому етапі робіт гелікоптери не мали біологічного захисту, і лише з часом почали робити свинцевий захист машин, а отже й людей, знизу.

Протягом першого дня було проведено 93 скидання, другого — 186. Станом на 1 травня з гелікоптерів було скинуто 1900 тон піску. В цей день

голова Урядової комісії Б. Щербина скоротив план скидання наполовину, оскільки бетонні конструкції могли не витримати такої ваги. Всього ж в реактор було скинуто біля 5 тис. т різноманітних сипучих матеріалів.

В цілому ж закидання зруйнованого реактора проводилося з 28 квітня до 3 травня та 12 травня. Було скинуто з вертольотів 4000 т піску, 500 т свинцю у вигляді болванок та 87 т дробу. Оцінка вірогідності попадання цих речовин в шахту реактора була визначена тоді в 20%. Як виявили пізніші дослідження, це припущення було абсолютно вірним. Проте в публікаціях з проблеми є інформація трохи іншого характеру. В підготовлених урядом СРСР для МАГАТЕ матеріалах зазначалось, що за період з 27 квітня до 10 травня в розвал 4-го енергоблока було скинуто близько 5000 т різних матеріалів, в т.ч. 2400 т свинцю, 40 т карбіда бора, 800 т доломіта, 1800 т піску та глини²¹.

Пілоти гелікоптерів виконали в Чорнобилі ряд інших унікальних операцій. Так, у результаті пошуку можливостей забезпечення контролю стану зруйнованого реактора було реалізовано чимало цікавих і сміливих ідей, однієї з яких була так звана операція «Голка». Суть її полягала в тому, що сталеву трубу довжиною 18 м та діаметром 100 мм наповнили різними необхідними приладами, і у вигляді голки підвісили до гелікоптера Ка-32 на трос довжиною 200 м. Пілот Мельник Н.Н. зумів успішно виконати завдання — у реактор було втикнуто «багаторусний вимірювач», що дозволив одержувати необхідну інформацію²². Екіпаж гелікоптера лише в ході цієї операції одержав приблизно по 12 рентген. Що ж стосується дати проведення цієї унікальної операції, то тут є розходження: за одними джерелами це сталося 13 червня 1986 р.²³, а за іншими — 19 червня²⁴.

І в подальшому гелікоптери активно використовувались для встановлення контролюючого вимірювального обладнання. Так, вже в кінці липня Ухтомським вертолітним заводом ім. Камова, Інститутом атомної енергії ім. Курчатова (ІАЕ) та ЧАЕС, спільно з Інститутом технічної теплофізики АН УРСР, союзним НДІ приладобудування, Льотно-дослідницьким Інститутом і військовими частинами 7017 та 19772, з допомогою експериментального гаммавізора, встановленого на вертольоті Ка-32, було проведено зйомку поверхні реактора та встановлено стаціонарну систему контролю теплових та радіаційних параметрів його стану²⁵.

Пізніше, вже в кінці серпня, накопичений на початку літа унікальний досвід став у нагоді. Для підвищення надійності контролю за станом реактора Урядова комісія доручила Ухтомському вертолітному заводу розробити та виготовити спеціальну вимірювальну систему²⁶, опустити яку на тросі у зруйнований реактор було доручено пілоту-снайперу полковнику Волкозубу І.А. Були проведені тренування з тросом, довжина якого складала 300 м. Виділені були також два корегувальники — за висотою й віддаленням

та за напрямком руху. Після великої підготовчої роботи вся операція зайняла лише шість хвилин.

Для вирішення конкретних питань по різних наукових напрямках при Президії АН УРСР за вказівками її президента та рішеннями Президії було створено тимчасові спеціальні комісії з інженерно-технічних проблем та з медико-біологічних питань ліквідації наслідків аварії (ЛНА), покликаних вирішувати, поряд з іншими науковими структурами СРСР, завдання Урядової комісії, що прилетіла з Москви. Вона виділила три головні види загрози, які на той момент були пов'язані з ядерним паливом у зруйнованому реакторі, — ядерну небезпеку, теплову і радіаційну. Ядерну небезпеку становила можливість повторного вибуху у випадку наявності у реакторі залишків ядерного палива. Теплова небезпека полягала в тому, що розжарене паливо могло поступово пропалити плиту нижнього біологічного захисту та перекриття нижніх приміщень реакторного відділення й потрапити у ґрунтові води та забруднити їх. Радіаційна небезпека була пов'язана передусім з тривалим безупинним викидом активності із зруйнованого реактора, переважно внаслідок горіння графіту. Отже, під час активної стадії всі основні технічні заходи були націлені на локалізацію аварії, запобігання викиду радіоактивних речовин з реактора²⁷.

В ході ліквідації наслідків аварії склалася ситуація, коли одночасно і паралельно на 4-му енергоблоці, на майданчику ЧАЕС та в межах 30-кілометрової зони, (яка пізніше стала більш чітко називатися «зона відчуження»), працювали представники різних військових структур, науковці, інженерно-технічні працівники та робітники Міненерго, Мінсередмашу та багатьох інших залучених міністерств та відомств. Залишилися на своїх робочих місцях більшість працівників самої станції. Всі вони одночасно і паралельно виконували величезний обсяг робіт: треба було проводити дозиметричний контроль, дезактивацію території, будівель, обладнання, людей і т.д.; вирішувати проблеми 1, 2 та 3 блоків станції; вести будівельні роботи на консервації зруйнованого блока, для чого слід було створити необхідну інфраструктуру (бетонні заводи, під'їзні шляхи та под.); відкачувати високо забруднену воду з підреакторних приміщень; будувати підреакторну охолоджуючу плиту; зводити навколо станції захисну «стіну в ґрунті», відслідковувати стан водних ресурсів забрудненої території; забезпечувати працюючих житлом, харчуванням, засобами індивідуального захисту, медичним обслуговуванням; організовувати та забезпечувати охорону та дотримання необхідного режиму організації праці та життя тисяч людей, а також вирішувати ще багато інших важливих завдань.

Завдячуючи зусиллям ряду наукових колективів та Президії АН УРСР на початковому етапі зусиль з мінімізації наслідків аварії було вирішено

багато нагальних гострих питань, зокрема контролювалось життєзабезпечення Києва і киян, інших регіонів республіки. Академія наук працювала в екстремальному режимі. Вирішувались складні питання організаційного, наукового і технологічного характеру. Звичайно, завантаження інститутів було нерівномірним — від повного залучення практично усіх працюючих до виконання окремими співробітниками епізодичних завдань чи організаційно-кадрового забезпечення конкретних робіт. Це — виділення спеціалістів для чергування у штабі АН УРСР й Оперативній комісії Президії АН УРСР, участь у роботі груп дозиметрії на підприємствах харчової і переробної промисловості, проведення спеціальних семінарів для розширення мережі пунктів радіометричного контролю, читання лекцій з правил поведінки цивільного населення в умовах радіоактивного забруднення тощо.

Першим на початковому етапі ЛНА на ЧАЕС важливим результатом зусиль науковців АН УРСР із залученням учених і спеціалістів міністерств і відомств стала прогнозна оцінка наслідків аварії на ЧАЕС, яку за підписами Президента АН УРСР Б.Є. Патона і віце-президента академіка В.І. Трефілова було 19 травня направлено до ЦК Компартії України. Цей лист поряд з прогноною оцінкою наслідків аварії на ЧАЕС, містив також рекомендації із запобігання їх шкідливого впливу на ґрунт, воду, атмосферу та здоров'я населення. 24 травня аналогічний за змістом лист було відправлено до ЦК КПРС. Однак, як в ньому зазначалось, через недостатній об'єм достовірної інформації, пропозиції, викладені в ній, в значній мірі носили тактичний характер і вимагали вироблення серйозної довгострокової стратегічної програми ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС²⁸.

Тобто, починаючи з тих перших драматичних днів, від уміння отримати в найскладніших умовах високих радіаційних полів необхідну інформацію, виконати, не маючи достатніх даних, науковий аналіз і спрогнозувати розвиток подій, обґрунтувати напрями подальших дій, залежали успіх чи неефективна, а то й марна витрата зусиль багатотисячної армії ліквідаторів і країни в цілому²⁹.

При цьому, саме силами військових, залучених буквально з усієї країни, виконувались величезні обсяги робіт з дезактивації, будівництва та інші. Так, наприклад, 27-й полк хімічного захисту Середньоазійського військового округу (САВО), що розташовувався недалеко від Целінограда, був переведений в район селища Хойники. Його склад виконував роботи безпосередньо на 4-му енергоблоці та працював на консервуванні «рудого лісу». Особовий склад полку в районі робіт неодноразово змінювався, через нього пройшли тисячі солдат, прапорщиків та офіцерів САВО та приписники з Казахстану, Киргизії та Таджикистану³⁰.

Частини інженерних військ, наприклад, взяли участь в очищенні даху третього енергоблоку від радіоактивних джерел. 18 вересня 1986 р. до Чорнобиля прибула комісія МО СРСР для вирішення питання про залучення військовослужбовців до робіт з очищення покрівлі третього енергоблоку від високоактивних матеріалів. Комісія спочатку була категорично проти їх залучення до цієї небезпечної роботи, однак через неможливість використання дистанційно керованих механізмів та цивільного населення, рішенням Урядової комісії від 19 вересня ця робота покладалась на військових, при цьому межа вазового навантаження була визначена у 20 бер, що давало можливість кожному військовому перебувати в небезпечній зоні до 3 хвилин³¹. Перш ніж запускати туди людей для збирання уламків палива, туди першими піднімалися розвідники-дозиметристи, за даними яких було розроблено 660 маршрутів³². При виконанні цього завдання у вересні 1986 р. на даху відпрацював 1021 військовослужбовець, а в грудні — при повторній його дезактивації — ще 1500 чол.

У відповідності з рішенням Урядової комісії роботи з очищення покрівлі третього енергоблоку були виконані до кінця вересня військовослужбовцями-добровольцями. За даними Тараканова М.Д., середня доза їх опромінення склала 10 бер. Однак, при цьому військові з гіркотою відзначали, що слабким місцем дезактивації станції була відсутність засобів малої механізації. Мітла, відро з ганчіркою та лопата — такими знаряддями праці, та ще й при високих рівнях радіоактивного забруднення, було проведено всі ці надзвичайно важливі заходи³³.

Складні і багатопланові завдання стояли перед військовими — учасниками робіт з введення в дію 3-го енергоблоку станції, оскільки безпосередньо в моменти аварії і ще кілька годин після неї продовжувала працювати спільна для двох блоків приточна вентиляція, переміщуючи до його приміщень радіоактивні аерозолі, причому частина з них осіла безпосередньо на внутрішніх поверхнях повітропроводів. Крім того, в результаті вибухів утворилися проломи в даху та стінах, були вибиті двері й вікна, що сприяло утворенню неконтрольованих протікань радіоактивно забрудненої води та протягів, що спричиняли вторинне забруднення приміщень.

Роботи з дезактивації приміщень і обладнання 3-го енергоблоку особливо інтенсивно проводилися восени і взимку 1986 р. З метою посиленого наукового супроводу виконуваних військовими дезактиваційних робіт в межах Наукового центру МО на станції була розгорнута спеціальна група, в подальшому трансформована у відділ, до функцій якої входило дослідження характеру забруднень, вироблення оптимальної стратегії та формулювання рекомендацій щодо проведення робіт з дезактивації приміщень та обладнання 3-го енергоблоку. В період з грудня 1986 до березня 1987 рр. у

відділі працювали співробітники Військової академії, Шиханського наукового центру та інших організацій МО СРСР. Військові плідно співпрацювали з оперативними групами провідних наукових інститутів атомної галузі: ІАЕ ім. Курчатова, ВНДПЕТ, НДКІМТ та ін. Дезактивацію проводили механічним шляхом, паровим методом та шляхом нанесення плівкоутворюючих сумішей з подальшим видаленням сформованих дезактивуючих покриттів³⁴.

Однак, найважливіші роботи проходили на зруйнованому 4-му енергоблоці. Крім його тампонування та дезактивації, військовими під керівництвом науковців була тут виконана й інша надзвичайно велика й важлива робота — захоронення зруйнованого блока, яке почалось з встановлення захисної стіни навколо розвалу та одночасно дезактивації території навколо нього силами інженерних військ, які налічували 26 умовних інженерних батальйони різного призначення поточною чисельністю більше 8000 чоловік та до 900 одиниць спеціальної інженерної техніки. Роботи довелося виконувати при рівнях радіації від 5 до 370 Р/год.³⁵ Так, зокрема біозахисна стіна з боку реакторного відділення була виконана товщиною 6 метрів³⁶.

Як пишуть військові, споруджувати захисну стіну вирішили з трейлерів, на які встановлювалась опалубка — зварна конструкція з металу. Вийшла свого роду рухома «опалубка» довжиною 12 метрів, висотою — 5 і шириною 7 метрів. Конструкції до місця буксировали сапери інженерними машинами розгородження (ІМР). Намагання поставити першу «опалубку» на місце призвела до поламки дишла трейлера. Знайшли інше рішення — трейлер буксується ІМРою, а ззаду друга ІМР підштовхує його. Захисна стінка з 15 трейлерів стала фундаментом для зведення стіни з південної і східної сторони і була встановлена за 5 днів. Виконання цієї роботи стало можливим завдячуючи тому, що військовим вдалося обладнати ці машини захисними свинцевими екранами. Перший варіант його гарантував 80-кратне ослаблення радіації, якого виявилось недостатньо і було впроваджено другий варіант, коли вдалося зменшити радіацію у 100 разів і таким чином хоча б частково захистити працюючих³⁷. Працівники Мінсередмашу, науковці Інституту ім. Курчатова, вважаючи заслугою свого відомства ізоляцію зруйнованого блока, тим не менше віддають належне військовим, які йшли попереду³⁸.

Необхідність постійного контролю аерозольних викидів зруйнованого реактора 4-го блока та спостереження за зонами з високим рівнем радіації підштовхнула працівників Військової академії хімічного захисту та ІАЕ ім. Курчатова до організації пересувних установок дистанційного їх виявлення³⁹. Підводячи попередні підсумки створення системи діагностики 4-го блока, Урядова комісія, в цілому схвально оцінила проведenu роботу

та доручила Міноборони, Мінсередмашу та двом інститутам АН УРСР — ядерних досліджень і теплотехніки й технічної фізики — виготовити шість додаткових діагностичних буїв для встановлення на його верхню частину з допомогою потужного крана «Демаг». При цьому передбачалась необхідність захисту існуючих та вперше прокладених кабельних трас⁴⁰.

Поряд з контролем внутрішнього та зовнішнього забруднення зруйнованих і незруйнованих приміщень 4-го блока, йшов пошук найбільш раціональних способів контролю забруднення ним навколишнього середовища, зокрема повітря. Необхідність постійного контролю за його викидами зумовила розробку спеціальної методики відбору проб аерозолів у повітряному шельфі над ним. Виконання цього завдання стало можливим лише завдячуючи чіткому розподілу обов'язків між всіма учасниками цього процесу. У виконанні цієї роботи були задіяні Міноборони, Держкомгідромет, Мінхімпром, АН СРСР та Мінсередмаш⁴¹. Пізніше, 23 липня, з метою вивчення розподілу потоків повітря, охолоджуючого шахту зруйнованого реактора, було прийнято рішення провести експеримент з використанням димової мітки⁴².

В ході вирішення проблем, що поставали на спорудженні укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком, часто використовувалися оригінальні технічні рішення. Так, необхідність прискорення розділення технологічних трубопроводів між 3 та 4 блоками для подальшого монтажу біозахисної стінки зумовила в кінці липня проведення на спеціальному майданчику поза територією станції натурного експерименту з розриву ідентичних труб малими зарядами — з метою прийняття остаточного рішення про їх використання для цієї мети. Відповідальними за ці експерименти були представники від оперативної групи МО, треста Південтеплоенергомонтаж (ЮТЕМ) та ЧАЕС⁴³. Крім того, у великому переліку робіт, що виконувалися інженерними військами, поряд з участю у будівництві захисної стіни навколо розвалу та дезактивації території, тільки стосовно аварійного блоку ще наводяться: виконання підривних робіт на території АЕС, зокрема до 400 вибухів, спрямованих на перебивання окремих елементів конструкцій, що заважали руху техніки до нього; пробивання отворів у залізобетонних стінах барботера реактора для зливу води; створення біологічного захисту між 3 та 4 блоками при облаштуванні вентиляції, а також для протягування тросів з приладами для спостереження за станом розвалу четвертого блоку.

Враховуючи необхідність наукового супроводу експлуатації «Укриття» над зруйнованим 4-м енергоблоком ЧАЕС, будівництво якого було завершено у листопаді 1986 р., а також виконання інших робіт, покладених на Інститут атомної енергії ім. І.В. Курчатова в ході ЛНА, член Урядової комісії, заст. директора Інституту В.О. Легасов виступив з ініціативою про орга-

нізацію в м. Чорнобилі комплексної експедиції цього інституту (КЕ ІАЕ) на період з 1986 до 1990 р. У пропозиціях на ім'я заступника голови Урядової комісії Семенова Ю.К., підписаних ним, передбачалось, що протягом цього часу ІАЕ, у співпраці з військовими, буде проводити комплексні дослідження, спрямовані на забезпечення безпеки саркофагу, створення ефективних засобів радіаційної розвідки та способів ліквідації важких аварій на АЕС. Необхідність створення експедиції мотивувалося також необхідністю координації роботи з Міністерством оборони та іншими організаціями. Ця пропозиція була підтримана Урядовою комісією рішенням № 230 від 11 жовтня 1986 р.

Для виконання багатьох робіт на об'єкті «Укриття» необхідна була дистанційно керована техніка. Тому в системі Мінатоменерго СРСР на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 13 листопада 1987 р. було створено виробниче об'єднання робототехніки та аварійно-відновлювальних робіт до складу якого ввійшли проектно-технологічне бюро, дослідне виробництво та аварійно-технічний центр.

На виробниче об'єднання робототехніки та аварійно-відновлювальних робіт покладалися: функції замовника на створення робототехнічних комплексів (включаючи мобільні) та дистанційно-керованих систем для робіт в умовах високої радіації, включаючи технічні засоби гасіння пожеж на атомних станціях, підготовка персоналу для роботи в умовах підвищеної радіації при аваріях, ремонті обладнання, виведенні з експлуатації та консервації енергоблоків атомних станцій; випробовування створених зразків робототехнічних комплексів та дистанційно керованих систем для атомної енергетики, включаючи проведення полігонних випробувань; функції головної організації з розробки технологій та виконання робіт з використанням робототехнічних комплексів та дистанційно керованих систем в умовах підвищеної радіації, з виведенням з експлуатації та консервації енергоблоків, ремонту обладнання в позаштатних ситуаціях, а також при аваріях на атомних станціях з небезпечним викидом радіоактивних речовин в атмосферу та ліквідації наслідків цих аварій; продовження робіт в зоні відселення ЧАЕС по обслуговуванню пунктів захоронення радіоактивних відходів, дезактивація та пилопригнічення, відновлення будівель і споруд. Передбачалося, що для виконання делегованих об'єднанню робіт в аварійних ситуаціях будуть залучатися сили МО СРСР, зокрема Цивільної оборони⁴⁴.

Забезпечення довготермінового і контрольованого поховання палива енергоблоку № 4 було відповідальним і надзвичайно складним завданням, успішне вирішення якого було можливе лише при вірно обраній стратегії ведення робіт. Тому перед ІАЕ ім. Курчатова, як науковим керівником

проблеми, та Управлінням будівництва-605 МСМ, як практичним виконавцем робіт, було поставлене завдання до 1 грудня 1987 підготувати міркування про необхідність виконання спеціальних заходів, щоб забезпечити цю вимогу⁴⁵.

Вагомим мав бути внесок військових у реалізацію програми першочергових робіт на об'єкті «Укриття», розробленої ІАЕ на 1988 рік. Це питання було настільки важливим, що Урядова комісія доручила розробити детальний план-графік виконання робіт по цій програмі, передбачивши її завершення у другому кварталі 1988 р. Для прискорення робіт з уточнення підкритичності на 4-му блоці, з метою створення діагностичної лабораторії ІАЕ ім. Курчатова в Чорнобилі було залучено 30 чоловік, підпорядкованих ОГ МО СРСР. Крім того, щоб створити необхідні умови для виконання програми першочергових робіт, силами Цивільної Оборони СРСР продовжувалася дезактивація приміщень об'єкта «Укриття», за переліком, погодженим з ІАЕ⁴⁶.

До квітня 1990 р. роботи на «Укритті» проводилися силами Комплексної експедиції (290 чол.), з залученням персоналу БМУ НВО «Прип'ять» (180 чол.), співробітників НДКІМТ, ВНДПІЕТ, військовослужбовців в/ч 55237 (300 чол.) та особистого складу ЦО МО СРСР, котрі забезпечували дезактивацію його приміщень (280 чол. на добу)⁴⁷. Проте темпи робіт у 1989–1990 рр. знизилися через недостатній обсяг фінансування та через те, що з майданчика пішли частини ЦО та військових будівельників⁴⁸.

Поряд з роботами на 4-му енергоблоці, великі зусилля були докладені військовими в ході виконання комплексної програми консервації машинної зали, розробленої Мінатоменерго та Мінсередмаш СРСР на 1988 р.⁴⁹ 21 листопада 1987 р. на черговому засіданні Урядова комісія погодилася з їх пропозиціями. При цьому на Міноборони СРСР покладалася дезактиваційні роботи в процесі його консервації⁵⁰.

За одним із варіантів консервації машзали розрахункова величина трудовитрат становила 203720 людино/Рентген, розрахункова кількість працюючих — 20372 чол., очікувані витрати протягом 10 місяців мали скласти 60 млн. крб. Реалізація цього плану вимагала призову в розпорядження Мінсередмашу на спеціальні збори терміном 6 місяців до 20 тис. чоловік при річній дозі 10 бер, або до 40 тис. чоловік при річній дозі 5 бер⁵¹. Щоб уникнути залучення такої кількості людей, був обраний варіант консервації машзали без руйнування будівельних конструкцій та зняття покрівлі. Керівництво МСМ видало наказ № 151 від 01.03.88, де, за угодою з ВО «Комбінат» Міністерства атомної енергетики, виконання цих робіт покладалося на Комплексну експедицію ІАЕ (КЕ). У наказі було передбачено велике коло організаційних заходів, спрямованих на матеріально-технічне та

людське забезпечення робіт, зокрема, передислокація та укомплектування до повного штату військової частини 55237, передачу її КЕ для виконання будівельно-монтажних робіт. За дозволом Міністерства охорони здоров'я СРСР допустима денна доза на консервації машзали визначалася до 1 бера при збереженні максимально допустимої сумарної дози опромінення 10 бер на рік⁵².

Звичайно, в ході виконання робіт в умовах високих рівнів радіаційного забруднення довкілля, надзвичайно велике значення мають питання нормування його допустимої межі для людини. Наука твердить, що людський організм не здатний відчувати іонізуюче випромінення. Однак, як пишуть учасники подій, той, кому довелось побувати в полях більше 50 Р/год. навряд чи зможе забути напруженість в усьому тілі, неприродно загострені відчуття та легкий дзвін у вухах. Крім того, в перші дні аварії в повітрі дійсно було дуже багато йоду про що свідчили темно-червоні плями, що утворювались через якийсь час на зеленій поверхні армійських респіраторів Р-2 біля вдихувальних клапанів⁵³.

Інформація, накопичена у зв'язку з участю військовослужбовців у ліквідації аварії, дозволила вирішити питання, яке на початковому етапі було предметом дискусії, а саме — встановлення межі дози допустимого опромінення учасників робіт. Так, головний гігієніст МО вважав необхідним на підставі наказу міністра 1983 р. за № 285 та НРБ-76 встановити цю межу у 25 бер, а начальник хімічного війська МО генерал-полковник Пікалов В.К., який сам досить значний час перебував у зоні, посилаючись на заст. міністра охорони здоров'я СРСР Воробйова Є.І., вважав необхідним встановити цю межу у 50 бер, як це регламентовано на військовий час⁵⁴. Однак статистика опромінення складу 122 мобільного загону хімічного війська, який з 27 квітня двічі на добу проводив радіаційну розвідку на ЧАЕС, довела правоту головного гігієніста МО. Справа в тому, що 52 військові цього загону мали офіційно визначене опромінення (хоча є твердження, що показники опромінення військовослужбовці свідомо занижувались) від 25 до 72 бер, а командир загону — 58 бер. 12 травня всі вони були шпиталізовані через поганий фізичний стан та склад крові. Дані їх обстеження стали підґрунтям для підписання 21 травня 1986 р. наказу міністра оборони СРСР № 110, яким дозова межа для всіх військовослужбовців, залучених до робіт з мінімізації аварії, встановлювалась у 25 бер. В подальшому ця межа знижувалась: у 1987 р. вона склала 10, а в наступні роки — 5 бер.

Та, незважаючи на зусилля, спрямовані на забезпечення радіаційної безпеки військовослужбовців, що брала участь у роботах з мінімізації наслідків аварії, кількість опромінених виявилась досить значною. Так, якщо станом на кінець 1986 р. тільки по лінії МО СРСР було опромінено з

початку робіт 66752 чол., серед яких дозу менше 25 р. одержали 46076 чол., дозу 25–50 р. — 2041 чол., а більше 50–21⁵⁵, то за 1986–1990 рр. серед 239281 військовослужбовця, які були піддані радіологічному контролю, дозу до 25 бер одержали 237151 (більше 99%), а більше 25 бер (максимум 72 бер) — 2130 (менше 1%)⁵⁶.

Не виключено, що кількість опромінених і наслідки для їх здоров'я могли б бути не такими значними, якби «Тимчасові санітарні вимоги безпеки при виконанні робіт з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» з'явилися би більш оперативно. Тільки через три місяці після початку активних дій в зоні, 27.07.1986 р. цей документ, погоджений першими заступниками міністра охорони здоров'я СРСР Є.І. Воробйовим та головою Держатоменергонагляду В.О. Сидоренком й затверджений першим заступником міністра середнього машинобудування О.Г. Мешковим й заступником міністра енергетики та електрифікації СРСР Г.О. Шашаріним, був переданий до виконання. Цими вимогами передбачалося, зокрема, що на час робіт для кожного працюючого встановлювалася сумарна гранично допустима доза зовнішнього опромінення, рівна 25 Рентген, а гранична денна доза — не більше 1 Рентгена. Передбачалися і певні виключення⁵⁷. Але цей документ, змалювавши ідеальну модель охорони здоров'я людей в тих екстремальних умовах, багато в чому, як засвідчує спілкування з ліквідаторами, залишався просто гарним документом, далеким від реальності.

Крім радіаційної розвідки, робіт на 3 та 4 енергоблоках ЧАЕС та у зоні відчуження, силами Міноборони тут з самого початку виконувався значний обсяг транспортних робіт. Проте лише 23 червня 1986 р. було прийнято рішення оснастити робочі місця водіїв автомобілів типу КамАЗ засобами локального захисту⁵⁸.

Велику роботу вели й військові залізничники, які були направлені на ліквідацію наслідків чорнобильської катастрофи директивою МО СРСР № 314/026 від 2 червня 1986 р. Нарощуючи сили та засоби, особовий склад залізничного війська сприяв збільшенню пропускних можливостей під'їзних залізничних шляхів та скорочення часу будівництва залізничної гілки до промбазис майбутнього міста Славутича. В ході робіт з'єднання та частини залізничного війська проявили вміння маневру силами і засобами, і тому встановлені Урядовою комісією терміни відновлення і будівництва залізничних об'єктів завжди витримувалися.

В цілому протягом 1986–1988 рр. особовим складом залученого до робіт залізничного війська було вирублено 96 га лісу, виконано майже 100 куб. м земельних робіт, прокладено більше 56 км залізничного шляху, капітально відремонтовано 8 км шляху, всього виконано будівельно-монтажних робіт майже на 5,5 млн. крб.⁵⁹

На інженерні війська МО було покладено також завдання розчистити трасу від лісової рослинності, захоронити її, вивезти залізобетонні конструкції та ін. для побудови передбаченої урядовим рішенням захисної стіни в ґрунті навколо всієї станції, квадратом з сторонами 2,1 км та глибиною 30 метрів. Рішенням Урядової комісії від 23 липня 1986 р. був затверджений план-графік підготовки цієї траси навколо промайданчика будбази ЧАЕС та проект розчищення траси від лісу⁶⁰. Однак, до кінця року була збудована лише одна сторона — між територією станції та ставком-охолоджувачем. Подальше її будівництво було визнано неможливим через технічні причини.

З середини травня, коли Урядова комісія прийняла рішення про визначення 30-ти кілометрової зони (яка пізніше одержала назву «зона відчуження») та обмеження доступу до неї через огорожу її по периметру, до робіт у районі Чорнобиля були залучені прикордонні війська. Виконання цієї роботи мало не допустити вивозу забруднених матеріальних ресурсів із зони та присікти намагання звичайного мародерства.

Виконання цього завдання передбачалось здійснити шляхом встановлення по периметру зони відчуження сигналізаційних систем, що використовувались у прикордонних військах, у вигляді паркану з колючого дроту, натягнутого на дерев'яні опори, та підключених до апаратури «Скала-1М»⁶¹.

Проведені попередні дослідження, а в подальшому й детальне проектування, показали об'єм та складність цих робіт. Необхідно було в умовах лісисто-болотистої місцевості пробити трасу протягом 200 км, завширшки від 10 до 20 метрів, встановити 70000 дерев'яних опор, натягнути 4,0 млн. м колючого дроту, провести лінії зв'язку й сигналізації, побудувати десятки мостів та водопропускників, обладнати по всьому периметру ґрунтову дорогу, для чого укріпити болотисті ділянки, побудувати приміщення для апаратури й особового складу.

На всі будівельні, монтажні й налагоджувальні роботи, які почались 10 червня, було відведено лише 15 днів. В цих роботах брали участь: полк 25 Чапаєвської дивізії МО (всі інженерні роботи з розчищення траси та будівництву сигналізаційного огороження); прикордонні війська (виділили із своїх резервів і фондів апаратуру, ворота, спеціальні ізолятори, колючий дріт, антраценову олію для просякнення дерев'яних опор, а також спеціалістів для технічного керівництва роботами); МВС (будівельні матеріали, прийняття в експлуатацію та експлуатація сигналізаційної системи та охорона зони відчуження) та спеціалісти МСМ.

Незважаючи на всі складнощі, до 24 червня будівельна частина сигналізаційного комплексу була завершена. 29 червня почалася технічна перевірка комплексу в роботі, а 24 липня його прийняла до експлуатації спеці-

альна комісія. Було прийнято 195,9 км сигналізаційних систем, встановлених по межі «зони відчуження», 9,6 км по периметру м. Прип'ять, 21 комплект апаратури, 9 обладнаних караульних приміщень, близько 400 км кабельних ліній, десятки мостів та водопропускних споруд⁶².

Ще одна група військових внесла свій величезний внесок в роботи з ліквідації аварії та мінімізації її наслідків. Це — медики. Їх участь у роботах відбувалась по кількох напрямках: допомога ураженим під час аварії, яких привезли з гострою променевою хворобою до 6-ї клінічної лікарні м. Москви; військовим, що працювали в зоні впливу аварії та постраждалому населенню. Для ефективної роботи вони повинні були знати кількісні та якісні характеристики викидів. Так, на думку генерал-майора, доктор технічних наук, академіка РАЕН Тараканова М.Д., за самими обережними розрахунками в результаті аварії на ЧАЕС викинуто в атмосферу радіоактивних речовин в 90 з лишком разів більше ніж при вибуху атомної бомби над Хіросімою. Отже, чорнобильський вибух за своїми наслідками відповідає великомасштабній ядерній війні⁶³. Генерал-лейтенант медичної служби, перший заступник начальника центрального військово-медичного управління МО СРСР Синопальников. стверджував, що ситуація в районі аварії по масовості та характеру патології значною мірою моделювала місця зруйнування АЕС високоточною зброєю та застосування нейтронної зброї. Було підтверджено ефективність прийнятої на час війни системи захисту військ від ядерної зброї⁶⁴. А полковник у відставці, канд. техн. наук Дьяченко А.О. писав: «27 квітня 1986 року в РНЦ “Курчатовський інститут” стали відомі результати перших вимірів потужності дози гама-випромінювання поблизу аварійного блоку ЧАЕС. Вони були вищі, ніж та верхня межа, на яку розраховані засоби радіаційної розвідки, створені для використання у випадку ядерної війни»⁶⁵. У зв'язку із такою складною ситуацією зусилля медиків мали величезне значення.

Так, з 28 квітня 20 медиків ЦВМУ на чолі з професором медичної служби Єрмаковим Є.В. та група лаборантів-гематологів з центральних шпиталів Міністерства оборони СРСР співпрацювали з персоналом 6-ї клінічної лікарні⁶⁶. Крім того, група постраждалих (біля 100 чол.) була направлена до Військово-медичної академії в клініку військово-польової терапії, очолювану головним радіологом Міністерства оборони СРСР професором генерал-майором медичної служби Алексєєвим Г.І. Ця клініка мала досвід надання терапевтичної допомоги постраждалим при аваріях на атомних підводних човнах.

Однак, організація медичного забезпечення постраждалого населення та військовослужбовців, залучених до боротьби з наслідками чорнобильської катастрофи, в перші дні мала суттєві недоліки, що було відзначено вже

на першому засіданні оперативної групи ПБ ЦК КПРС 29 квітня 1986 р., а 3 травня на чергове засідання ОГ був викликаний начальник ЦВМУ МО СРСР перед яким ставилося завдання невідкладно приступити до розгортання сил і засобів військово-медичної служби в районі Чорнобиля та організувати медичне забезпечення населення й залученого до робіт війська.

На виконання поставленого завдання з 3 на 4 травня до 30-км зони вилетіла оперативна група в складі першого заступника начальника ЦВМУ генерал-лейтенанта медичної служби Синопальникова І.В., спеціаліста з медичного постачання полковника медичної служби Воронкова О.В. та ін. Протягом двох днів було сформовано і розгорнуто в районі Чорнобиля п'ять повністю укомплектованих медичних батальйонів, які зуміли зробити багато з того, що мали робити цивільні медики. Почали працювати 20 медпунктів полків, п'ять радіометричних лабораторій тощо. Для підсилення розгорнутих формувань за наказом начальника ЦВМУ в район катастрофи були відряджені 200 висококваліфікованих лікарів (100 з московських військово-медичних закладів й 100 з Військово-медичної академії), 25 гематологічних бригад та 10 головних радіологів військових округів та флотів.

Поряд з фахівцями з центру, активну участь у наданні медичної допомоги населенню та ліквідаторам брали фахівці медичної служби Київського, Білоруського та Прикарпатського ВО. В цих округах для означених робіт було залучено 39 медичних закладів та підрозділів з загальною чисельністю медичного складу 1468 чол. Так, в перші дні після катастрофи за рахунок 408 окружного військового шпиталю та Чернігівського військового шпиталю були сформовані чотири бригади лікарів та надано чимало військового майна, зокрема, 25 тис. індивідуальних аптечок, 500 палаток, 25 літрів донорської крові та альбуміна, санітарні машини, був розгорнутий стаціонар на 20 ліжок.

Станом на 11 травня 1986 р. робота з масового обстеження населення, що опинилось в районі радіоактивного забруднення, була практично завершена. Всього було обстежено 78 тис. чол. місцевого населення, при цьому виконано 36 тис. гематологічних аналізів, 79 тис. радіометричних досліджень щитовидної залози.

В цілому, протягом 1986–1987 рр. у військових шпиталях Київського, Білоруського та Прикарпатського ВО пройшло лікування й обстеження 4500, а в окремих медичних батальйонах — 77 тис. військовослужбовців.

Військовими медиками проводилась велика робота з профілактики масових захворювань серед залученого контингенту. З метою попередження виникнення та поширення паразитарних тифів були вжиті дійові заходи з недопущення у військах педикульозу. Крім того, серйозну небезпеку для війська становили вірусний гепатит, гострі кишкові інфекції, в тому числі

брюшний тиф, холера. Тим більше, що через погіршення санітарного стану району дислокації війська, загроза їх поширення була досить реальною. Для уникнення цієї загрози військовими медиками по лінії санітарного нагляду вживалися рішучі заходи для забезпечення війська доброякісною питною водою та їжею, провадився ретельний біологічний контроль працівників харчування та водопостачання⁶⁷.

Для проведення санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів в травні 1986 р. в районі Чорнобиля були розгорнуті чотири санітарно-епідеміологічних загони та п'ять радіометричних лабораторій, з якими співпрацювали головні спеціалісти з радіології, гігієни та епідеміології центральних медичних закладів МО, Військово-медичної академії, військово-медичних факультетів, військових округів. Залучалися також лікарі військово-морського флоту, які брали участь у ліквідації наслідків радіаційних аварій на атомних підводних човнах.

Перебування значних військових сил в районі Чорнобиля потребувало й організації відповідного матеріально-технічного та торгівельного забезпечення. Вирішенням цього завдання займалась оперативна група заст. міністра оборони — начальника тила ЗС СРСР маршала Куркоткіна С.К., який вже 27 квітня з групою генералів — начальників Головних і Центральних управлінь Тилу ЗС прибув до Чорнобиля. На нараді з керівництвом служб управління торгівлі Київського ВО, яке вже знаходилося в зоні, були визначені завдання колективам, потреба в матеріальних ресурсах, необхідній техніці, технологічному обладнанні. ОГ Головного управління торгівлі МО контролювала роботу управлінь торгівлі Київського та Білоруського військових округів з організації торгівельно-побутового обслуговування особового складу, що працювали в зоні, відстежувала постачання матеріальних ресурсів, техніки та обладнання.

Незважаючи на складні умови перших організаційних днів, коли з району біди пішли торгівельні організації державної, кооперативної та відомчої торгівлі (міністерства торгівлі, Укркоопспілки та УРП Міненерго), працівники торгівлі КВО та БВО зуміли налагодити нормальну роботу. Як відзначали фахівці, успішному вирішенню посталих перед ГУТ МО завдань сприяло багато в чому те, що керували цими підрозділами досвідчені, сміливі керівники, зокрема колишній заступник командуючого Київським військовим округом генерал-лейтенант Литвинов В.І.⁶⁸

За їх розпорядженням вже 27 квітня 1986 р. на базі комбінату громадського харчування воєнторгу 418 були сформовані й розгорнуті польові їдальні безпосередньо у Чорнобилі та інших населених пунктах. Лише у польовій їдальні, розташованій на чорнобильському стадіоні, харчувалось більше 3000 людей.

В зоні почали цілодобово працювати 20 автолавок (пізніше їх кількість перевищила 80) з широким асортиментом продовольчих та промислових товарів з врахуванням потреб солдат, сержантів, офіцерів, службовців РА — учасників ліквідації наслідків аварії. Крім працівників військової торгівлі в зоні працювали й побутовики — перукарі, чоботарі, шевці та ін. Всього через підприємства військової торгівлі КВО, що перебували в чорнобильській зоні, пройшло більше 2000 чол., спеціалісти всіх галузей (торгівля, громадське харчування, побутові послуги) від усіх 30 військових округів МО СРСР. Так, на середину травня в районі було розгорнуто 12 польових їдалень, біля 20 магазинів, біля 10 чайних, працювали 82 автолавки. Та, незважаючи на всі зусилля, стало зрозумілим, що силами лише штатних працівників УТ КВО з усіма завданням з обслуговування чорнобильського регіону не впоратись. 14 травня 1986 р. на підставі директиви Генштабу МО СРСР, вперше в мирних умовах було відмобілізовано з приписного складу для 960 відділів військової торгівлі 300 чол.⁶⁹

Аварія на Чорнобильській АЕС стала серйозною перевіркою вміння діяти в надзвичайних обставинах для керівників штабів, служб та частин Цивільної оборони СРСР, керівництву якої з 1 грудня 1986 р. Урядом країни було доручено очолити організацію всієї роботи з ліквідації наслідків аварії. В чорнобильську зону були залучені великі сили ЦО. З 78 з'єднань та частин в складі угруповання ЦО — 70 були наново сформовані для виконання поставленого завдання. Політпрацівники ЦО великого значення надавали політико-виховній роботі з особовим складом, для чого використовувались 26 пересувних автомобільних клубів, 63 кіноустановки, 404 телевізори, 228 радіоприймачів, 116 радіовузлів, 43 бібліотеки з загальним фондом 60 тис. книг⁷⁰.

Незважаючи на великі проблеми і складі ситуація, що постійно виникали в середовищі військовослужбовців, вже після шести місяців з дня аварії і початку робіт військового контингенту, майже 90% підрозділів війська жили без злочинів та пригод.

Однак, поряд з позитивною оцінкою їх роботи і величезною вдячністю військовослужбовцям різних родів війська та різних ВО країни, що брали участь у ліквідації аварії та намаганнях мінімізації її наслідків, слід відзначити і значні недоліки й недоробки. Самі учасники першого періоду роботи в Чорнобилі пізніше досить критично оцінювали його. «Дійсно, багато що можна було зробити швидше або оптимізувати організацію, а дещо взагалі краще було б не робити...»⁷¹. Багато учасників ліквідації наслідків аварії в перші дні не уявляли собі повної небезпеки, на яку вони наражалися, наближаючись до реактора. А біля нього постійно були люди, які вели спостереження, здійснювали польоти на необладнаних захистом

гелікоптерах або довгий час знаходилися на «брудних» майданчиках блока⁷². В діях деяких військовослужбовців, в тому числі й офіцерів хімічного війська, відчувалась недооцінка небезпеки. Ігнорування вимог радіаційної безпеки, порушення її основних принципів свідчило про некомпетентність офіцера, про недостатній рівень його навченості та психологічної готовності до виконання реальних завдань⁷³.

Робота в умовах високих рівнів радіоактивного забруднення вимагала відповідного захисту людей, якого, на жаль, в той період практично не було, про що пізніше з обуренням і гіркою говорили безпосередні учасники подій. Радіаційний захист працюючих на будівництві укриття та на пром-майданчику ЧАЕС був найважливішою службою. Однак вона дуже відрізнялася в різних структурах. Краще за інших, ця робота була організована у Мнсередмаші, а у військах — абсолютно бездарно. Армія виявилась невідготовленою ні до ядерної війни, ні до роботи в таких умовах⁷⁴. Пізніше і самі військові вказували на те, що збройні сили країни та їх складова частина — Цивільна оборона, виявилися практично неготові до такої події, як чорнобильська катастрофа.

Про рівень невідготовленості і непоінформованості про ситуацію на станції і навколо неї свідчить той факт, що 2 травня 1986р., коли А.К. Мінченко в якості начальника оперативного штабу Держпостачу УРСР прибув у Чорнобиль, він побачив у приміщенні міськвиконкому біля 60 чоловік генералів Цивільної оборони, які, як і багато інших, виявилися неготовими до аварії і не знали, що робити⁷⁵.

В післяаварійні роки склалася думка, що підпорядкування атомної енергетики Міненерго СРСР, тобто структурі, що не мала достатнього рівня розуміння особливостей функціонування таких специфічних підприємств як АЕС, зіграло свою негативну роль. Так, генерал-лейтенант А.П. Горбачев — начальник оперативної групи інженерних військ МО в травні–червні 1986 р. (а в липні–серпні 1987 р. — начальник ОГ Цивільної оборони СРСР) вважав, що провина за неорганізованість та безголовість, що мала місце на початковому етапі ЛНА лежить і на керівництві Міністерства середнього машинобудування, яке передало «атомну енергію» в руки безграмотних керівників Міністерства енергетики, які не мали розуміння її специфіки й навіть бази для підготовки спеціалістів⁷⁶.

Таким чином, необхідно відзначити, що поряд з величезними зусиллями цивільного населення країни, науковців, свій вагомий внесок в мінімізацію наслідків аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції внесли військовослужбовці всіх родів війська та всіх Військових округів СРСР. Однак всі їх зусилля, на жаль, далеко не завжди були забезпечені належним ставленням держави до організації безпечних умов праці та

побуту в тих екстремальних умовах. Подальший розвиток подій показав, що доля майже 600 тис. осіб, що пройшли через Чорнобиль, більша частина з яких була саме військовозобов'язаними, склалась далеко не так, як всі вони того заслуговують.

¹ Алла Ярошинская. Чернобыль. Совершенно секретно. — М., Другие берега. — 1992. — С. 250.

² Детально про участь працівників Академії наук УРСР див. спеціальний розділ, підготовлений авторкою, в кн.: Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. — К.: Вид-во КММ, 2008.

³ Чернобыльская катастрофа 12 лет спустя. Материалы международных конференций... — С. 74. Киевские ведомости, 1998, 28 квітня.

⁴ В.А.Легасов. Из сегодня — в завтра. Мысли вслух. — М., Аврора, 1996. — С. 30.

⁵ Повний перелік військових частин, задіяних в районі Чорнобиля наводиться в газ. Вісник Чорнобиля за 1997 р. №№ 95–100 та 1998 р. №№ 3–4.

⁶ Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей. (Коваленко В.І. та ін). — РВВ МВС України, 1996; Виконуючи службовий обов'язок... : Десять років Чорнобильської трагедії / Управління МВС України в Житомирській області / В.І. Горностай (упоряд.). — Житомир: Льонок, 1996; Вогонь Чорнобиля. Книга мужності й болю: Літопис Чорнобильської трагедії у документах, фактах та свідченнях очевидців. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998; За межами неможливого: Спогади працівників пожежної охорони Житомирщини, учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні–травні 1986 року / Б.А. Чумак (ред. кол.). — Житомир: М.А.К., 2000; Шелест О.Г. Чорний біль. Книга пам'яті: (розповіді про ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС з Тростянецького р-ну Сумської обл.) — Тростянець, ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2000; Вінничани у Чорнобилі: книга пам'яті (1986–2001): документи, факти, спогади, статті, нариси, фотознімки, художнє слово. — Вінниця. — Консоль, 2001; Андрушків Б. Чорна скрижаль України. — Тернопіль. — «Джура», 2001; Біленький Г. Громадська організація «Движение Чернобыль — ТМ»: Становлення та діяльність. (Про представників транспортної міліції Придніпровської залізниці в Чорнобилі). — 2003.

⁷ Чернобыль. Пять трудных лет: Сборник материалов о работах по ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС в 1986–1990 гг. — М., ИздАТ, 1992; Чернобыль. Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы. К 10-летию катастрофы. — М., Интер-Весы 1996; Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. Материалы международных научно-практических конференций, посвященных 10 и 12 годовщине со дня Чернобыльской катастрофы (18 апреля 1996 года и 24 апреля 1998 года). — М. — Воениздат. — 1998; Москва — Чернобылю: К 12-летию катастрофы. — В двух книгах. — М., Воениздат, 1998; Чернобыль: долг и мужество. — Научно-публицистическая монография к 15-летию катастрофы (в 2-х томах) — опубликована на сайте Федерального государственного унитарного предприятия «Институт стратегической стабильности» Минатома России <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm> (далі: Чернобыль: долг и мужество).

⁸ Тараканов М.П. Особая зона: Докум. повесть. — К., — фил. Воентздата, 1991.

⁹ Холстов В.И., Карандаев Г.Н. Краткая летопись химических войск. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

¹⁰ Москва — Чернобылю. Кн. 1. — с. 89–91.

¹¹ Клочков М.А. Они были первыми. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

¹² Москва — Чернобылю. Кн. I. С. 14, Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. Материалы международных конференций... — С. 74.

¹³ Детально див.: Чернобыль 1986–1987 рр. Документи і спогади.. — С. 378.

¹⁴ Шестопалов В.М., академік НАН України. Уроки Чорнобиля: з минулого у майбутнє. — Доповідь на сесії загальних зборів НАН України. — Вісн. НАН України, 2006, № 6, С. 5.

¹⁵ Технічний архів «Об'єкта „Укриття”» (далі ТА ОУ). Стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття». — С. 70.

¹⁶ Холстов В.И., Карандаев Г.Н. Краткая летопись химических войск. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

¹⁷ Детально про руйнування 4-го енергоблоку див.: Барановська Н.П. Об'єкт «Укриття»: проблеми, події, люди. — К., 2000. — с. 16–57.

¹⁸ Смирнов В.Н. Боевые действия в «мирном» небе. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

¹⁹ Москва — Чернобылю. Кн. I. — С. 20.

²⁰ В.Л. Легасов. Из сегодня — в завтра. — М.: 1996. — С. 33.

²¹ В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.П. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин. Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. — К., Интерграфик, 1997. — с. 59–60.

²² Детальніше про це в кн.: Чернобыль: Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы. — М., Интер-Весы. — 1996. — с. 238–243.

²³ Смирнов В.Н. Боевые действия в «мирном» небе. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

²⁴ Чернобыль: Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы. — М., Интер-Весы. — 1996. — С. 242.

²⁵ Рішення Урядової комісії № 71 від 28 липня 1986 р. (Рішення Урядової комісії виявлені в архіві колишнього виробничого об'єднання «Прип'ять» — нині РУЗОД Адміністрації зони відчуження (АЗВ) в м. Чорнобыль).

²⁶ Рішення Урядової комісії № 117 від 25 серпня 1986 р.

²⁷ О. Боровой, В. Бар'яхтар, В. Кухар. Уроки Чорнобиля: проблеми об'єкта «Укриття». — Вісник НАН України. — 2001. — № 4.

²⁸ Чорнобыльська трагедія. Документи і матеріали. — с. 167–172; Чорнобыль 1986–1987 рр. Документи і спогади... — С. 20.

²⁹ Шестопалов В.М., академік НАН України. Уроки Чорнобиля: з минулого у майбутнє. — Доповідь на сесії загальних зборів НАН України. — Вісн. НАН України, 2006, № 6, с. 5.

³⁰ Москва — Чернобылю. Кн. I. — С. 81.

³¹ Комаров Ф.И., Чвырев В.Г. Военные медики в Чернобыле. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

- ³² З інтерв'ю Самойленка Ю.М. — Киевские ведомости, 1998, 22 квітня.
- ³³ Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. — с. 78, 135–136.
- ³⁴ *Поташиников П.Ф.* Особенности дезактивационных работ на ЧАЭС. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.
- ³⁵ *Ю.П. Дорофеев.* Инженерные войска в Чернобыле и в постчернобыльском периоде. — в кн. Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. — С. 134.
- ³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, спр. 2996. арк. 51.
- ³⁷ *А.П. Горбачев.* Армия и Чернобыль; *Ю.П. Дорофеев.* Инженерные войска в Чернобыле и в постчернобыльском периоде. — в кн. Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. — с. 76, 136.
- ³⁸ Див.: *И.А.Беляев.* Бетон марки «Средмаш». — с. 58, 70; *В.А. Курносое, В.М. Багрянский, И.К. Моисеев,* Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия. — Т. 64, вып. 4 (апрель 1988). — С. 250.
- ³⁹ Рішення Урядової комісії № 96 від 11 серпня 1986 р.
- ⁴⁰ Рішення Урядової комісії № 124 від 28 серпня 1986 р.
- ⁴¹ Рішення Урядової комісії від 16 та 20 червня 1986 р. (з додаткам).
- ⁴² Рішення Урядової комісії № 54 від 23 липня 1986 р.
- ⁴³ Рішення Урядової комісії № 74 від 29 липня 1986р.
- ⁴⁴ Рішення № 472 Урядової комісії від 19 листопада 1987 р.
- ⁴⁵ Рішення № 453 Урядової комісії від 13 жовтня 1987 р.
- ⁴⁶ Рішення № 457 Урядової комісії від 22 жовтня 1987 р.
- ⁴⁷ Акт перевірки забезпечення радіаційної безпеки персоналу, що працює на об'єкті «Укриття» та 3-му енергоблоці ЧАЕС від 24.06.90. — Чорнобильський архів Міжгалузевого науково-технічного центру (далі архів МНТЦ), оп. 1, спр. 51, арк. 2–7.
- ⁴⁸ З протоколу наради 23.10.90. — Архів МНТЦ, оп. 1, спр. 47, арк. 44–44а.
- ⁴⁹ Рішення № 453 Урядової комісії від 13 жовтня 1987 р.
- ⁵⁰ Рішення № 473 Урядової комісії від 21 листопада 1987 р.
- ⁵¹ Архів МНТЦ, оп. 1, спр. 5, арк. 2, 5–6. З довідки дев'ятого головного управління МСМ від 07.01.88.
- ⁵² Архів МНТЦ, оп. 1, спр. 3, арк. 6–11, 27; Накази № 151 від 01.03.88 р. та № 408 від 09.06.88 р.
- ⁵³ *Клочков М.А.* Они были первыми. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.
- ⁵⁴ *Комаров Ф.И., Чвырев В.Г.* Военные медики в Чернобыле. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.
- ⁵⁵ *Алла Ярошинская.* Чернобыль. Совершенно секретно. — С. 514.
- ⁵⁶ *Комаров Ф.И., Чвырев В.Г.* Военные медики в Чернобыле. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.
- ⁵⁷ «Тимчасові санітарні вимоги безпеки при виконанні робіт по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» виявлені у несистематизованому архів РУЗОД АЗВ.

⁵⁸ Рішення Урядової комісії № 33.

⁵⁹ *Архипов В.А., Заводин А.В.* Уроки Чернобыля. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶⁰ Архів Науково-виробничого об'єднання «Прип'ять» — нині структурна одиниця Адміністрації зони відчуження РУЗОД.

⁶¹ *Базылев А.А.* Вклад пограничных войск. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶² *Базылев А.А.* Вклад пограничных войск. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶³ *Тараканов Н.Д.* Операция в особо опасной зоне, сентябрь 1986 года. — в кн. Москва — Чернобылю. — Кн. 1. — С. 347.

⁶⁴ О работе медицинской службы вооруженных сил СССР по медицинскому обслуживанию людей, пострадавших при ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. — Москва. — МО СССР. — Док. на бл. № 12628 от 11 октября 1986 г. — Дополнок до протоколу № 36 засідання ОГ ПБ ЦК КПРС. — в кн. А. Ярошинської. — с. 512–513.

⁶⁵ *Дьяченко А.А.* Российский научный центр «Курчатовский институту». — в кн. Москва — Чернобылю. — кн. 2. — с. 68–69.

⁶⁶ *Комаров Ф.И., Чвырев В.Г.* Военные медики в Чернобыле. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶⁷ *Комаров Ф.И., Чвырев В.Г.* Военные медики в Чернобыле. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶⁸ *Садовников Н.Г.* Главное управление торговли МО. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁶⁹ *Федосов В.С., Ляхинец Н.И., Костюкевич А.Ф., Шехтман С.А.* Управление торговли КВО. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁷⁰ *Шорников В.Н.* Политико-воспитательная работа с личным составом в частях и подразделениях в оперативной группе Гражданской обороны. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁷¹ *Клочков М.А.* Они были первыми. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁷² Чернобыль. Десять лет спустя. Неизбежность или случайность. — с. 17–18.

⁷³ *Клочков М.А.* Они были первыми. — В кн. Чернобыль: долг и мужество. — <http://www.iss.niit.ru/book-4/glav-2-14.htm>.

⁷⁴ ТА ОУ, стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття». — С. 66.

⁷⁵ ТА ОУ, стенограма конференції, присвяченої 9-ти річчю завершення будівництва «Укриття». — с. 48–49.

⁷⁶ Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. — С. 73.

ІНФОРМАЦІЙНА СИТУАЦІЯ В КРАЇНІ ТА ПАДІННЯ ДОВІРИ ДО ВЛАДИ

Інформаційна ситуація навколо аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС та зусиль з її мінімізації, що докладалися країною була характерною для тоталітарної держави, якою був СРСР. Дозоване інформування населення країни про подію почалося з повідомлення Урядової комісії, текст якого десятим пунктом було затверджено на першому засіданні оперативної групи політбюро ЦК КПРС (далі ОГ ПБ ЦК КПРС) 29 квітня¹. І в подальшому питання інформування населення і громадян та урядів зарубіжних країн регулярно розглядалось на її засіданнях. Так, вже 1 травня (прот. № 3, п. 7) ОГ ПБ ЦК КПРС схвалила текст чергового Урядового повідомлення про ситуацію на ЧАЕС. 8 травня (прот. № 9, п. 9) Рішення про чергове Урядове повідомлення містило крім традиційної вже фрази «схвалити текст повідомлення», ще й додаткове зауваження — опублікувати в пресі після особливого розпорядження. На цьому ж засіданні було прийнято рішення утриматися від виступу на телебаченні двох відомих медиків-радіологів Воробьєва А.І. та Гогіна Є.Є., яких передбачалось залучити для поінформування населення про медичні наслідки події на ЧАЕС. В рішенні (п. 4) зазначено: враховуючи покращення обстановки на ЧАЕС, вважати доцільним утриматися від зазначеного виступу. 10 травня (прот. № 10, п. 4) знову було схвалено текст чергового Урядового повідомлення, з включенням до нього даних про рівні радіаційних випромінень в районах, по яких інформація передається до МАГАТЕ, а також дані по Києву.

Велика увага приділялась зваженому інформуванню (а точніше — дезінформуванню) зарубіжжя, тому питання організації прес-конференцій з іноземними журналістами розглядалися в перші дні після аварії регулярно. Про їх проведення йшлося 1 травня; 3 травня була схвалена дата проведення прес-конференції для радянських і зарубіжних журналістів (5 травня), а 5 травня рішенням ОГ її було перенесено на 6 число².

Вражаючим є той факт, що в той час, коли громадяни СРСР не мали практично ніякої інформації про події на ЧАЕС та навколо неї, в світі, починаючи від дня аварії, з'явилась величезна кількість публікацій про неї. За межами СРСР, аварія стала предметом активного обговорення, вивчення та аналізу. Вже наступного ранку американське агенство ЮПІ повідомило, що внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції загинуло більше ніж 2000 чол. Пізніше коротко (14 сек.) сповістила про аварію московська програма «Время». Таким чином почався час, коли весь світ відслідковував події в маленькій точці 1/6 частини суші, не розуміючи ще до кінця планетарних масштабів цієї аварії й її наслідків.

Сам Радянський Союз інформацію про аварію давав дуже скупо, сподіваючись зменшити розмір трагедії, надавши їй ідеологічне забарвлення. Цим відразу скористалася західна преса. Ось найбільш типові заголовки публікацій: «Висока ціна таємниці», «Чума ХХ століття», «Привид КДБ», «Звичайний бізнес», «Ради та Чорнобиль», «Технологія та етика: роздуми після Чорнобиля», «Розплавлення»³. Практично в усіх статтях відзначалась «закритість» радянського суспільства, незважаючи на проголошену гласність. Роберт Куллен у часописі «Ньюсуік» писав, що реакція уряду СРСР на аварію — це своєрідний тест на нову політику, на гласність. Його стаття так і називалася — «Чому таємниця?». Джеймс Волл відзначав лукавство радянського уряду в приховуванні масштабів аварії у своїй статті «Певно «Ні!» ядерній зброї», Еліот Маршалл у часописі «Science» писав про замовчування Радами самої великої ядерної аварії (його стаття називалася «Реактор вибухає серед радянської тиші»). Про це також писали Роберт Баркер, А. Мак Сміт, Р. Едвардс, М.Гамбарофф й ін.

Про те, яке ідеологічне протиборство відбувалось навколо наслідків вибуху на ЧАЕС, як це сприймалося зокрема керівництвом республіки, написав у третій книзі своїх спогадів тодішній Голова Ради Міністрів та голова оперативної групи ЦК Компартії України О.П. Ляшко. Він підкреслив, що інформація була поставлена під політичний контроль ЦК, режим таємності для уникнення паніки, яка була цілком можливою, особливо після повідомлення засобів масової інформації Заходу, було посилено. З обуренням пише він про публікацію у одній газеті з посиланням на повідомлення її московського кореспондента, що Київ вражено страшною радіацією, тисячі мерців валяються по вулицях, і оцінює її як усвідомлену брехню. На його думку ця дезінформація була розрахована на паніку та створення обстановки некерованості. Він пише (подається мовою оригіналу): «...нашлись “доброжелатели”, пекущиеся о том, чтобы на чернобыльской беде у наших людей посеять чувство безысходности. Однако, этот пачкун от журналистики ошибся. В самоотверженных действиях наших людей с самого начала катастрофы проявлялись их лучшие качества: бескорыстная помощь пострадавшим, готовность к личному самопожертвованию во имя спасения других, что проявилось в героической работе пожарных, предотвративших развитие катастрофы.

А через две недели я принимал большую группу иностранных журналистов, аккредитованных в Москве. Открывая пресс-конференцию в зале заседаний Совета Министров, я поблагодарил прибывших гостей за оказанное Украине внимание в столь трудное время, выразил уверенность в их объективном освещении события и, обращаясь к присутствующим, попросил подняться корреспондента той самой лондонской газеты. В зале его не

оказалось. “Напачкал и скрылся”, — заметил я и зачитал его пасквиль. Корреспонденты были не мало смущены, что было заметно по прокатившемуся шуму»⁴.

Аналогічна прес-конференція відбулася і на початку червня, директиви для учасників якої й матеріали для поширення серед представників преси, що мали заспокійливо-оптимістичний характер, оперативна група політбюро ЦК КПРС затвердила 4 червня. Але представники зарубіжних інформаційних агентств розуміючи, в свою чергу, небажання офіційної влади надати повну інформацію щодо аварії, намагалися самі збирати її зустрічаючись з населенням, про що свідчить активна діяльність у цьому напрямку кореспондентів «Ен-бі-сі», «Нью-Йорк таймс», «Зюд дойче Цайтунг», «Шпигель», «Фигаро», «Суар» та ін. Щоб перешкодити цьому, офіційні структури держави намагалися обмежити можливості пересування по країні іноземних журналістів. Представникам французької телевізійної компанії, наприклад, не дозволили відвідати район лиха. Йшла інформаційна боротьба і навколо 57 глав та співробітників дипломатичних представництв зарубіжних країн у Москві, які відвідали Україну, кореспондентів із США, членів знімальної групи американської телекомпанії «СІ-БІ-ЕС» й учасників міжнародної виставки «Буряківництво-86», в якій взяли участь 75 представників 24 іноземних фірм і зовнішньоторговельних об'єднань США, ФРН, Франції, Італії та інших країн⁵.

В той час владні структури Радянського Союзу намагалися використати для нейтралізації негативних вражень від чорнобильських подій найрізноманітніші можливості й у тому числі наукові контакти вчених різних країн, що мали приїхати в Україну на заздалегідь сплановані конференції та симпозіуми. Але у 1986 р. чимало таких міжнародних наукових заходів було зірвано. Так, у травні через відмову багатьох зарубіжних учасників приїхати, не відбулася в Києві конференція з фізики кварків, а призначена на вересень 1986 р. Віденським міжнародним інститутом прикладного системного аналізу конференція «Багатокритеріальні задачі математичного програмування», яку планувалося провести на базі Інституту кібернетики АН УРСР за участю понад 20 вчених з високо розвинутих країн світу, була перенесена на 1988 рік.

Недовіру до офіційної інформації уряду СРСР і свою тривогу щодо аварії продемонстрували також близько 200 учасників VII Міжнародного симпозіуму по гемосорбції, що мав відбутися у вересні 1986 р. на базі Інституту проблем онкології АН УРСР. У зв'язку з подіями на ЧАЕС на нього прибуло лише 11 учених з КНР, НДР, НРБ та ЧССР. 25 фахівців із США, ФРН, Франції, Японії, Канади, Італії, Іспанії, Бельгії, Мексики й Туреччини підтвердили свої наміри взяти участь у його роботі⁶.

Взаємна недовіра між державами різних політичних систем, їх конфронтація під час «холодної війни», закритість інформації про розвиток аварії та її наслідки в офіційних джерелах СРСР і водночас необхідність накопичення інформації для прийняття адекватних рішень урядами країн світу, призводили до справжнього протистояння й протидії відповідних державних служб. Так, радянські спецслужби повідомляли з цього приводу: «Спецслужби противника намагаються постійно слідкувати за розвитком подій і обстановкою у м. Києві, збирати відомості про негативні процеси серед населення, політичні настрої та факти прояву незадоволення, для чого організовуються спроби встановлення контактів з відомими на Заході українськими націоналістами. Активізувалися спроби через радіо, листування, особисті контакти інспірувати негативні настрої: розповсюджувати неправдиві чутки, сіяти паніку і невпевненість, засилати підбурювальні матеріали». В свою чергу органами КДБ «вживалися заходи по припиненню спроб збору іноземцями негативної інформації про події на ЧАЕС. Відвернуто (на 19.07.1986 р.) дві спроби взяття дипломатами США проб ґрунту, чотири несанкціоновані виїзди у район аварії. Вислано з країни двох і попереджено двох іноземних туристів за збір тенденційної інформації та розповсюдження політичних чуток. Проведено понад 100 попереджувально-профілактичних бесід, локалізовано дії іноземних кореспондентів».

Використовувалися для формування громадської думки в країні з приводу подій на ЧАЕС і навколо неї й працівники релігійних культів. Як відзначалося у звітах спецслужб, більшість віруючих РПЦ, ЄХБ, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня з розумінням поставилися до подій у Чорнобилі, схвалювали заходи органів влади, що були спрямовані на ліквідацію наслідків аварії. Представники зарубіжних релігійних центрів, що відвідували Київ та республіку по різних каналах, у цілому об'єктивно оцінювали обстановку, що склалася. Внаслідок проведених з ними оперативних заходів керівники релігійних організацій Вільсон, Давидюк, Ходкевич, Верес (США), Довгальов (Канада) в своїх виступах у молитовних домах закликали віруючих не піддаватися панічним чуткам і зарубіжній радіо пропаганді, дотримуватися дисципліни й законодавства про культу⁷.

Недовіра до офіційних структур державної влади СРСР та намагання протидіяти їм спричинила появу комюніке Всесвітньої антикомуністичної ліги (ВАКЛ), конференція якої відбулася у вересні 1986 р. в Люксембурзі. Першочерговою задачею цієї організації було визначено «надання матеріальної й політичної підтримки визвольному руху в Україні, а також інспірування негативних проявів у республіці в зв'язку з аварією на ЧАЕС»⁸.

Безумовно, в умовах такого тиску і серйозної уваги з боку міжнародного співтовариства, найвищим державним інституціям Радянського Союзу треба

було вирішувати, яким же чином та наскільки повно інформувати світ про наслідки аварії на 4-ому енергоблоці ЧАЕС і про зусилля з її ліквідації. Намагаючись протидіяти недовірливому ставленню до офіційних повідомлень, урядові структури СРСР та спеціальні служби вели відповідну обробку громадської думки, вносячи у неї вигідну для себе інформацію шляхом замовчування або приховування справжніх масштабів і наслідків аварії, граючи при цьому в гласність та відкритість. Так, значну роль у знятті напруженості в сприйнятті чорнобильських подій як у країні, так і за її межами, мав відіграти візит офіційно запрошеного до СРСР генерального директора МАГАТЕ Х. Блікса, якому дозволили відвідати ЧАЕС⁹. Погоджений з ним текст спеціального Комюніке щодо аварії і його заспокійливий виступ на прес-конференції 9 травня 1986 р. були дуже критично оцінені фахівцями, схильними до реалістичного, не заангажованого сприйняття дійсності. Висловлювалися думки про необ'єктивність Х. Блікса, що пов'язувалося з великою часткою грошового внеску СРСР на утримання цієї міжнародної організації.

Ще однією спробою обмеження можливостей одержання достовірної інформації в світі про чорнобильську катастрофу стало зволікання з відкриттям на вимогу США їх генерального консульства у Києві, про необхідність якого говорив заступник директора військово-політичного бюро держдепартаменту США У. Кортні. Він, зокрема, підкреслював, що чорнобильські події показали важливість присутності американської дипломатичної місії в Києві для одержання своєчасної та достовірної інформації щодо ситуації, що чорнобильська трагедія порушує питання не лише безпеки радянської ядерної програми, а й допомоги своїм громадянам, поінформування сусідніх країн тощо. Проте, незважаючи на неодноразові звернення американської сторони, вирішення питання про відкриття генконсульства США у Києві відкладалося протягом 1986 р. кілька разів¹⁰.

Що стосується країн Центральної та Південно-Східної Європи, то їх реакція на чорнобильські події із зрозумілих причин була не такою категоричною, але теж далеко не однозначною і не традиційно-одноставною. Як країни-члени соціалістичної співдружності, союзники й ідеологічні спільники Радянського Союзу, вони мали проявляти більше розуміння та солідарності з СРСР у його намаганнях заспокоїти світову громадськість, тим більше, що в багатьох з них за активною участю радянських спеціалістів були побудовані або будувалися атомні електростанції з енергоблоками типу ЧАЕС. Тому радянське керівництво, розраховуючи на їх підтримку, вже 29 квітня затвердило текст інформації керівникам ряду соціалістичних країн про стан справ у ліквідації наслідків аварії. 3 травня в Міністерстві закордонних справ СРСР мала відбутися зустріч з послами соціалістичних країн,

а 4 травня до Румунії, де проводилася активна йодна профілактика населення, мали вилетіти представники Комітету по використанню атомної енергії й Держкомгідромету СРСР, разом з групою фахівців для роз'яснення ситуації та з вимогою активних заспокійливих дій¹¹. Але ці заходи не послабили занепокоєність румунської громадськості. Недостатньо слухняними у цьому відношенні виявилися в той час також Польща й Угорщина.

Про серйозність ставлення державних структур до можливих витоків інформації про подію свідчить зокрема факт, що 8 травня у Чорнобиль не пустили групу іноземних журналістів, що приїхала до Києва.

Потреба в інформації в перші дні після аварії була надзвичайно велика, і тому 11 травня оперативна група політбюро ЦК КПРС прийняла рішення про організацію зустрічі представників посольств з членами урядової комісії й вченими та їх поїздки в район ЧАЕС для ознайомлення із ситуацією. 21 травня для голів посольств іноземних держав, акредитованих у СРСР, було організовано відвідання Києва і Київської області. Крім того, щоб зняти багато питань іноземних фахівців, що перебували в Радянському Союзі на момент аварії, й створити враження відкритості та гласності, Держкомгідромету СРСР, який сам не мав необхідного рівня оснащення вимірювальною апаратурою, було доручено розглядати їх запити про рівень радіації в місцях їх проживання.

Перед радянським урядом постало питання про необхідність інформування громадян по багатьох складових проблеми. Тому, наприклад, 5 травня (прот. № 6, п. 11) ОГ ПБ ЦК КПРС було прийнято рішення про підготовку звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС до народу, в якому вважалось за необхідне викласти основний зміст рішення про умови оплати праці і матеріального забезпечення працівників підприємств і організацій зони Чорнобильської АЕС, а також висловити у відповідній формі співчуття родинам радянських громадян, що понесли збитки в результаті аварії. Вже 7 травня (протокол № 8, п. 6) нею ж було погоджено порядок опублікування основного змісту документу¹².

У зв'язку з тим, що ряд європейських країн, бажаючи уникнути додаткового радіаційного забруднення, ввів обмеження на імпорт товарів з СРСР, 8 травня (прот. № 9, п. 6) оперативна група схвалила тест повідомлення ТАРС, яким висловлювалось оцінка даного кроку як недружнього, і яке було опубліковане в пресі 9 травня.

Як вже зазначалось, безпосередньо після аварії інформаційна хвиля почалася з повідомлення Ради Міністрів СРСР в газеті «Правда» 30 квітня 1986 р. Апогеєм інформаційно-дезінформаційної діяльності на початковому етапі зусиль з мінімізації аварії, базованим на рівні знань на той момент, був виступ глави держави М.С. Горбачова на телебаченні 14 травня 1986 р.

М.С. Горбачов заявив: «Як доповідають фахівці, у період планового виведення з роботи четвертого блоку потужність реактора раптово зросла. Значне виділення пари і реакція, що потім пішла, призвели до утворення водню, його вибуху, руйнування реактора і пов'язаного з цим радіоактивного викиду. Нині ще зарано виносити остаточне судження про причини аварії. Предметом пильного розгляду урядової комісії є всі аспекти проблеми — конструкторські, проектні, технічні, експлуатаційні». Цей виступ М.С. Горбачова на загальносоюзному телебаченні було опубліковано в багатьох засобах масової інформації. В Україні цей виступ був широко обнародований, зокрема, і в журналі «Під прапором ленінізму»¹³.

Свого часу, перед аварією, на ЧАЕС та в цілому в середовищі енергетиків-атомників з обуренням була відкинута надзвичайно актуальна стаття журналістки Любові Ковалевської про недоліки в організації будівельних робіт на майданчику, про випадки порушення технологічної та виробничої дисципліни. Стаття, яка була опублікована за місяць до аварії на сторінках «Літературної України», показала інший, негативний бік дійсності, на противагу парадним публікаціям-звітам.

Паралельно, в засобах масової інформації СРСР було опубліковано величезну кількість матеріалів оптимістичного змісту про героїчні зусилля працюючих на майданчику ЧАЕС ліквідаторів наслідків аварії. Хоча, враховуючи політичну ситуацію в країні та в світі, говорити про об'єктивність інформації, що подавалась населенню, не доводиться.

Прикладом політичної заангажованості ЗМІ може бути стиль роботи газети ЦК КПРС «Правда», яка опублікувала на своїх шпальтах оцінки події та її можливих наслідків генерального директор МАГАТЕ Х. Блікса. Він, зокрема зазначав, що трагічні випадки, що сталися в інших галузях виробництва, наприклад, на заводі американської компанії «Юніон карбайд» в індійському місті Бхопал та на хімічному підприємстві в італійському місті Севезо, мали значно спустошливіші наслідки для людей і навколишнього світу¹⁴. З позицій сьогодення стає очевидним, що пан Блікс в тій ситуації проявив себе перш за все як чиновник, який захищав імідж атомної енергетики, і тому не був об'єктивним.

В цілому ж прикладів необ'єктивності, замовчувань та зміщення акцентів у після аварійних публікаціях 1986 р. можна навести достатньо. В результаті аварії на ЧАЕС в пропагандистській роботі на перший план вийшло обігравання протистояння двох протилежних політичних систем, відволікання уваги від проблем самої атомної енергетики. Посилено, з подачі міністра атомної енергетики СРСР А.М. Петросьянца, в засобах масової інформації пропагувалась правильна, але далеко не єдино можлива, думка: «Уроки Чорнобиля нагадують: ядерна епоха вимагає відповідального

підходу в міжнародних стосунках, диктує необхідність нового політичного мислення, об'єднання зусиль для докорінного поліпшення світового політичного клімату. Радянський уряд запропонував серйозно поглибити міжнародне співробітництво в галузі ядерної енергетики і висунув нові ініціативи, спрямовані на оздоровлення міжнародної обстановки»¹⁵.

Прикладом вмілого відведення уваги від дійсно важливих питань після аварійного буття стала стаття, опублікована в журн. Трибуна лектора у № 11 за 1986 р. — Є.Т. Базєєва «На основі фактів, всупереч домислам», де автор говорить про багато серйозних речей, але з позицій радянської пропаганди. Так, наприклад, він писав: «На сучасному етапі розвитку енергетики екологічні проблеми набули глобального характеру і загострюватимуться в майбутньому. Деякі західні екологи виступають з позицій приреченості перед неминучою загибеллю людства внаслідок використання досягнень науково-технічної революції і розвитку енергетики зокрема...»

Соціалістичному суспільству чуже фатальне почуття приреченості. Досягнення науково-технічного прогресу можуть і мусять спрямовуватися на благо людини, на здійснення заходів щодо захисту, охорони й поліпшення навколишнього середовища». Він же відзначав, що дискусії з приводу небезпеки радіоактивних відходів атомних електростанцій, що розгорнулися в деяких західних країнах влітку 1986 р., викликані переважно кон'юнктурними міркуваннями. Громадську думку вміло спрямовують нафтові монополії, прибуткам яких загрожує нарощування потужностей АЕС...»¹⁶

Ідеологічна боротьба навколо подій на ЧАЕС породила цілий ряд публікацій відверто пропагандистського характеру. Так, в одному з матеріалів ж. ЦК КПРС «Агітатор» відзначалось (переклад автора): «Мету та поведки класового супротивника радянські люди повинні добре знати і виявляти до отруєної пропагандистської продукції, що її поставляє машина інформаційного імперіалізму, необхідне почуття пильності»¹⁷. При цьому люди, які за посадою займалися пропагандистською роботою звинувачували своїх супротивників у необ'єктивності. Так, В.В. Юричко — голова первинної організації товариства «Знання» Держтелерадіо УРСР з образою відзначав, що західна преса, нагнітаючи психоз навколо події на ЧАЕС, не згадала телефонну розмову кореспондента Радіо Київ з Владиславом Гавриліним, начальником її 2 енергоблоку, який в прямому ефірі сказав: «Обстановка після аварії продовжує нормалізуватися. Всі необхідні роботи проводяться чітко. Настрій персоналу, що працює на 1, 2 та 3 енергоблоках — діловий і оптимістичний». Але чи сам він був до кінця послідовним у своєму підході? Адже мова мала йти саме про ситуацію навколо зруйнованого 4-го.

Автор окреслив три основні напрямки психологічної війни, що розпочалась навколо Чорнобиля: перший — Радянський Союз звинувачувався у

приховуванні інформації; другий — «червона радіація», «радіоактивність зі Сходу — загроза всьому світові»; третій напрямок — «ненадійність радянських АЕС — свідчення науково-технічного відставання СРСР від капіталістичних країн». Проте, слід відзначити що, спростовуючи висунуті західними ЗМІ звинувачення, Юричко В.В. також виконував політичне замовлення. Він також використав інформацію однобічно і тенденційно, звівши все до необхідності замислитися і тверезо оцінюючи обстановку зробити висновок, що тільки взаєморозуміння і довір'я (між народами), за які виступає Радянський Союз, гарантують майбутнє¹⁸.

Стає очевидним, що Чорнобиль став об'єктом ідеологічних спекуляцій з обох боків в «протистоянні систем». В СРСР ці спекуляції було спрямовано і на зовні і, значною мірою, «в середину», на власних громадян, їх дезінформацію стосовно рівні забруднення та можливих наслідків.

Засобом дезінформації населення стала і оперативно організована лекційна пропаганда. Прикладом публікації ідеологічного характеру, присвяченої організації лекційної пропаганди, яка здійснювалась ЦК Компартії України зокрема і через Київський обком та Прип'ятський міськком партії в тісному контакті з правлінням товариства «Знання» УРСР, правліннями Київської міської та обласної організацій Товариства (Чорнобильська районна та Прип'ятська міська організації Товариства були евакуйовані разом з населенням), є стаття про характер завдань лекційної пропаганди, який обумовили обставини, що склалися після аварії. Основними були визначені:

роз'яснення політики КППС з питань атомного енергобудування і суспільного значення робіт, що проводилися в 30-кілометровій зоні. Критика вигадок буржуазної та іншої ворожої пропаганди у зв'язку з аварією;

доведення до трудящих, всіх, хто зайнятий ліквідацією наслідків аварії, оцінок ЦК КППС її причин і заходів по нормалізації становища;

формування впевненості у людей в ефективності заходів по усуненню наслідків аварії;

правильне, науково обґрунтоване знайомство людей з обстановкою, вивчення техніки безпеки, додержання санітарно-гігієнічних правил, психологічна консультація (як приклад раціонального підходу до проблеми — авт.);

активізація свідомості людей, формування критеріїв відповідальності за поведінку й результати праці;

пропаганда прикладів мужності, стійкості та героїзму в роботі і поведінці, особливо тих, хто був першим в умовах аварії.

Підкреслювалось, що в умовах тимчасово підвищеної радіації, впливу таких психогенних факторів, як новизна обстановки і можлива небезпека,

дефіцит часу, невизначеність ситуації, складність робіт — посилювались вимоги до лекторів та їхньої діяльності. Аудиторія не сприймала теоретизування і наукоподібності в розмові — надто мало часу. На перший план висувалась вимога до лектора: строго на партійній основі забезпечити тісний зв'язок матеріалу з безпосередньою обстановкою в районі і на кожному робочому місці. З вдячністю сприймалась наукова, аргументована інформація¹⁹.

При цьому, на жаль, не було взято до уваги пропозиції тодішнього директора ботанічного саду Академії наук УРСР в Києві академіка АН УРСР А. Гродзинського, які він висловив з приводу змісту лекційної пропагандистської роботи. Він відзначав необхідність широкого роз'яснення людям ситуації, що склалась після аварії: «Необхідно постійно інформувати населення про рівні радіоактивного фону і правила поведінки: на жаль, багато людей надто безпечні, не знають особливостей розподілу радіоактивних ізотопів та їх дії, інші ж — навпаки, готові вдатися до паніки. І в одному, і в другому випадках допоможе правильна, повсякденна інформація, вміло поставлена пропаганда. Систематично вести її серед населення — почесний громадянський обов'язок усіх учених й спеціалістів»²⁰.

Активну участь у ідеологічному протистоянні двох політичних систем, у заспокійливо-роз'яснювальній та пропагандистській роботі брав популярний ж. «Новое время», що поширювався за кордонами СРСР. Оскільки до нього надходило багато запитань від зарубіжних громадян і журналістів, з проханням роз'яснити ситуацію, на його сторінках виступили — нейтрально-заспокійливо, частково свідомо, а частково і через неповне знання ситуації дезінформуючи читачів — академік Г. Арбатов — директор Інституту США та Канади АН СРСР, Б. Щербіна — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, академік Є. Веліхов — віце-президент АН СРСР, голова та заст. голови Державного комітету СРСР з гідрометеорології та контролю навколишнього середовища чл. кор. АН СРСР Ю. Ізраель та Ю. Седунов, Є. Воробйов — перший заступник міністра охорони здоров'я СРСР. Крім них для заспокоєння читацького загалу було залучено й зарубіжних фахівців — генерального директора МАГАТЕ Х. Блікса, директора відділу ядерної безпеки цієї ж організації Н. Розена, які з 5 травня перебували в СРСР, та Р. Ялоу, лауреата Нобелівської премії в галузі медицини з США²¹.

На західного читача були орієнтовані й дві інші дозовано об'єктивні публікації в цьому журналі: стаття «Беда. Надежда, Предостережение: (О мед. аспектах аварии на АЭС в Чернобыле)» американського лікаря Гейла Р. та головного лікаря відомої всьому світу московської лікарні № 6, куди звозили вражених радіацією перших ліквідаторів — А.К. Гуськової. (Новое время, 1986, № 23); стаття працівників Інституту атомної енергії

ім. І.В. Курчатова (Москва, далі ІАЕ) — першого заст. директора академіка В.О. Легасова та Ю.В. Сівінцева — доктора фізико-математичних наук, професора, начальника однієї з його лабораторій — одного з експертів, що за дорученням Урядової комісії готував матеріали для МАГАТЕ — під назвою «Чернобыль 80 дней спустя»²².

Р. Гейл в своїй статті відзначав, що подібне нещастя може трапитися будь де. А тому, підкреслював він, лікарям необхідно дізнаватися і про успіхи і про проблеми тих, хто рятував постраждалих в ході аварії. Їх досвід повинен слугувати попередженням оптимістам, оскільки медичні можливості допомоги постраждалим обмежені... Він обговорив з керівниками Мінздорв'я СРСР перспективи співробітництва на багато років вперед та сподівався об'єднати всі реєстри кісткової трансплантації: американські, радянські, європейські: щоб банк донорів був ефективним, в ньому повинно бути зафіксовано дані мінімум 100 тисяч чоловік. В тому, що з 300 людей, в більшій чи меншій мірі вражених радіацією під час аварії на ЧАЕС та початковому етапі ліквідації її наслідків — 280 залишались живими, доктор Гейл вважав великою заслугою доктора А. Гуськової та її колег²³. Як показав подальший розвиток подій, успіхи доктора Гуськової виявились в значній мірі результатом монополії на інформацію.

В іншій статті — В.О. Легасова та Ю.В. Сівінцева — відзначалось що дослідники не можуть поки підійти впритул до серця реактора, до його палива, оскільки рівень радіації там залишався ще дуже високим. Він писав, що розвідка проводиться з допомогою добре захищених машин: танків, бронетранспортерів, іноді доводиться залучати й радіокеровану техніку... В четвертому блоці, як виявилось, рівень радіації не такий, щоб блок не можна було відвідувати і працювати в ньому. Співробітники інституту неодноразово заходили туди... Їм вдалося в'яснити, що масштаб руйнувань був спочатку сильно перебільшений, хоча, звичайно, це аварія сама важка в історії ядерної енергетики...

Перші заміри радіаційної обстановки виконані науковцями показали, в якому радіусі від АЕС рівень радіації небезпечний для здоров'я. Додаткові виміри у травні та червні дозволили уточнити картину: деякі території всередині 30-кілометрової зони виявились менш забрудненими, ніж передбачалось спочатку. Після цих вимірів було уточнено межі зони.

«... Тепер вже усім ясно, що країну спіткала дуже велика біда. Загинули люди. Працюючи на станції опромінені. Великі збитки одержало народне господарство... ситуація стає з кожним днем більш зрозумілою... масштаби небезпеки визначено вірно, вжиті заходи, на думку і наших і зарубіжних фахівців — правильні. Хоча допускаю, щось можна було не робити взагалі, а щось зробити по-іншому...»²⁴

Виступали в пресі і посадовці — фахівці галузі, зокрема голова Державного комітету з використання атомної енергії СРСР академік А.М. Петросьянц та член-кореспондент АН СРСР, заст. директора Інституту атомної енергії ім. І.В. Курчатова Л. Феоктістов²⁵.

Академік А.М. Петросьянц, зокрема, писав (переклад автора), що «...аварія в Чорнобилі вдарила по довірі людей до цього нового джерела енергії. Багато хто, звичайно, знав, що атомна енергія — найбільш небезпечний вид енергії, але такого сильного удару важко було очікувати...» Виступаючи за контроль над ядерним озброєнням та проти гіпотетичних можливостей його використання, Л. Феоктістов зазначав: «Урок Чорнобиля, будучи далеким за своїми наслідками від «ядерної зими» служить попередженням всім людям на землі...» Проте, в публікаціях цих серйозних фахівців не йшлося про необхідність перегляду концептуальних засад енергетики взагалі та ядерної зокрема.

І пізніше в ЗМІ в СРСР та за кордоном було вміщено багато різноманітної інформації про аварію, яка за своїми кількісними і якісними характеристиками була діаметрально протилежною: в СРСР масштаби аварії намагалися применшити, а за кордоном — прибільшити. Однак радянські фахівці були одностайними в оцінці масштабів аварії. Їх оцінки, що довгий час лишалися невідомими широкому загалу, кардинально відрізняються від офіційної інформації.

Так, на думку генерал-майора, доктор технічних наук, академіка РАЕН Тараканова М.Д., за самими обережними розрахунками в результаті аварії на ЧАЕС викинуто в атмосферу радіоактивних речовин в 90 з лишком разів більше ніж при вибуху атомної бомби над Хіросімою. Отже, чорнобильський вибух за своїми наслідками відповідає великомасштабній ядерній війні»²⁶.

Генерал-лейтенант медичної служби, перший заступник начальника центрального військово-медичного управління МО СРСР Синопальников стверджував, що ситуація в районі аварії по масовості та характеру патології значною мірою моделювала місця зруйнування АЕС високоточною зброєю та застосування нейтронної зброї. Було підтверджено ефективність прийнятої на час війни системи захисту військ від ядерної зброї²⁷.

Полковник у відставці, канд. техн. наук Дьяченко А.О. писав: «27 квітня 1986 року в РНЦ «Курчатівський інститут» стали відомі результати перших вимірів потужності дози гама-випромінювання поблизу аварійного блоку ЧАЕС. Вони були вищі, ніж та верхня межа, на яку розраховані засоби радіаційної розвідки, створені для використання у випадку ядерної війни»²⁸.

Четвертого травня, коли в Чорнобиль прибули майже всі члени Політбюро, на нараді що відбувалась в населеному пункті Зелений мис, було

запропоновано послухати В.К. Пікалова, генерал-полковника, начальника хімічних військ, який доповідав 35 хвилин і запропонував зупинити роботу станції, евакуювати населення з районів, де забруднення вище 10 кюрі на квадратний кілометр, не проводити дезактивацію населених пунктів до закриття четвертого енергоблоку, максимально скоротити чисельність військ в зоні, розробити технологію дезактиваційних робіт. Головним висновком було, що станції прийшов кінець. Але керівництво, замість семи років, запропонованих для здійснення ліквідаційних робіт, поставило вимогу вкластися в сім місяців. Наступна практика поставила все на свої місця²⁹.

Отже, багато питань, які ще й досі лишаються невідомими, або тільки тепер стають надбанням зацікавленої громадськості, накопичились через наступальну заборонну політику держави у 1986 р. Поширення інформації про події на ЧАЕС і навколо неї відбувалось під жорстким контролем відповідних структур, про що свідчать документи про заборону поширення тої чи іншої інформації. Так, в другій половині травня в Києві було поширено наказ МОЗ УРСР, базований на наказі МОЗ СРСР від 18 травня, підписаний міністром А.Ю. Романенком, про посилення секретності проходження інформації про аварію на ЧАЕС. 20 травня тут же одержали ВЧ-граму голови урядової комісії СРСР з надання медичної допомоги постраждалому населенню О. Щепіна аналогічного змісту. Держава настільки піклувалась про збереження в таємниці результатів обстеження і госпіталізації населення, що в кінці травня знову ж за підписом міністра Романенка з'являється наказ № 35с від 26.05.86 про організацію роботи з документацією³⁰. Подібні ж вказівки одержали з центральних структур і передали своїм підлеглим інші відомства України, зокрема Академія наук УРСР³¹.

А в кінці червня 1986 р., на основі рішення оперативної групи політбюро ЦК КПРС від 9 червня «Про міркування з морально-політичних, технічних, правових й інших аспектів радянських ініціативних пропозицій у зв'язку із збитками в результаті аварії на ЧАЕС» було розпочато підготовку переліку даних для передачі за кордон³².

Узагальненням зусиль із приховування правдивої інформації про події на ЧАЕС та навколо неї стали документи КДБ СРСР від 30 червня 1986 р., випущені під №№ 1090/Б та 136/11-780 про захист відомостей про аварію на 4-му енергоблоці ЧАЕС. Було введено у дію перелік інформації, що підлягала засекречуванню. До цього переліку увійшли відомості практично про весь комплекс питань, пов'язаних з аварією:

«1. Відомості, що розкривають справжні причини аварії на блоці № 4 ЧАЕС;

2. Повні відомості про характер руйнувань та обсяги ушкоджень устаткування і систем енергоблоку й АЕС;
3. Відомості про склад суміші, викинутої під час аварії;
4. Зведені відомості про радіаційну обстановку, що містять характеристику забруднення в приміщеннях АЕС і в 30 км зоні;
5. Відомості про фактичний стан активної зони реактора;
6. Відомості про ступінь враження людей на АЕС разом з відомостями про характер їхньої діяльності й особливості аварії;
7. Зведені відомості з опромінення персоналу станції, ремонтного персоналу залучених організацій і населення і т.д.»³³.

І тільки з набуттям Україною державної незалежності ситуація змінилась — з подачі Державного архівного управління при Раді Міністрів України (керував цією установою тоді Р.Я. Пиріг — нині доктор історичних наук, професор,) було прийнято рішення про зняття в Україні грифу «таємно» з усіх чорнобильських документів, що зробило їх доступними для дослідження³⁴.

Принциповим аспектом аварії, навколо якого точилась інформаційна боротьба і було чимало дезінформації, була величина викидів із зруйнованого реактора. Офіційна інформація стверджує, що викиди радіоактивності із зруйнованого блоку припинились вже 23 травня. В цей день викид ніби становив 20 Кі/добу. Проте, існують документи, які спростовують офіційну версію. Головний метеоролог СРСР Ю. Израель у своїй довідці від 18 червня 1986р. писав: «Забруднення міста Прип'яті продовжується за рахунок активності, що викидається з реактора (20–30 Кі/доб.). 19 липня в черговому документі, підписаному Ю. Израелем є фраза: «... в зв'язку з тим, що продовжується винос радіоактивності із зони реактора...» В записках радіолокаційної станції (генерал-майор М. Тараканов, полковник Б.В. Богданов) зазначено — «останній викид було зафіксовано в середині серпня 1986 року»³⁵.

З моменту аварії в СРСР існувало два паралельних інформаційних потоки: для масового загалу і для фахівців. Значне місце у фаховому інформуванні з проблеми посів щомісячний теоретичний і науково-технічний журнал Міністерства атомної енергії СРСР та Державного комітету з використання ядерної енергії СРСР — «Атомная энергия», який почав виходити з травня 1956 р. Цей журнал послідовно відстоював позиції свого відомства, інформуючи читачів про події, пов'язані з аварією на ЧАЕС та їх бачення і розуміння. Так, у вип. 5, т. 61 за 1986 р. (с. 301) представлено інформацію про проведення з 25 до 29 серпня 1986 р. у Відні наради експертів МАГАТЕ, на якій радянською делегацією (керівник — академік В.А. Легасов) була представлена інформація про аварію на ЧАЕС та її наслідки.

Представлена на нараді МАГАТЕ інформація базувалась на висновках Урядової комісії з причин аварії на 4-му блоці ЧАЕС та була підготовлена залученими Державним комітетом з використання атомної енергії СРСР експертами у складі (рос.): Абагян А.А., Асмолов В.Г., Гуськова А.К., Демен В.Ф., Ильин Л.А., Израель Ю.А., Калугин А.К., Конвиз В.С., Кузьмин И.И., Кунцевич А.Д., Легасов В.А., Малкин С.Д., Мысенков А.И., Павловский О.А., Петров В.Н., Пикалов В.К., Проценко А.Н., Рязанцев Е.П., Сивинцев Ю.В., Сухоручкин В.К., Токаренко В.Ф., Хрулев А.А. Шах О.Я.

При підготовці інформації експертами були використані матеріали, одержані з наступних організацій: Інституту атомної енергії ім. І.В. Курчатова, Науково-дослідного та конструкторського інституту енерготехніки, Радієвого інституту ім. В.Г. Хлопіна, Інституту «Гідропроект» ім. С.Я. Жука, Всесоюзного науково-дослідного інституту АЕС, Інституту біофізики, Інституту прикладної геофізики, ДКАЕ СРСР, Держкомгідромета СРСР, Мінздоров'я СРСР, Держатоменергонагляду СРСР, Міністерства оборони СРСР, Головного управління пожежної охорони МВС СРСР та АН СРСР. Прикро визнавати, що, як показав час і накопичені нові знання, представники всіх цих солідних установ, кожен в межах свого кола знань і незнань, кон'юнктурних міркувань, через безпринципність, або під тиском, дезінформували громадян своєї країни і світову спільноту.

Редакційна стаття в наступному випуску журналу під назвою «Горький урок» дала таку характеристику аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС: «Події в Чорнобилі з новою силою підкреслили необхідність максимально обережного поводження з атомною енергією, що використовується в мирних цілях. Вони ще раз підтвердили очевидну істину: атомна енергія є не тільки технічний засіб, але й велика суспільна проблема»³⁶. При цьому було зроблено, як показав час, висновки, які не відповідали об'єктивній реальності. Так, розглядаючи технічні причини аварії міністр атомної енергетики СРСР акцентував увагу на порушенні персоналом основних вимог з дотримання ядерної безпеки у перехідному режимі. Виходячи з цього бачення й було зроблено висновки. Оскільки, на думку керівництва галузі, аварія виявила незадовільний стан технологічної та виробничої дисципліни, були вжиті заходи щодо поліпшення якості підготовки висококваліфікованого персоналу й державного нагляду в атомній енергетиці. На самій ЧАЕС було проведено повну переатестацію експлуатаційного персоналу, в тому числі з обов'язковою психофізіологічною перевіркою³⁷.

Та, незважаючи на зовнішньополітичні, міжгалузеві та внутрігалузеві протистояння прибічників різних точок зору на події та неоднозначності в їх оцінках, ніхто і ніколи не перекреслить тих величезних зусиль і самовідданості, притаманних основній масі ліквідаторів, що працювали на майдан-

чику ЧАЕС, навколо зруйнованого енергоблоку та в інших місцях. До кінця 1986 р. інформація про героїзм ліквідаторів та солідарність населення країни з їх зусиллями займала значне місце на сторінках багатьох суспільно-політичних та літературних журналів³⁸.

Велике ідеологічне протистояння і намагання Уряду СРСР маніпулювати суспільною свідомістю продовжувалося протягом усього післяаварійного року. Сприймаючи природне хвилювання й зацікавленість у правдивій інформації за кордоном щодо катастрофи в Чорнобилі як вияви ворожості та політичних інтриг, вище керівництво СРСР намагалося цьому протидіяти, створюючи із свого боку міфи і реалізуючи певні упереджуючі заходи. Вже 27 січня 1987 року до ЦК КПРС надійшов цікавий документ — пропозиція від «Агентства печати Новости», в якому, зокрема, зазначалось: «Можливо чекати чергової антирадянської компанії в зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС». Передбачалося, що в її основу може лягти проблема довготривалих наслідків аварії. Так, засоби інформації Італії вже почали використовувати тезу про ніби то неминуче збільшення народжуваності неповноцінних дітей через рік після аварії. Можна припустити, вказували автори документу, що для підтвердження цієї «версії» на Заході спробують використати дані статистики, а також оцінки вчених з різних західноєвропейських країн. Передбачалося, що подібні аргументи можуть наводитися насамперед щодо ситуації у СРСР.

В зв'язку з цим було запропоновано підготувати напередодні річниці аварії план упереджуючих контрпропагандистських заходів. До деяких з них пропонувалось залучити іноземних партнерів, що доброзичливо ставилися до Радянського Союзу й готові були співробітничати з ним у цій справі. Стосовно «генетичних наслідків Чорнобиля», зокрема, пропонувалось прийняти пропозицію приватної телекомпанії Італії «Канал 5» щодо створення відеофільму-репортажу про відвідання одного-двох пологових будинків Києва, який спростовував би спекуляції західних ЗМІ. Вважалося за доцільне позитивно розглянути звернення в посольство СРСР у Римі оглядача італійського державного телебачення Енцо Бьяджі про підготовку передачі з чорнобильської теми³⁹.

Ця пропозиція була реалізована. Підготовлений та втілений у життя план контрпропагандистських заходів дав змогу Радянському Союзу нав'язати, до певної міри, світу бажане бачення проблеми.

Інформація щодо проблем, породжених аварією на ЧАЕС дозувалась не лише для закордону, а й для керівництва України. Зокрема, ситуація на 4-му блоці та зусилля, що докладалися величезним колективом ліквідаторів протягом літа не могли не викликати тривожної зацікавленості в Україні, населення якої з великим переляком намагалося хоч щось виловити з тої

проціджуваної інформації, що надходила з зони. Уявлення про знання проблеми в українському керівництві дає лист, що пішов до ЦК КПРС з Києва, підписаний Є. Качаловським 11 червня. В ньому зокрема, наголошувалось, що обстановка на реакторі четвертого блоку повністю контролювана, що за час після аварії виконано великий обсяг робіт, що дозволило значно знизити активність, температуру, вести підготовчі роботи з його захоронення. Але, при цьому підкреслювалося, що радіоактивні викиди з реактора продовжуються, що велику питому вагу займають викиди довгоживучих ізотопів, таких як стронцій, цезій, плутоній та ін. Практично на всій території радіоактивного забруднення після дезактивації рівень радіації поступово наростає і досягає колишніх величин, а тому доводиться робити багаторазову обробку. В інформації з тривогою зазначалось, що Мінсередмаш та Міненерго СРСР повільно вирішують питання, пов'язані з укриттям пошкодженого блоку, а тому необхідно значно прискорити проведення всіх робіт із спорудження «саркофага» та захоронення реактора⁴⁰.

Надзвичайно складним питанням, навколо якого відбувалися дискусії фахівців, предмет яких був, тим не менше, абсолютно закритий для суспільства — було визначення причин і ходу аварії.

У 1990 року секція № 2 НТР Держатоменергонагляду, розглянувши роботу згадуваного О.Ядрихінського і відгуки на неї провідних інститутів країни, зробила сенсаційні висновки:

«Чорнобильська аварія стала не «вкрай малоймовірним поєднанням порушень порядку та режиму, допущених персоналом енергоблоку», а одним з можливих проявів недоліків проекту.

Аналіз ... встановлює факт приховування справжніх причин аварії експертами, що розслідували її, і дає право зробити висновок, що хід розслідування причин аварії навмисне був спрямований помилковим шляхом»⁴¹.

Те, що відбулось далі, і спрямувало роботу експертів багатьох країн у помилковий бік можна собі уявити, розуміючи політичну ситуацію в країні, міжнародну реакцію на аварію, та традиції маніпулювання фактами і суспільною свідомістю, притаманні радянській системі влади.

Вочевидь, висновки членів НТР не збіглися з думкою керівництва. Рішення було докорінно перероблено, в ньому збереглися зауваження на адресу проектної документації, але серед основних причин аварії з'явилася ще одна: «Дії персоналу, привели реактор у нестійкий, ядерно небезпечний стан, що визначився недоліками його проекту»⁴². Тобто, в документі дві протилежні за змістом версії об'єднали в одну.

Вже 27.02.90 р. наказом № 11 по Держатоменергонагляду СРСР була створена спеціальна комісія, яка, на протипагу рішення НТР (лютий 1990)

в січні 1991 року зробила доповідь, у якій заявила, що «Чорнобильська аварія, яка почалася через дії оперативного персоналу, набула неадекватних їм катастрофічних масштабів внаслідок незадовільної конструкції реактора». Комісія дала розгорнутий опис власної версії аварії та назвала винних, проте ніде не зазначається, що вона робить це на підставі доповіді СРСР у МАГАТЕ (1986 р.), побудованої, на висновках Політбюро ЦК КПРС, побудованих, в свою чергу, на недостатньому знанні і політичній заангажованості моменту.

Однак, відчуваючи недостатню обґрунтованість висновків, комісія свою доповідь завершила словами:

«Дослідження причин і обставин аварії на 4-му блоці Чорнобильської АЕС не можна вважати завершеними і вони мають бути продовжені з метою встановлення істини і засвоєння необхідних уроків для майбутнього»⁴³.

В наступні роки процес створення нових версій причин аварії прискорився. З'явилися інопланетяни, кулі блискавки, землетрус, підступ КДБ, магнітні бурі, диверсанти тощо. Попит на чорнобильську інформацію привів до появи ринку документів зі своїми порядками, зв'язками, цінами і, звичайно, підробками. З'явилися «приватні колекції», винахідники версій, постійні постачальники статей до річниць аварії. Але у всій розмаїтості поглядів, підходів, результатів постійними залишалися дві обставини: а) пошук вівся в зоні, окресленій авторами офіційної версії; б) предмет суперечки був обмежений: «персонал?» «реактор?».

У 1996 р. в Києві рішенням Уряду України була створена Урядова комісія із вивчення причин і обставин аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС 26 квітня 1986 р., очолювану першим зам міністра Мінекобезпеки А.Е. Смишляєвим. Комісія підготувала доповідь з підзаголовком «Узагальнення висновків і результатів робіт міжнародних і вітчизняних закладів та організацій».

Комісія реабілітувала персонал, пославшись на рішення Секції № 2 НТР ДПАЕН від 15.02.90 р., а спираючись на Доповідь комісії ДПАЕН (01.91 р.) проаналізувала порушення, інкриміновані персоналу, і зробила висновок:

«Узагальнюючи факти, викладені вище, можна стверджувати, що персонал у всіх випадках діяв відповідно до експлуатаційної документації, яка так чи інакше санкціонувала ці дії».

Що ж до аварійного процесу, то українська комісія довірилася позиції комісії ДПАЕН (1991р.) і навела її тлумачення подій за хронологією офіційної версії 1986 року. Виявилось, що, користуючись цією хронологією, можна довести і провину персоналу, й провину авторів проекту РБМК. І досі пошук причин аварії та її хід привертають увагу дослідників⁴⁴.

Таким чином, інформаційна ситуація в країні у після аварійний рік була складною і напруженою. Державна дезінформація населення через полі-

тичну націленість суспільного ладу лише на позитивний імідж країни, обмежений рівень знань, а також небажання можливих панічних настроїв, — існувала паралельно з фаховою інформацією, закритою від широкого загалу. Окремим напрямком інформаційної діяльності держави, що породжувала недовіру громадян всередині країни та світової спільноти, в умовах ідеологічного протистояння держав різних політичних систем були також її зусилля, спрямовані на заспокоєння урядів і громадян зарубіжних країн.

¹ Алла Ярошинская. Чернобыль. Совершенно секретно. — С. 252.

² А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 256, 262, 270.

³ Evans Harold. The High Priests of Secrecy. — Journal: US News & World Report // 1986. — 12 травня; Begley Sharon. The 20th-Century Plague. Journal: Newsweek // 1986. — 12 травня; McSmith, Andy. The spectre of the KGB. — New-Statesmen. v. 111. — 1986. — May 9. — P. 20–21; Whitaker, Mark. Business as Usual? Journal: Newsweek. — 1986. — 12 травня; Dejevsky, Mary. Press / Broadcasting; The Soviets and Chernobyl. World Press Review // 1986. — 1 серпня; French, William. Technology and Ethics; Reflection after Chernobyl. — Journal; Christian Century // 1986. — 30 липня; Barnathan, Joyce; Strasser, Steven. Meltdown. Journal: Newsweek // 1986. — 12 травня.

⁴ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: ИД «Деловая Украина». — Кн. 3, ч. II: На ступенях власти. — 2001. — С. 357.

⁵ Архів СБУ, ф. 16, оп. 11-А, спр. 13, арк. 152, 272; А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 256, 346–350, 385.

⁶ Архів СБУ, ф. 16, оп. 11-А, спр. 14, арк. 74–75, 106.

⁷ Архів СБУ, ф. 16, оп. 11-А, спр. 13, арк. 154, 273.

⁸ Архів СБУ, ф. 16, оп. 11-А, спр. 14, арк. 178.

⁹ А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 262, 266, 278.

¹⁰ Архів СБУ, ф. 16, оп. 11-А, спр. 13, арк. 272; А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 369, 385.

¹¹ А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 252, 260, 261; Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів у двох книгах. Препринт Інституту історії України НАН України. — Книга 1. — К., 1995. — С. 54.

¹² А. Ярошинська. — с. 271, 279.

¹³ Виступ М.С. Горбачова по рад. телебаченню 14 травня 1986 р. у зв'язку з аварією на ЧАЕС. — Під прапором ленінізму. 1986, № 11.

¹⁴ Правда, 1986, 18 червня.

¹⁵ Цит. за: Є.Т. Базєєв. На основі фактів, всупереч домислам. — Трибуна лектора, 1986, № 11, С. 38.

¹⁶ Є.Т. Базєєв. На основі фактів, всупереч домислам. — Трибуна лектора, 1986, № 11, С. 39.

¹⁷ Лужков Д. Кому и зачем нужна ложь о Чернобыльской аварии. — Агитатор, 1986, № 13, С. 50.

¹⁸ Див.: В.В. Юричко. Що криється за їдкою пилюкою?.. Кому була потрібна аморальна пропагандистська кампанія навколо аварії на Чорнобильській АЕС! — Трибуна лектора, 1986, № 11, С. 35.

¹⁹ М.В. Корнієнко. Надзвичайні обставини. — Трибуна лектора, 1986, № 11, С. 34.

²⁰ Гродзінський А. Чорнобиль: реальна небезпека й вигадки. — Знання та праця, 1986, № 9, С. 12.

²¹ Чернобыль: был и небыль. Ответы специалистов. — Новое время, 1986, № 20, с. 8–11.

²² Новое время, 1986, № 29.

²³ Гейл Р., А.К. Гуськова. Беда. Надежда, Предостережение: (О мед. аспектах аварии на АЭС в Чернобыле). — Новое время, 1986, № 23, С. 7.

²⁴ Цит. за: Легасов В.А., Ю.В. Сивинцев. Чернобыль 80 дней спустя. — Новое время, 1986, № 29, с. 14–15.

²⁵ Див.: Л. Феоктистов. Предостережение Чернобыля. Ядерная эпоха требует нового мышления. — Новое время, 1986, № 22, С. 4; А. Петросьянц. Ядерная энергия после Чернобыля. — Новое время, 1986, № 36, С. 18.

²⁶ Тараканов Н.Д. Операция в особо опасной зоне, сентябрь 1986 года. — в кн. Москва — Чернобылю. — Кн. 1. — С. 347.

²⁷ О работе медицинской службы вооруженных сил СССР по медицинскому обслуживанию людей, пострадавших при ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. — Москва. — МО СССР. — Док. на бл. № 12628 от 11 октября 1986 г. — Дополнок до протоколу № 36 засідання ОГ ПБ ЦК КПРС. — в кн. А. Ярошинської. — с. 512–513.

²⁸ Дьяченко А.А. Российский научный центр «Курчатовский институту». — в кн. Москва — Чернобылю. — кн. 2. — с. 68–69.

²⁹ Дьяченко А.А. Генерал-полковник Пикалов Владимир Карпович. — Москва — Чернобылю. — кн. 1. — С. 173.

³⁰ Чернобыльская катастрофа. Документи і матеріали. — с. 139–140, 145, 178.

³¹ Див. Розпорядження Президії АН УРСР про засекречення інформації про аварії на ЧАЕС та ліквідацію її наслідків, опубл. в кн.: Чернобыльская катастрофа. Документи і матеріали. — С. 147.

³² Чернобыльская трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996. — с. 89–90; Алла Ярошинская. Вказ. праця. — с. 292, 341, 354, 376–377; Урядовий архів Кабінету Міністрів України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 499, арк. 53.

³³ Перечень сведений, подлежащих засекречиванию по вопросам, связанным с аварией на блоке № 4 Чернобыльской АЭС. — Рішення КДБ. — прим. № 3, адресований Держгідромету СРСР.

³⁴ Чернобыльская трагедія в документах і матеріалах. — Київ. — Сфера. — 2001. — С. 20.

³⁵ Вичерпні дані з цього питання див. Сивинцев Ю.В., Хрулев А.А. Оценка радиоактивного выброса (Обзор первичных материалов). — Москва — Чернобылю — кн. 2. — с. 89–107.

³⁶ «Горький урок» — Атомная энергия, 1986, т. 60, вип. 6.

³⁷ *Луконин Н.Ф.* Атомная энергетика СССР. Текущие проблемы и перспективы показателей АЭС. — Атомная энергия, 1987, том 63, вип. 5, с. 291.

³⁸ *Арапов В.Ф.* Вахта (на ЧАЭС) продовжується. — Радуга, 1986, № 10; *Білжун М.* Чорнобиль: так відступила біда. — Ранок, 1986, № 3; *Брязгунов Ю.* Протистояння. — Дніпро. 1986, № 8; *Возіанов В.* Подвиг братерства. — Під прапором лєнінізму, 1986, № 13; *Гнатюшин Р.* Чорнобиль, червень, 1986 р. — Прапор. 1986, № 9; *Захаркевич С.* Уміють працювати агробудівці. — Сіл. будівництво, 1986, № 11; *Коломісц П.* Подолання: репортаж з ЧАЕС. — Людина і світ, 1986, № 9; *Конищев Ю.* Экзамен на крепость: (О ликвидации последствий аварии на ЧАЭС). — Матер.-техн. снабжение, 1986, № 9; *Кручик И., Мезенко Ю.* Небо Чернобыля. — Радуга, 1986, № 9; *Кузнецова С.О.* Разом! (Про роботи по ліквідації аварії на ЧАЕС). — Комуніст України, 1986, № 7; *Лєвада А.* Мой причал — Припять. — Радуга, 1986, № 8; *Скора І.* Митці — Чорнобилью. — Музика, 1986, № 6; *Сопельняк Б.* Преодоление: (О работах по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС). — Огонек. 1986, № 42; *Шкода В.* Чернобыль: дни испытаний. — Радуга, 1986, № 10; *Юхимович В.* Чорнобиль, нехворощ, полин... — Україна, 1986, № 43.

³⁹ Центр збереження сучасної документації (Москва), (далі — ЦЗСД). — Ф. 89, оп. 53, спр. 53, арк. 6.

⁴⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 22–23.

⁴¹ Решение Научно-технического совета Госатомэнергонадзора СССР от 15.02.90. — Ротапринт ГАЭН. — Заказ № 487. — С. 13.

⁴² Доклад Комиссии Госпромаатомнадзора СССР «О причинах и обстоятельствах аварии на 4-м блоке ЧАЭС 26 апреля 1986 г.». — Москва. — 1991. — С. 2.

⁴³ Доклад Комиссии Госпромаатомнадзора СССР «О причинах и обстоятельствах аварии на 4-м блоке ЧАЭС 26 апреля 1986 г.». — Москва. — 1991. — С. 73. — п. 5.4.

⁴⁴ Див. книгу: Чорнобильська катастрофа під іншим кутом зору (Барановська Н.П., Берестов Л.Б., Гришак О.М., Королівська А.В., Лівінський О.М., Сабалдир В.П., Самойленко Ю.І.). — К., 2004, 75 с.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИРІШЕННЯ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ТА МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ, ПОРОДЖЕНИХ АВАРІЄЮ

Аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС та величезний викид радіоактивності в довкілля породили широке коло проблем, від раціонального вирішення яких залежала можливість продовження безпечної життєдіяльності людей на величезній території, оскільки через цю аварію Україна, особливо її північний регіон, опинилась в епіцентрі найбільшої у ХХ столітті техногенної катастрофи. За початковими даними територія, забруднена цезієм-137 в діапазоні до 40 Кі/км² тільки в Україні становила 377,5 тис. га з населенням майже 1,5 млн. чоловік¹. Пізніше стало очевидним, що 2293 населених пункти 74 районів дванадцяти областей України зазнали різного рівня забруднення. Із господарського обігу було виведено 26545 га земель Зони відчуження.

Вирішення проблем, що виникли в результаті аварії, потребувало оперативної мобілізації інтелектуальних сил та матеріальних ресурсів. Як вже зазначалось, для координації зусиль були створені робочі оперативні групи у більшості міністерств й відомств. Тобто система організації і управління зусиллями з мінімізації наслідків аварії (які і досі називаються в офіційних джерелах «ліквідація наслідків аварії») охоплювала територіально практично всю країну, а фахово — найважливіші галузі науки й виробництва.

Прикладом оперативного залучення інтелектуальних сил стало створення 3 травня 1986 р. оперативні комісії АН УРСР та президії АН УРСР, а також відповідних робочих груп з вироблення рекомендацій та переведення Інституту ядерних досліджень АН УРСР в режим роботи контрольно-вимірального комплексу. Починаючи з 4 травня комісія під керівництвом Президента АН УРСР Б.Є. Патона і в складі академіків Бабичева Ф.С., Походні І.К., Ситника К.М., Трефілова В.І., Барьяхтара В.Г., Вишневського І.М., Кухаря В.П. та Новикова В.Д. регулярно збиралась, вирішуючи важливі питання й координуючи діяльність наукових колективів. Склад цієї комісії змінювався, до неї залучались все ширше коло фахівців². Протоколи засідань Оперативної комісії АН УРСР відбивають те широке коло проблем, участь у вирішенні яких взяли колективи 42 наукових установ Академії наук³. На цих засіданнях і нарадах у Б.Є. Патона на початку травня 1986 р. вирішувались питання, породжені складною ситуацією, що склалась в результаті аварії. Розглядались першочергові заходи з подолання наслідків аварії: розроблялись першочергові заходи із зниження радіаційного навантаження на населення, вирішувались питання про припустиме радіоактивне забруднення р. Дніпро, про охолодження реактора, про подолання наслідків радіоактивного забруднення в сільському господарстві УРСР тощо.

Створена Комісія керувала роботою установ, організацій і підприємств АН УРСР, проводила наукову експертизу пропозицій, що надходили від організацій та окремих громадян, забезпечувала зв'язок Академії з міністерствами і відомствами, готувала пропозиції до директивних органів й Урядової комісії, координувала наукову діяльність у республіці з цих питань. З моменту створення і до 1988 р. її очолював віце-президент АН УРСР директор Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича академік В.І. Трефілов. Рішення і доручення Оперативної комісії Президії АН УРСР, були обов'язковими для виконання усіма науковими установами АН УРСР і виконувалися ними на високому професійному рівні⁴. Протягом наступних 1989–1998 рр. цю комісію, яка стала постійно діючою, очолював академік В.Г. Бар'яхтар.

Паралельно вирішувалися організаційні питання щодо безпосередньої участі науковців АН УРСР у ЛНА. На засіданні у заступника голови Ради міністрів УРСР Є.В. Качаловського 19 травня 1986 р. була прийнята пропозиція АН УРСР про організацію опорного пункту АН УРСР у м. Чорнобилі для координації доручених робіт. Штаб займався організацією прийому, розміщенням і харчуванням фахівців, що прибували з наукових установ АН УРСР та АН СРСР. Він надавав посильну допомогу в організації робіт науковців, координував питання постачання необхідного обладнання та матеріалів, забезпечував транспортне обслуговування⁵.

Як вже зазначалось, протягом літа 1986 р. проводилась величезна робота: тільки на майданчику ЧАЕС докладались зусилля до припинення викидів радіоактивних речовин із зруйнованого реактора у довкілля; будувались підреакторна плита (для запобігання потрапляння радіоактивності з реактора у ґрунт), укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком, цілий комплекс захисних та гідротехнічних споруд, зокрема, було проведено обвалування ґрунтом правого берега р. Прип'ять, будувалась так звана «стіна в ґрунті» (протифільтраційна стіна — глибока траншея в ґрунті заповнена бентонітом), дренажна завіса між ставком-охолоджувачем ЧАЕС та р. Прип'ять, загороджувальні та фільтрувальні дамби на випадок весняної повені, пастки для мулу з радіонуклідами та ін. Крім того проводилась колосальна робота по всій країні, зокрема на територіях, що потрапили під вплив викидів із зруйнованого блоку: проводився дозиметричний контроль води, ґрунтів, повітря, рослинного і тваринного світу, докладались зусилля до дезактивації будівель і довкілля, будувалося житло для евакуйованих і переселенців тощо. Всі ці роботи велися паралельно й одночасно, вимагаючи залучення величезних людських ресурсів.

Однак, частину з цих робіт в наступні роки було оцінено як помилкові і малоефективні кроки. Мова йде, зокрема, про захисну «стіну в ґрунті» та рішення про подачу азоту для охолодження четвертого реактора⁶.

Ситуація з прийняттям рішення та будівництвом охолоджуючої підреакторної плити наводить на міркування про роль особи — фахівця високого рівня, у прийнятті обґрунтованих рішень, та про можливі позаситуативні впливи щодо висловлювання тих чи інших міркувань. За твердженням академіка Є. Веліхова зберігалась небезпека протікання розігрітого металу крізь нижні конструкції реакторного відділення в ґрунт. З його подачі було прийнято американську пропозицію про направлення в СРСР матеріалів розрахункового і експериментального дослідження проблем, пов'язаних з проходженням високотемпературної краплі з вмістом урану через різні будівельні конструкції та матеріали⁷. Тоді ж було проігноровано альтернативну точку зору групи відомих і авторитетних науковців — фахівці з ядерної фізики та атомної енергетики з приводу охолоджуючої плити. Групі вчених було доручено розробити рекомендації для подальшої роботи. У довідці, яку серед інших підписали відомі вчені — керівники галузевих інститутів, задіяних у вирішенні проблеми — В.О. Курносов, В.Г. Аден, Ю.О. Черкашов, І.С. Крашенинников, О.А. Римский-Корсаков та затвердив 25 травня заст. міністра Міністерства середнього машинобудування Л.Д. Рябев, — на основі виконаного комплексу розрахункових робіт, оцінці кількості палива, що залишилось в шахті реактора, його тепловиділенні та аналізу умов його природного охолодження, було зроблено висновок: 1) паливо надійно охолоджується і не вимагає вжиття додаткових заходів з проведення його інтенсивного охолодження; 2) відсутні ознаки руйнування несучої бетонної плити під опорною конструкцією реактора та бетонних перекриттів басейна-борбатора; 3) при забезпеченні існуючого рівня охолодження опорних металоконструкцій реактора та опорної бетонної плити, на якій вони встановлені, попадання палива у вигляді розплавленої об'ємної маси на нижню плиту будівлі реактора виключено, у зв'язку з чим пропонувалося не споруджувати підреакторну плиту. Але Урядова комісія чи не зважила на цю інформацію, чи вона до неї не дійшла, але шлях вирішення проблем, породжених вибухом реактора, і зокрема стосовно будівництва підреакторної плити, залишився незмінним. Виконання ж цього завдання спричинило значне переопромінення працівників будівельних організацій, що тут працювали⁸.

Оцінюючи проведені протягом 1986 року роботи, звичайно необхідно підкреслити героїзм десятків і сотень тисяч людей, що намагалися собою закрити країну від загрози радіаційного забруднення. Але є потреба визнати, що існують й інші бачення досягнень того року, стратегії і тактики вирішення проблем, що тоді виникли, вироблених на найвищому рівні. Серед фахівців-ядерників є думка, що якби багато з запропонованих тоді заходів не були прийняті та реалізовані, було б краще. Це думка людей, які винесли,

поряд з багатьма іншими, 1986 рік на своїх плечах, а тому мають моральне право висловлюватися з цього приводу. Вони вважають, що будівництво «саркофагу», охолоджуючої плити під реактором, стіна в ґрунті — все це були зайві витрати грошей, матеріалів і, головне, — опромінення сотень, тисяч людей, що не були навчені працювати в таких умовах. Однак, альтернативні бачення ходу подій 1986 р. навколо зруйнованого 4-го енергоблоку, почали привертати увагу і знаходити прихильників значно пізніше, в міру накопичення знань і розуміння процесів.

Найважливіші завдання, що постали в першу чергу перед науковцями — вивчення радіаційної ситуації навколо зруйнованого реактора та безпосередньо на ньому, участь в будівництві укриття над ним. Ставилось завдання регулярного проведення дозиметричного контролю забруднень повітря, води, ґрунтів. В міру розширення кола завдань, розширювалось й поле необхідних дозиметричних й радіометричних вимірювань. Виконувалися ці завдання завдячуючи створюваним в інститутах АН УРСР бригадам дозиметристів. Тільки в ІЯД, який було переведено в режим роботи контролю-вимірювального комплексу, працювало більше 10 груп з радіоспектрального аналізу, які за станом на серпень місяць виконали біля 4000 експрес-аналізів та біля 3500 спектральних аналізів проб для Держкомгідромету, Держагропрому, Мінводгоспу, Мінжитлокомунгоспу, Мінздоров'я УРСР та ін., що стали основою для прийняття Урядовою комісією рішень, стосовно діяльності вказаних міністерств⁹. При цьому подолання дефіциту приладів, який відчували дозиметристи, особливо на початковому етапі робіт, вирішило конструкторське бюро Інституту ядерних досліджень, налагодивши виготовлення деяких з них.

Співробітники АН УРСР, зокрема Інституту ядерних досліджень, поряд із залученими військовими та науковцями з московського Інституту атомної енергії ім. Курчатова (ІАЕ) брали участь у роботах навколо зруйнованого реактора, стан якого викликав велику тривогу. Вкрай важливо було визначити, що за процеси відбувалися в ньому, чи триває там ланцюгова реакція і чи можливе проплавлення біологічного захисту реактора та бетонних перекриттів з потраплянням розплавленого ядерного палива у підземні води. Спеціалісти ІЯД запропонували проникнути в підреакторні приміщення та провести відповідні дослідження. І вони успішно виконали це складне і небезпечне завдання. Діставшись до басейну-барбатера, розмістили під опорною плитою реактора датчики температури, теплового потоку, гамма-і нейтронного випромінювання. Використовуючи розроблені в інституті інтегруючі дозиметри великих доз, на захищеному свинцем бронетранспортері провели також наземну дозиметричну розвідку. Завдячуючи цим зусиллям вдалося попередньо визначити радіаційну обстановку в зоні

реактора, на прилеглих територіях та в м. Прип'яті¹⁰. У подальшому ці роботи стали базовими при створенні інформаційно-діагностичного комплексу (ІДК) «ШАТРО», який забезпечив контроль за станом залишків ядерного палива в зруйнованому реакторі¹¹.

Поряд з водіями, що доставляли бетон, військовими, що працювали на будівельному майданчику, в роботах навколо зруйнованого реактора брали участь багато наукових колективів АН УРСР: Інституту технічної теплофізики (директор А.А. Долінський), відділу нових литих матеріалів Інституту проблем лиття АН УРСР (нині — фізико-технологічний інститут металів та сплавів НАН України), Інституту металофізики АН УРСР (директор Бар'яхтар В.Г., 1985–1989), Інституту геофізики ім. С.І. Суботіна, Інституту надтвердих матеріалів (директор М.В. Новіков. З 1990 р. — ім. В.М. Бакуля) та ін., які вирішували складні і відповідальні завдання із технічного оснащення та виконання необхідних робіт на зруйнованому енергоблоці.

На високозабрудненій території станції обрушенням підіривним способом багаточисельних одноповерхових приміщень займалися співробітники Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона, які у співпраці із зварювальним факультетом Київського політехнічного інституту вивчили ситуацію з виїздом на місце та розробили пропозиції щодо різки, руйнування та виведення з експлуатації залізобетонних і металевих будівельних та інших конструкцій¹².

Технічним рішенням, яке мало зупинити викиди радіоактивності із зруйнованого реактора, стало будівництво над ним укриття, яке пізніше одержало назву «саркофаг». Вибір саме цього рішення, шляхи, учасники та результати втілення його в реальність — величезна наукова і суспільна проблема¹³. Для науковців АН УРСР участь у цій справі почалась із розпорядження Президії від 29 липня про роботи, виконувані на консервації об'єктів ЧАЕС.

На виконання цього розпорядження в Інституті технічної теплофізики наприклад, почалися роботи з розробки і виготовлення пристроїв і приладів для вимірювання теплових потоків і температур в умовах зруйнованого ядерного реактора. Вирішити цю задачу потрібно було в стислі, жорстко регламентовані строки, з урахуванням складних обставин: наявності у шахті реактора розпечених мас і високого рівня радіації над шахтою; значного руйнування будівель четвертого блока ЧАЕС, завалів внутрішніх приміщень і високий рівень радіоактивності навіть на далеких підступах до найважливіших місць аварійного блока; відсутності штатних засобів контролю внаслідок їхнього руйнування; недоступності для персоналу вимірювальних комунікацій збережених детекторів. У оцінці температурного стану реак-

тора, вирішенні схемних питань щодо захоронення реактора, аналізі газових проб із зони ЧАЕС брав участь і колектив Інституту газу АН УРСР (директор І.М. Карп).

З 1986 р. проблемами зруйнованого 4-го енергоблоку, який разом із будівлею над ним отримав назву «Укриття», займалися спільно із спеціалістами Інституту атомної енергії ім. Курчатова й співробітники АН УРСР. У 1988 р. на базі науковців ІАЕ, що працювали в зоні з квітня 1986 р., та залучених осіб, зокрема й військовослужбовців, було створено Комплексну експедицію ІАЕ ім. Курчатова. Розпад СРСР та проголошення Україною державної незалежності обумовили зміни в організації робіт. У відповідності з рішенням Кабінету міністрів України від 4 лютого 1992 р. КЕ при ІАЕ ім. Курчатова ліквідувалась і передавала матеріально-технічні цінності, наукову інформацію й персонал до спеціальної структури Академії наук України — Міжгалузевого науково-технічного центру (МНТЦ) «Укриття» (перший директор Карасев В.О.), що визначався правонаступником КЕ¹⁴. В 2002 р. МНТЦ «Укриття» було перетворено в Інститут проблем безпеки атомних електростанцій (директор Ключников О.О.). І надалі Національна Академія наук України була і залишається одним з активних учасників інженерно-технічних наукових робіт за програмою ЛНА, і в тому числі з проблем «Укриття». Її силами у 1995 р., наприклад, виконувалися 242 теми. Їх виконували 62 установи, на фінансування яких було виділено 93 млрд. 350 млн. крб. (у відповідному масштабі цін). Одержані результати мали як фундаментальний, так і прикладний характер. Проте, в цій роботі були певні труднощі, пов'язані як з нестабільним фінансуванням, так і з розпорошеністю тематики¹⁵.

Довелося науковцям АН УРСР займатися й таким, надзвичайно складним і відповідальним питанням, як поховання радіоактивних відходів. Коли на нараді 19 травня 1986 р. у заступника голови Ради міністрів УРСР Є.В. Качаловського слухалось питання про їх захоронення, було прийнято рішення, що розробкою технології захоронення твердих, побутових та рідких РАВ, а також біомаси — займатиметься саме АН УРСР¹⁶. Проте, конкретні пропозиції українських вчених на той момент було проігноровано. Цим питанням в той час займалися військові та Урядова комісія СРСР в Чорнобилі.

Медико-біологічні питання мінімізації наслідків аварії

Вибух реактора атомної електростанції та викид в атмосферу величезної кількості забруднення породив низку проблем медико-біологічного характеру, до яких відносяться якість води та водопостачання, забезпечення життєдіяльності мешканців забруднених територій, зокрема Києва, необхід-

ність дезактивації ґрунту, повітря, води та продуктів харчування та захист здоров'я населення у цілому. І вирішити всі ці проблеми можна було лише спираючись на глибокі знання. Тобто, на науковців знову ж таки покладалися великі і складні завдання.

Для розробки системи моніторингу радіонуклідної забрудненості рослинного покриву та ґрунтів відділ біофізики та радіобіології Інституту ботаніки АН УРСР організував експедиційне обстеження Київської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Черкаської та ін. областей, а також прибережної зони басейну р. Дніпро. Для виконання величезного обсягу дозиметричних досліджень необхідна була відповідна кількість підготовлених фахівців з радіаційної безпеки. Інститут ядерних досліджень підготував більше 350 людей з Держагропрому, Мінхлібопродуктів, Мінторгу, Мінавтотрансу УРСР та Укоопспілки¹⁷.

Серед найбільш складних і нагальних питань, що постали перед науковцями, було постачання населення України чистою водою за умови можливого забруднення головного джерела питної води — Дніпра, оскільки у його водах у помітних кількостях було виявлено 12 видів радіонуклідів. Вже 6 травня 1986 р. головою постійно діючої комісії (ПДК) з проблем водопостачання В.М. Шестопаловим була підготовлена інформація про першочергові заходи з організації водопостачання населення на території, що зазнала радіоактивного забруднення, на основі якої вже через два дні, 7 травня була проведена нарада у Б.Є. Патона, а 8 травня знову слухалось питання водозабезпечення, зокрема очищення питної води з Дніпра. Вже 13 травня було поставлено питання про створення оперативного моніторингу поверхневої та підземної гідросфери басейна р. Дніпро в межах УРСР, а 22 травня розглядалось питання про сорбційні здатності мулу. Тобто, ставилося завдання одночасно вивчати забруднення води та розробляти засоби її очищення. Паралельно Інститут геохімії та фізики мінералів та Інститут колоїдної хімії і хімії води АН УРСР, разом з великою групою співвиконавців мали до 15 червня (перша черга) та до 30 червня завершити проектування очисних споруд для очищення дренажних вод ставка-охолоджувача ЧАЕС¹⁸.

Організація робіт з вивчення забрудненості гідросфери України в цілому покладалась на Інститут гідробіології АН УРСР. Вже 29 квітня 1986 р. були одержані перші дані про підвищення радіоактивності води в Київському водосховищі та притоках, що в нього впадають.

За ініціативою В.І. Трефілова була прийнята й реалізована програма комп'ютерного оперативного моніторингу басейну р. Дніпро. Для цього треба було зібрати величезну кількість необхідних даних, розробити модель міграції (розповзання) радіонуклідів, зіставити ці процеси з даними про

місця, де вони відбуваються. Програма комп'ютерної обробки та надання даних керівництву були виконані вченими СКБ ММС Інституту кібернетики, очолюваного доктором технічних наук А.О. Морозовим — братами Діановими В. та М., Желєзняком М. й багатьма іншими. Накопичені гідробіологами та геохіміками результати дали змогу разом із науковцями СКБ дати прогноз забруднення Дніпра під час осінніх 1986 р. і особливо весняних 1987 р. повеней, який був повністю підтверджений.

Великою проблемою для країни стала необхідність захисту ґрунтових вод і водозаборів від поверхневих джерел забруднення (радіоактивних плям та стоків, могильників радіоактивного сміття та ін.) у зоні впливу Чорнобильської катастрофи. Ця проблема, до вирішення якої мали відношення інститути геологічних наук та гідромеханіки АН УРСР в 1986–1987 рр., дала поштовх для подальших досліджень в галузі радіоекології.

Однією з багатьох надзвичайно важливих проблем, яка мала бути терміново вирішена, стала необхідність очищення води. Відповідальність за створення методів та технології очистки природних та стічних вод від радіонуклідів була покладена на Інститут колоїдної хімії та хімії води ім. А.В. Думанського, колектив якого під керівництвом академіка А.Т. Пилипенка з перших днів аварії на ЧАЕС було залучено до ліквідації наслідків цієї катастрофи. Оскільки строки вирішення завдань були вкрай обмежені, в інституту колоїдної хімії та хімії води було створено три бригади наукових співробітників та інженерів, які цілодобово проводили дослідження з технології очистки води від радіонуклідів.

Загалом напрямки, по яких вели дослідницько-пошукову роботу та впроваджували свої розробки працівники ІКХХВ АН УРСР включали: очищення дренажних вод, очищення води від радіоактивних масляних забруднень, дезактивація стічних вод, біологічне очищення води від радіонуклідів, розробка захисних протирадіаційних матеріалів, зокрема виготовлення та використання свинець-бетону та цементних композицій. Закріплення та дезактивація верхнього шару ґрунтів, протифільтраційні екрани. Дезактивація техніки і матеріалів. Дезактивація будівельних матеріалів. Дезактивація одягу. Дезактивація та поховання радіоактивного біологічного мулу. Разом з ІКХХВ роботу проводили інститут фізичної хімії, кафедра радіохімії та гігієни Київського державного інституту удосконалення лікарів, ІГН та ІГФМ АН УРСР. В ході виконання цих робіт з використанням наявної радіометричної апаратури було проаналізовано проби води із ставу-охолоджувача ЧАЕС, р. Прип'ять, Київського моря і р. Дніпро.

Вивчення забруднення води та вироблення методик її очищення стало надзвичайно важливою складовою забезпечення життєдіяльності забруд-

нених населених пунктів і, в першу чергу Києва, розташованого на відстані 90 км по прямій від епіцентру найбільшої у ХХ столітті техногенної катастрофи. Тому фахівці Інституту ядерних досліджень проводили тут радіаційний контроль не тільки води, а й території міста, ринків, автотранспорту тощо. Починаючи з 26.04.1986 р. і до кінця травня, вони практично безперервно вимірювали потужність експозиційної дози (ПЕД), вміст альфа- і бета-активних аерозолів у повітрі м. Києва. Мав інститут важливу інформацію про «гарячі частинки» в повітрі Києва, які він одержав за допомогою плівок, наданих академіком Г.Н. Фльоровим з ОІЯД¹⁹.

Щоб вирішити проблему забезпечення Києва якісною водою, Урядова комісія СРСР, обізнана про роботи Інституту електрозварювання (директор Б.Є. Патон) щодо автоматичного зварювання труб великого діаметру, доручила колективу, використовуючи накопичений досвід, швидко здійснити зварювання труб водогону, що прокладався. Протягом травня–червня від Десни до Києва цей водогін було прокладено, для чого з інституту була відряджена бригада фахівців, яка провела зварювання труб водогону за допомогою комплексу «Стик»²⁰. Було також просвердлено біля 60 свердловин для постачання населення Києва чистою питною водою, частина з яких працює й досі.

Дозиметричним контролем в Києві та питаннями дезактивації займалися поряд із працівниками СЕС МОЗ, й ряд колективів АН УРСР. Співробітники Інституту фізики брали участь у контролі забрудненості території м. Києва і області та продукції молочних і м'ясних підприємств міст Києва та Житомира. 12 травня 1986 р. було створено тимчасові групи для забезпечення контролю радіаційної обстановки та для забезпечення постійного контролю радіоактивності молока і молочних продуктів на молокозаводах Києва. Тимчасову групу для здійснення методичної допомоги в проведенні радіологічних досліджень різних м'ясних продуктів на Київському м'ясокомбінаті було створено 2 червня.

Проводився радіаційний моніторинг продуктів харчування на території Києва, оскільки на той час на ринки міста щоденно населення доставляло 4–5 тис. партій різного виду продукції, що згідно з існуючим положенням повинні були проходити радіологічний контроль. Підлягали контролю м'ясо, молоко, яйця, мед, овочі, фрукти, ягоди та інші в упаковці та без неї.

Питанням екології Києва за доручення Урядової комісії приділяла значну увагу Президія Академії. Так, 23 травня на її засіданні слухалось питання про визначення середньої активності листя в Києві, а 2 червня — про обстеження міських ставків.

На території Києва були виявлені місця β -забруднення. Інститут металофізики АН УРСР брав участь у проведенні дезактиваційних робіт та

розробці рекомендацій щодо проведення своєчасної дезактивації (зняття ґрунту, прибирання листя, заміни фільтрів та ін.). Фахівці Інституту колоїдної хімії та хімії води висловлювали своє бачення методів дезактивації води в системі Бортницької станції аерації, враховуючи, що активний мул там акумулював радіонукліди з води в тисячі і десятки тисяч разів.

Неодноразово заслуховувала питання про рівень радіоактивності біомаси по Києву ПДК АН УРСР, оскільки у червні–вересні 1986 р. він сягав 10^{-6} – 10^{-5} Кюрі/кг. Про заходи із захоронення листя йшлося 01.07.86, а розпорядження Президії про результати дезактивації населених пунктів та утилізації біологічних відходів було прийнято 16.07.

Тобто, участь колективів АН УРСР у дезактивації довкілля стала одним із важливих напрямків її внеску у подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Їм зокрема доручалось посилити дослідження з вибору і застосуванню більш ефективних хімічних реагентів і технічних засобів дезактивації, способів збирання радіоактивних продуктів і відходів, закріплення, повної локалізації або виведення радіоактивних забруднень на землі, дорогах, машинах, устаткуванні будинках і спорудах²¹.

Поряд із військовими та так зв. партизанами (цивільними особами, залученими для робіт в зоні ЧАЕС) працівники Інституту хімії поверхні, очолюваного академіком О.О. Чуйко, починаючи з травня 1986 р., активно розгорнули комплексні науково-практичні роботи, спрямовані на створення композиційних матеріалів для локалізації, дезактивації і попередження повторного радіоактивного забруднення поверхонь об'єктів ЧАЕС. Експериментальні дослідження й удосконалення технології одержання рецептур композитів проводили в лабораторіях інституту, СКТБ, на Калуському дослідному виробництві та безпосередньо на території ЧАЕС і в м. Прип'ять, де постійно працювали робочі групи співробітників інституту.

Інститут брав участь у вирішенні першочергових проблем вивчення і упередження формування і розповсюдження радіоактивного пилу в зоні ЧАЕС та прилеглих районів, дезактивації матеріалів і обмеженні подальшого забруднення будівель, конструкцій, транспортних засобів, шляхів сполучення, майданчиків тощо. В ході мінімізації наслідків аварії було розроблено та впроваджено полімерні композиції, призначені для пилопридушення та дезактивації радіоактивного ґрунту; гідрофобізуючі та гідроізолюючі суміші для обробки будівель і споруд з метою запобігання проникненню радіоактивних речовин у глибину пористих силікатних будівельних матеріалів і полегшення процесу подальшої дезактивації. Аналогічні роботи проводились в Інституті фізичної хімії (директор В.Д. Походенко) та Інституті проблем матеріалознавства (директор В.І. Трефілов).

Наукові колективи розробляли засоби та методи дезактивації автотранспорту. Так, ІХП було запропоновано рецептуру дезактиваційної суміші з сорбційними добавками. Згодом було створено ефективний гелеподібний композит. Випробування засобу було проведено на ПуСО с. Старі Соколи.

Важливим аспектом дезактиваційних робіт були зусилля, спрямовані на запобігання пилоутворення та закріплення забруднених ґрунтів для уникнення вторинного забруднення. Рішенням Урядової комісії СРСР (№ 40 від 10 липня 1986 р.) було визначено доцільним на ґрунтових дорогах для придушення пилоутворення на узбіччях доріг використовувати рецептури відділення нафтохімії Інституту фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР.

Йшов також пошук засобів дезактивації забруднених об'єктів живої природи. Згідно з планом науково-дослідних робіт і питань, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, представники Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України), зокрема академік А.М. Гродзинський, займалися розробкою заходів зі зменшення радіоактивних забруднень в пошкоджених лісових екосистемах.

Не залишилось осторонь уваги Академії майбутнє найбільш забруднених територій навколо ЧАЕС. На початку 1987 р. її фахівцями була створена перша концепція зони відчуження. Над пропозиціями із створення у 30-кілометровій зоні радіоекологічних полігонів, заказників та заповідників працювали ІЯД, зоології, ботаніки, геологічних наук, геохімії та фізики мінералів й гідробіології АН УРСР. Висловлювала Академія свою думку і щодо подальшої долі самої станції, зокрема, про недоцільність відновлення третього блоку та будівництва п'ятого та шостого її блоків, лист про що від АН було 8 квітня 1987 р. — направлено до РМ УРСР²².

Займаючись вивченням ситуації методом дозиметричного аналізу та розробляючи ефективні засоби для дезактивації ґрунтів, вод, повітря, продуктів харчування, рослинного і тваринного світу, науковці АН УРСР робили свій вагомий внесок у захист здоров'я людей, що потрапили в зону впливу радіоактивного забруднення після руйнування реактора 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС. Цими питаннями займалися як інститути медико-біологічного спрямування, так і фізико-технічного, а ПДК АН УРСР регулярно заслуховувала ці питання. Так, колектив Інституту газу брав участь у виготовленні дослідних партій гемосорбентів для очищення крові від радіонуклідів, а Інститут технічної теплофізики узяв участь у створенні технологічних ліній виробництва яблучного порошку, що містить низькометоксильований пектин, який було визнано лікувально-профілактичним засобом в умовах радіаційного опромінення.

У вересні 1986 р. було завершено розпочаті ще в травні інститутом фізичної хімії дослідження сорбційної активності щодо радіонуклідів цезію і стронцію та розроблено низку препаратів медичного призначення на основі кремнійорганічних речовин. МОЗ УРСР підтвердило можливість їхнього використання для дезактивації кожних покровів і як ентеросорбентів для виведення радіонуклідів із організму. У 1989 р було одержано дозвіл Фармкомітету на медичне застосування препарату «Ентеросгель».

Вирішуючи медико-біологічні проблеми, породжені аварією на 4-му енергоблоці ЧАЕС, працівникам АН УРСР в процесі накопичення дозиметричної інформації, доводилось працювати за найрізноманітнішими дорученнями. Так, ними було проведено аналіз ґрунту, води та повітря на місці майбутнього будівництва м. Славутич.

Матеріально-технічне забезпечення

При цьому природно, виникає питання, як вдалось так швидко відмобілізувати величезні матеріальні ресурси, задіяні в ході мінімізації наслідків аварії? Тут слід віддати належне Оперативній групі Політбюро ЦК Компартії України, яка, як вже відзначалося вище, була створена 3 травня. В той же день, на першому засіданні, її головою О.П. Ляшком було дано відповідні доручення цілому ряду республіканських виконавчих структур, створених для виконання вказівок Урядової комісії. Так, Київському міськвиконкому та Чернігівському облвиконкому доручалося продовжити виготовлення скидних пристосувань для засипки реактора у відповідності з замовленням. Обумовлювалась необхідність мати їх не менше тридобового запасу. Пунктом 6 цього Протоколу ставилося завдання забезпечити доставку необхідних матеріалів в аварійну зону. Контроль за цим процесом та забезпечення своєчасною інформацією з цього питання покладалися на К.І. Масика та П.І. Мостового. В п.7 було поставлено завдання відкрити піщані кар'єри за межами 30-кілометрової зони, зробити під'їзди до них та залучити населення для виконання робіт в кар'єрах, тобто для наповнювання мішків піском²³.

Велике напруження, що панувало в Чорнобилі та Москві, мало своє відбиття в Києві, по всій Україні та поширювалося на найвіддаленіші регіони СРСР. Мається на увазі не лише напруження психологічне, яке переживало населення прилеглих територій через свою дезінформованість та недовіру до органів влади у зв'язку з цим, а й напруження фінансове та матеріально-технічне. Так, на протязі чотирьох діб після аварії по всіх областях СРСР були створені штаби (більше 180), які цілодобово чергували і відгукувалися на перший же дзвінок з Чорнобиля. Були задіяні десятки, сотні заводів, що працювали на вирішення проблеми. З Чарджою, напри-

клад, постачався свинець, з Комсомольська-на-Амурі — борна кислота і т.д. Лише в Україні для виконання замовлень Урядової комісії було задіяно більше 60 машинобудівних заводів²⁴.

У зв'язку з тампонуванням зруйнованого реактора 4 травня ОГ ПБ ЦК Компартії України доручила К.І. Масику та П.І. Мостовому забезпечити в найкоротший термін доставку в район ЧАЕС необхідної кількості доломіту, магнезиту та мармурової крихти в міцних мішках. Долучалися до цієї роботи транспортники України. Головнірчфлот, наприклад, з другої половини дня 10 травня почав відвантаження в річковий порт Чорнобиля 4 тис. куб. м сухого цементу з заводів ЗБК Києва та 4 тис. штук бетонних блоків з заводів ЗБВ, розташованих вниз за течією Дніпра.

Звичайно, реалізація заходів з ЛНА вимагала творчого підходу та інженерної винахідливості. За спогадами Акімова Є.М., колишнього працівника Курської АЕС, який з власної ініціативи приїхав у Чорнобиль, виконував тут функції заст. головного інженера ЧАЕС з ЛНА, а з червня ще й обов'язки керівника будівництва укриття над 4-м енергоблоком від Мінатоменерго — «в ході роботи доводилось оперативно вирішувати багато технічних задач, які вимагали винахідливості, сміливості та відповідальності. Підготовлені в чернетці рішення так само оперативно узгоджувалися і втілювалися в життя».

Про це ж згадував головний інженер проекту укриття над 4-м блоком О.А. Бицький: «...не було якихось довготермінових програм, узгоджених графіків, чогось запланованого. Було поставлено завдання — «необхідно термінове рішення щось зробити» — збиралась вся команда абсолютно різних спеціалістів, з різних Інститутів...»²⁵. Подібний стиль взаємовідносин та організації роботи активно втілювався при вирішенні багатьох питань ліквідації наслідків аварії.

Коли 7 травня 1986 р. на засіданні ОГ ПБ ЦК КПРС було повідомлено, що Урядова комісія в Чорнобилі прийняла рішення про покриття верхньої частини пошкодженого реактора спеціальним хімічним складом на основі каучука²⁶, він, на її вимогу, почав регулярно надходити з Казані до Бориспільського аеропорту, звідки його активно перевантажували та доставляли за місцем призначення²⁷.

На початковому етапі ЛНА ряд організаційних недоробок підвищували існуюче напруження. Зокрема, склалася ситуація, коли в промзоні ЧАЕС накопичилась значна кількість людей та матеріально-технічних ресурсів, які не були в даний момент конче необхідні, а лише створювали зайву метушню. Так, на 8.00 12 травня на станцію самохідними баржами було відправлено 11770 т сухої бетонної суміші та 914 бетонних блоків. Планувалося 13 травня о 14.00 відправити ще 1715 шт. Та у зв'язку з поганою

координацією потреб та постачання МТР сталося надлишкове постачання сухого бетону і було навіть висловлено прохання припинити його відвантаження²⁸.

Проте такі недоробки не завадили багатьом працюючим в зоні ЧАЕС з вдячністю згадувати оперативну роботу постачальних організацій України, особливо у виготовленні металоконструкцій. «Це був зразок того, як повинно постачатися будівництво всіма необхідними матеріалами», — відзначав колишній начальник монтажного району 12-го Головного управління Мінсередмашу Тамойкін Ю.І.²⁹

У зв'язку з тим, що в зоні ЧАЕС значна кількість техніки та матеріалів довгий час не використовувалася, склалася сприятлива ситуація для зловживань. Як вказував на засіданні ОГ ПБ ЦК Компартії України її член, тодішній голова КДБ України І.С. Муха, є люди, які користуються ситуацією і наживаються на загальній біді. Щоб обмежити таку можливість, 11 травня було прийнято рішення, що поставки матеріально-технічних ресурсів в зону повинні здійснюватися лише за розпорядженням голови та членів Урядової комісії³⁰.

На впорядкування використання та оперативного маневрування обладнанням, автотранспортом та іншими матеріальними ресурсами, спрямованими на ЛНА за рахунок їх додаткового виділення, наближення фондів міністерств і відомств, підприємства і організації яких розташовані на території України, до споживача, Держпостач СРСР 5 червня прийняв рішення виділяти та перерозподіляти ці ресурси через Держпостач України³¹.

Реакцією на втягування в ЛНА, як в «чорну діру», значних матеріально-технічних ресурсів, конче необхідних для нормального життя і народно-господарського розвитку, став виступ Г.Ревенка на засіданні ОГ в Києві 5 червня 1986 р., коли він буквально волав, що багато ресурсів знаходиться в 30 км. зоні, а в Київській області перестали будувати, що область залишила там багато техніки, а в райцентрах немає поливальних машин, що Урядова комісія залучає людей до спорудження ПУСО, розв'язання завдань поховання забрудненості — все це лягає на одних і тих самих людей...³².

У зв'язку з аварією та величезним обсягом робіт, який треба було виконати, виникла необхідність будівництва нових автомобільних шляхів. У Чорнобилі, в цілому, пропрацювало 8000 фахівців цієї галузі. Працюючи в тридцяти кілометровій зоні, готуючи під'їзні шляхи, вони скорочували нормативні терміни Держбуду СРСР у 20–22 рази.

Першими в напружену роботу включились фахівці шляхобудівельного управління-39 тресту «Київшляхбуд-2», як найближчі до станції. Перед ними ставилося завдання в мінімальний термін побудувати 1,5 кілометрову дорогу — під'їзд від с. Копачі до зруйнованого блоку. Вони ж, та працівники

«Київшляхобуд-1» швидко побудували об'їзну дорогу повз м. Чорнобиль, що значно скоротило шлях та сприяло зменшенню пилу в місті. Замість звичної 1 тис. т асфальту за зміну на будівництві цієї дороги працівники управління вкладали до 2,6 тис. т.

Інша дорога — Зелений Мис–Чорнобиль протяжністю 38 км за нормативами мала будуватися 36 місяців. 13 трестів будували цю чотириполосну дорогу неповних два місяці, а це сотні тисяч кубометрів ґрунту, біля 300 тис. м куб. кам'яних матеріалів, більше 100 тис. т асфальту, два мости та десятки штучних споруд. Міст через ріку Уж протяжністю 300 метрів збудували за 22 дні. Дорогу Славутич–ЧАЕС — 68 км — за два роки. А будувати довелось і по білоруських болотах³³.

Крім того, для розв'язання проблем Чорнобиля було залучено величезні матеріально-технічні і людські ресурси всього СРСР. В їх доставці на місце призначення величезна роль належала всім транспортникам країни: авіаторам й автомобілістам, залізничникам та річковикам. Спеціальним автоколонам забезпечувалась «зелена вулиця». Безперервним потоком з вантажами йшли вони в Чорнобиль. Річкові теплоходи йшли з бетоном від Київського порту до гірла Прип'яті. «Голуба хвиля» давалась літакам, що здаля доставляли сюди різні матеріали, унікальні прилади, спеціальне обладнання. Безперешкодно йшли туди залізничні ешелони. Для керівництва всіма перевезеннями у Мінавтотрансі УРСР було створено штаб на чолі із заступником міністра автомобільного транспорту УРСР О.М. Артеменком³⁴. Тобто, фахівці України, разом з усім народом, доклали величезних зусиль до мінімізації наслідків аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС.

Важливою складовою зусиль у після аварійний час став аналіз стану справ в атомній енергетиці, зокрема із розміщенням станцій. Цей аналіз сприяв розробці та створенню нормативних документів, покликаних регулювати питання безпеки атомної енергетики і, зокрема — розміщення АЕС. Так, у відповідності з дорученням ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 1 липня 1987 р., Мінатоменерго СРСР, спільно з загальносоюзними Держпланом, Держбудом, Академією наук, ДКНТ, Міненерго, Мінсередмашем, Мінздоров'я, Міноборони, Мінводгоспом, Держкомгідрометом та Держатоменергонаглядом розробили «Вимоги до розміщення атомних станцій», які вводилися в дію з 1 січня 1988р. Перед затвердженням цього документу проходило його обговорення науковцями та представниками відповідних виробничих структур. До окремих пунктів цих «Вимог» були висловлені зауваження. Так, в матеріалі, підписаному головою наукової ради з технічних та еколого-економічних проблем розміщення, будівництва та безпечної експлуатації великих енергетичних об'єктів академіком АН УРСР В.Г. Бар'яхтаром, відзначалась, зокрема, невиправданість визначення кіль-

кості енергоблоків на одному майданчику АЕС — вісім, та вносились пропозиція переглянути концепцію максимальної планової аварії (МПА) з врахуванням досвіду Чорнобильської АЕС³⁵.

Після введення в дію «Вимог до розміщення атомних станцій» в Україні було проаналізовано відповідність ним діючих атомних електростанцій, а також тих, що будувались та запланованих до будівництва. Було зроблено висновок, що практично всі майданчики атомних електростанцій не відповідають «Вимогам». Так, Запорізька АЕС не відповідала 12 пунктам з 40, Південно-Українська — 10, Чигиринська — 7, Чорнобильська — 6, Кримська — 4, Рівненська та Хмельницька — 3 пунктам. Вимога про розташування житлового містечка працівників не ближче 8 км від проммайданчика була порушена на всіх станціях, крім однієї³⁶.

¹ Чернобыльская катастрофа. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 27.

² Архів І Відділу Президії НАНУ, спр. 81, т. 6, арк. 1 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996. — С. 104, 111, 116.

³ Значна частина протоколів опублікована у: Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996; Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — К., 2004. Список учасників ЛНА наведено у «Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи». — К., 2004, — с. 464–534.

⁴ Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 7, 204.

⁵ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади... — С. 307, 408, 410, 443.

⁶ Технічний архів об'єкту «Укриття» (далі ТА ОУ), стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття», С. 66.

⁷ А. Ярошинська. Вказ. праця. — С. 305.

⁸ ТА ОУ, стенограма конференції, присвяченої 9-и річчю завершення будівництва «Укриття», С. 42.

⁹ Архів І Відділу Президії НАНУ, спр. 93, т. 7, арк. 2–10 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 340.

¹⁰ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади... — С. 379.

¹¹ Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 64.

¹² Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади... — С. 384, 438; Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 196.

¹³ Детально про це див.: Барановська Н.П. Об'єкт «Укриття»: проблеми, події, люди. — К.: 2000. — 285 с.

¹⁴ Архів Міжгалузевого науково-технічного центру «Укриття» (далі МНТЦ «Укриття») № 2348 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — с. 659–661.

¹⁵ Поточне діловодство Адміністрації зони відчуження. — Постанова колегії Мінчорнобиля № 26 від 27.12.95 // *Барановська Н.П.* Об'єкт «Укриття»: проблеми, події, люди. — К.: 2000. — с. 185–186.

¹⁶ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996, с. 142–143.

¹⁷ Архів 1 Відділу Президії НАНУ, спр. 93, т. 7, арк. 2–10; т. 4, арк. 47 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 235, 340.

¹⁸ Архів Мінсільгосппроду України. Чорнобильський фонд, спр. 1, арк. 61, 71–74 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996. — С. 234.

¹⁹ Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь... — С. 63; Архів 1 Відділу Президії НАНУ, спр. 93, т. 2, арк. 56 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996. — С. 296.

²⁰ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 435; Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 196.

²¹ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996, С. 199.

²² Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 57–59; Архів 1 Відділу Президії НАНУ, спр. 93, т. 7, арк. 88–90 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996. — С. 453–457; Архів Мінсільгосппроду України. Чорнобильський фонд, спр. 28, арк. 166–169 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1996. — с. 451–453; Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 24.

²³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 224, арк. 2.

²⁴ ТА ОУ, стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття», с. 49–50.

²⁵ ТА ОУ, стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття», с. 34–36.

²⁶ ЦЗСД, ф. 89, оп. 51, спр. 20, арк. 4.

²⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 224, арк. 20, 22, 87.

²⁸ ЦДАГО, ф. I, оп. 17, спр. 224, арк. 116, 124.

²⁹ ТА ОУ. Стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття». 1995р. — С. 76.

³⁰ ЦДАГО, ф. I, оп. 17, спр. 224, арк. 130.

³¹ ЦДАГО, ф. I, оп. 17, спр. 224, арк. 102, 362.

³² Наводиться у викладі за стенограмою, ЦДАГО, ф. I, оп. 17, спр. 224, арк. 377.

³³ ТА ОУ. Стенограма конференції, присвяченої дев'ятиріччю завершення будівництва «Укриття», 1995р. — С. 82.

³⁴ Автомобилисты и дорожники — Чернобылю. — *Автодорожник Украины*, 1986, № 3, с. 27–28.

³⁵ Урядовий архів, ф. Р-2, оп. 15, спр. 680, стор. 18–20, 53–54.

³⁶ Урядовий архів, ф. Р-2, оп. 15, спр. 680, арк. 108–110.

ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ — ТЕРИТОРІЯ ТРИВОГИ

Надмірно бурхливий розвиток атомної енергетики в світі та колишньому СРСР в другій половині ХХ ст. закономірно містив в собі можливості якихось екстремальних ситуацій і, зокрема, аварій. Розробники реакторів для атомних електростанцій та проектувальники АЕС закладали в свої проекти, з метою їх упередження, такі поняття як «проектна аварія», «максимальна проектна аварія». Однак те, що сталося на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції у квітні 1986 р. кваліфікувалося фахівцями як «запроектна гіпотетична аварія», тобто така, яку навіть не передбачали.

Викиди радіоактивності із зруйнованого реактора 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС обумовили появу такої окремої екологічної проблеми для України, як Зона відчуження — високо забруднена територія, яка утворилась навколо зруйнованого енергоблоку і самої станції, і яка протягом значного періоду зазнає підвищеного радіаційного впливу. Ця зона створює значні проблеми для держави оскільки є великим (2598 кв. км) та постійним джерелом надходження радіонуклідів у суміжні із зоною регіони¹. Як унікальний науковий полігон протягом всіх післяаварійних років вона була і залишається об'єктом ретельної уваги дослідників різних напрямків знання і, зокрема, радіобіологів та радіоекологів.

В ході проектування АЕС нормативними документами з радіаційної безпеки і санітарного контролю території її впливу визначалась так звана санітарна захисна зона, яку в ході проектування станції було розраховано в межах 3-х кілометрів навколо ЧАЕС. Однак, після аварії на 4-му енергоблоці утворилась зона радіоактивного забруднення, яка на початковому етапі визначалась як 30-ти кілометрова зона, а пізніше, після вивчення конкретної ситуації, враховуючи вплив викидів об'єкта «Укриття» на навколишнє середовище та, згідно досліджень, проведених спеціалістами Інституту біофізики Міністерства охорони здоров'я, Державним санітарним наглядом України було затверджено 10-ти кілометрову зону особливої радіаційної небезпеки. 30-ти кілометрова зона набула статусу «Чорнобильської зони відчуження» з складною лінією її кордону, що визначається конкретними рівнями забруднення. Периметр її сягав 223,5 км, з яких 34 км проходили по кордону з Білоруссю.

У зону лиха потрапило близько 36545 тис. га найбільш густо заселених українських земель, де проходило формування українського етносу, відбувалися важливі державотворчі процеси та проходило буденне життя багатьох поколінь, пам'ять про які залишилася в археологічних, історичних, архітектурних пам'ятках, які відбивають духовний світ і рівень цивілізо-

ваності народу, що століттями мешкав на цих територіях. Понад 90 тисяч жителів мальовничого Полісся назавжди залишили свої домівки.

Проблемами зони спочатку опікувалося виробниче об'єднання «Комбінат», яке було створене в 1986 р. для ліквідації наслідків аварії загальносоюзним міністерством, що займалися питаннями ядерної зброї та атомної енергетики — Мінсередмашем, а пізніше — його правонаступник — науково-виробниче об'єднання (НВО) «Прип'ять»².

На законодавчому рівні оформлення статусу зони почалося у 1991 р., коли було прийнято закон Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (27 лютого 1991 р.) до якого неодноразово вносились зміни і доповнення. В результаті склалась система районування, яка визначила чотири зони залежно від рівня забрудненості. І найбрудніша з них — *зона відчуження* — територія, з якої проведено евакуацію населення у 1986 р.³ До неї включено 76 населених пунктів, що розташовані на території Київської (Чорнобильський та Поліський р-ни) та Житомирської (Народицький та Овруцький р-ни) областей, в тому числі міста Чорнобиль, Прип'ять та залізнична станція Янів. Найбільше населених пунктів — 58 — опинились в зоні відчуження з Чорнобильського району та 12 сіл Поліського району⁴.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед державними органами України у зв'язку з аварією на ЧАЕС, була необхідність оперативно евакуювати населення з територій, що зазнали забруднення в результаті вибуху на ЧАЕС, організувати їх розміщення, забезпечити необхідними засобами для існування. Цей захід став першим кроком до формування Зони відчуження.

Першими пережили евакуацію мешканці м. Прип'ять, де жили працівники станції. Рівні радіації в місті на 27 квітня в окремих точках становили сотні мілірентген на годину. Автотранспорт для евакуації населення був готовий ще зночі. Повідомлення рішення щодо проведення виселення у другій половині дня Урядовою комісією було зроблено о 7 год. ранку. Евакуація почалася о 14 годині. Паралельно з евакуацією населення Прип'яті, звідки вивезли 49360 чоловік, пройшла евакуація працівників залізничної станції Янів (254 чол.).

Оскільки повного і достовірного знання про ситуацію, що склалась на майданчику ЧАЕС та прилеглих територіях на початковому етапі не було, евакуація населення із забруднених територій розтяглася в часі. У наступні після аварії дні, після уточнення радіаційної обстановки, виникла необхідність продовження евакуації населення вже в межах 10-и кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі. За добу — 2–3 травня звідти було вивезено 10 тис. чоловік.

Коло території, рівень забрудненості якої вимагав евакуації населення, 4-го травня було розширене вже до 30 км. З 4-го до 7-го травня полишили свої домівки мешканці ще 59 населених пунктів України та Білорусі. Та на цьому процес евакуації населення з забруднених територій не закінчився. По мірі накопичення інформації про масштаби аварії та її вплив на стан навколишнього середовища, усвідомлення небезпеки для населення прилеглих до ЧАЕС територій, продовжувався процес вивезення населення на так звані чисті території. Так, за період з 14-го травня до 16-го серпня 1986 р. додатково евакуювали населення з 15-ти населених пунктів, в т.ч. з 8-и — Київської області, та 7-и — Житомирської.

Хоча ситуація на забруднених територіях визначається Законом України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (прийнятий 1991 р.), у зв'язку з порушенням встановленого ним терміну виселення людей із забруднених територій, Уряд 9 лютого 1993 р. прийняв постанову (№ 88-р) в який, однак, не було визначено терміну виконання завдань переселення та надання можливостей його фінансування, а це не сприяло вирішенню проблеми. Тому 19 липня 1999 р. КМУ видав розпорядження № 690-р про необхідність дотримання вимог заборони проживання в зоні.

Управління радіаційно небезпечною територією здійснює Адміністрація зони відчуження (АЗВ), утворена у 1991 р., і розташована у м. Чорнобилі. Як структурний підрозділ МНС України вона забезпечувала життєдіяльність зони та вирішення соціальних й економічних проблем, організовувала науково-технічні і дослідницькі роботи, здійснювала радіаційний моніторинг, дезактивацію і захоронення радіоактивних відходів. Підпорядкованість, межі та загальна площа Зони протягом часу зазнавали змін, тож змінилися і функції Адміністрації.

Так, відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», Постанови Кабінету Міністрів України від 24.12.91 № 374 «Питання Адміністрації зони відчуження земель, радіаційно забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи», із змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 29.01.96 № 134, було уточнено функції АЗВ. У серпні 1998 р. уточнено межі зони та функції, що на неї покладалися. На вимогу Адміністрації Ядерного регулювання, статус і розміри санітарної захисної зони у 1997 р. переглядалися, знову бути узгоджені й затверджені, зокрема, в адміністрації Київської області та багатьох інших державних структурах.

На оновлену Адміністрацію зони покладалося завдання організації та координації всіх заходів тут — на території, з населених пунктів якої пов-

ністю відселені жителі і припинена, у зв'язку з цим, дія відповідних рад; вирішення питань фінансування, заходів охорони громадського порядку і здоров'я персоналу, який працює на цих територіях, захисту наукових і економічних інтересів держави. На Адміністрацію також покладалась відповідальність за оперативне, повне і об'єктивне інформування населення про екологічний стан у цих зонах.

Серед основних завдань, що покладалися на Адміністрацію, поряд з науково-технічними і господарськими, були й завдання соціально-економічного характеру, зокрема, вирішення питань фінансування всіх заходів з ЛНА на її території. Так, нею готувалися і подавалися на затвердження до МНС України пропозиції про обсяги фінансування та розподіл коштів, що виділялися на виробничо-господарську діяльність, капітальне будівництво, життєві заходи для створення безпечних умов праці, здійснювався контроль за ефективністю їх використання⁵.

На рівень можливостей впливу Адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення МНС на розв'язання соціальних проблем, вплинула її реорганізація на державний департамент, що одержав статус урядового органу державного управління, що діє у складі цього Міністерства⁶.

Певним кроком до вирішення проблем зони та її мешканців стала розробка програми соціально-економічного відродження населених пунктів зони безумовного (обов'язкового) відселення, в яких залишилися проживати жителі⁷.

Специфічні умови роботи в зоні відчуження позначилися на матеріальному забезпеченні людей, що там працюють. На це було спрямовано і постанову Кабінету Міністрів № 223 від 27 лютого 2000 р. «Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення після повного відселення жителів», який змінив раніше діючі положення.

Станом на 2000 р. в зоні працювало до 14 тисяч чоловік, з них 5,3 тис. — на 24-х підприємствах, підпорядкованих МНС, на Чорнобильській АЕС — близько 6,2 тис., в МНТЦ і на об'єкті «Укриття» — до 1-єї тис. чоловік⁸.

Надзвичайно важливим напрямком діяльності АЗВ є контроль за станом екології, оскільки 30-ти км зона високо забруднена стронцієм та цезієм. Крім того, в цій зоні було виявлено паливний плутоній — близько 320 тис. Ки. Фахівці відзначали, що подальше формування і розвиток радіоекологічної ситуації в 30-км зоні визначається переважним знаходженням радіонуклідів в складі малорозчинної паливної композиції⁹. На її території лісами зайнято близько 140,0 тис. га, які зазнали опромінення, впливу лісових пожеж, підтоплення внаслідок будівництва дамб та загат на дрібних річках, вітропо-

валів, хвороб та шкідників. Весь цей комплекс негативів привів до значного зниження стійкості лісів. Однак, на думку фахівців, внаслідок всіх цих факторів загинуло значно більше лісів, ніж безпосередньо від радіаційного ураження. Так, якщо від радіаційного фактора загинув ліс на площі 1500 га, то від пожеж — на 1700 га, від підтоплення — на 2000 га, від вітроповалу — 0,5% та від хвороб і шкідників — 0,2% запасу деревини в зоні¹⁰. Велику проблему також складала «колишні» сільгоспугіддя зони відчуження, які залишалися місцем резервації основних шкідників, в першу чергу — зернових та багатокітких, грибкових захворювань та мишевидних гризунів¹¹.

Багаточисельні експериментальні дані про горизонтальний та вертикальний перерозподіл радіонуклідів в природних ґрунтово-рослинних та лісових екосистемах зони відчуження засвідчують, що на 1996 р. інтенсивна фаза процесів перерозподілу практично була завершена і розпочалися процеси, протяжність яких співмірна з періодом напіврозпаду основних радіологічно значущих радіонуклідів — стронцію-90 та цезію-137.

Це стосувалось, зокрема, такого процесу, як очищення природного травного покриву та деревної рослинності, заглиблення радіонуклідів по вертикалі, змін фізико-хімічних форм випадання та швидкості виходу радіонуклідів з паливних часток, вторинний підйом радіонуклідів та ін. Фахівці вважають, що протягом найближчих десятиліть 80–90% радіонуклідів буде знаходитися у верхньому 5-см шарі ґрунту¹².

Велика увага за минулі роки була привернута саме до поведінки радіонуклідів у ґрунтах, їх вплив на мікроорганізми, стан чорнобильських радіонуклідів у ґрунтах поза межами зони та особливості їх поширення там. В середині 90-х років зросла увага дослідників до групи трансуранових елементів, серед яких особливе місце посів америцій-241, оскільки він вигідно відрізнявся з точки зору спектрометрії від інших трансуранових елементів наявністю гамма-випромінення, що інколи дозволяло дослідникам обійтися без трудомісткого та надто дорогого процесу його виявлення і дослідження¹³.

Америцій — штучний елемент, що утворюється в результаті ядерних реакцій при випробуванні ядерної зброї та в ядерних реакторах атомних станцій. Відомі його 21 ізотоп з масовими числами від 232 до 253. Найбільш значущий серед них — ²⁴¹Am з періодом напіврозпаду 433 роки. Інші мають періоди напіврозпаду від долі секунди до кількох годин, або, як ^{242m}Am — 152 роки, а ²⁴³Am 7370 років¹⁴. За висновками науковців, в міру радіоактивного розпаду радіонукліда ¹³⁷Cs і накопичення радіонукліда ²⁴¹Am в навколишньому середовищі, роль останнього у формуванні дози внутрішнього опромінення буде зростати. Так, передбачалось, що у 2004 р. його доля зросте до 10%, а у 2059 р. — до 35%¹⁵.

Висока радіоактивна забрудненість зони породила великі проблеми з водними об'єктами. Тут протікають річки Прип'ять, Уж, Брагинка, Ілля та інші, які стали основними шляхами виносу радіонуклідів за межі зони¹⁶. Так, у 1988–89 рр. до 40% ⁹⁰Sr, як основного забруднювача водних об'єктів (радіонукліди Cs швидко і міцно зв'язуються донними відкладеннями), що потрапляв до Київського водосховища із стоком ріки Прип'ять, формувалось на водозбиранні Білорусії, все інше надходило із заплавних та інших водойм 30-км зони¹⁷.

Крім того, великою проблемою для екологів став ставок-охолоджувач ЧАЕС, розташований біля правого берега р. Прип'ять. Він являє собою штучне водосховище площею 22,7 км² і об'ємом 0,16 км³. Нормальний рівень води в ньому приблизно на 7 метрів вищий за рівень води у Прип'яті. Безпосереднього зв'язку з рікою ставок не має. Водообмін з нею відбувається за рахунок фільтрації, а втрати води за рахунок фільтрації та випаровування компенсуються за рахунок річкової води з допомогою берегової насосної станції.

Під час аварії ставок зазнав значного забруднення, головним чином у його північній частині. Питома активність води влітку 1986 р. становила від 300 Бк/л в південній частині та до 1500–2000 Бк/л в північній. І хоча у ньому відбувався процес перерозподілу радіоактивних домішок, північна частина продовжувала залишатися більш забрудненою¹⁸.

В межах 30-км зони можливе і зовнішнє і внутрішнє опромінення працюючих: зовнішнє від водної поверхні, а також при зануренні у воду, а внутрішнє — за рахунок споживання риби. Однак, на думку фахівців, за межами 30-км зони можливі всі види водокористування: риболовля, купання, поливне землеробство, напування худоби¹⁹.

Великою соціальною проблемою стали споруджені в короткі терміни у 1986–1987 рр. в зоні сховища радіоактивних відходів (РАВ) і ряд тимчасових сховищ РАВ загальною активністю близько 200 000 Кі. Тут знаходиться значна кількість найбільш радіоактивно забруднених земель. У зв'язку з цим актуальним завданням є виявлення, обстеження, інвентаризація та облік усіх місць розташування радіоактивних відходів у зоні відчуження, вивчення характеристики радіоактивного забруднення. Спостереження (моніторинг) за пересуванням і накопиченням нуклідів проводився в зоні, для чого ще у 1988 р. було введено до дії автоматизовану систему радіаційного контролю її стану. Ці роботи виконувалися Централізованою службою експлуатації пунктів локалізації РАВ і відходів дезактивації, що утворилися внаслідок Чорнобильської катастрофи, при Київському державному між-обласному спецкомбінаті УкрДО «Радон». У 2003 р. було обстежено 60 об'єктів²⁰. Щоб унеможливити забруднення нуклідами річки Прип'яті, на ній споруджені польдерна система і захисна дамба довжиною 11 км.

Необхідно відзначити, що проблема з радіоактивними відходами в цілому для екології України є надзвичайно болючою. Діяльність АЕС, що експлуатуються в Україні призводить до утворення значної кількості РАВ, і саме вони є основними виробниками високоактивних та довгоживучих відходів, що вимагають спеціальних умов та підходів при практичній діяльності з ними. Так, на АЕС України накопичено більше 20 тис. м³ твердих РАВ та більше 13 тис. м³ рідких. Невирішеними залишаються питання переробки цих відходів. Крім того потребує визначення статусу та перспектив подальше поводження з відпрацьованим ядерним паливом, оскільки «мокре зберігання» не може тривати більше двох років, а сховище для «сухого» зберігання відходів є лише на Запорізькій АЕС.

Крім того, в Україні розташовано понад 8000 різних установ та організацій, діяльність яких призводить до утворення радіоактивних відходів і таким чином створює екологічну небезпеку. З них біля 5 тис. промислових підприємств, медичних установ та наукових закладів, що використовують радіоактивні речовини та джерела іонізуючого випромінювання. Збір, транспортування, переробка, кондиціонування та збереження цих відходів забезпечується силами Українського державного об'єднання «Радон», у складі якого діють шість спецкомбінатів, п'ять із яких мають пункти зберігання радіоактивних відходів. Сьогодні технічне оснащення міжобласних спецкомбінатів (що споруджувалися в 1965–70 рр. з експлуатаційним терміном 30 років) об'єднання «Радон» та станцій дезактивації не відповідає сучасним вимогам радіаційної безпеки. При цьому невіршеними залишаються питання здачі на збереження спецкомбінатам Українського державного об'єднання «Радон» закритих джерел іонізуючого випромінювання із терміном використання, що закінчився для підприємств-банкрутів чи тих, що припинили свою діяльність та передачі високоактивних РАВ, що використовувалися в дослідницьких установах. Із зоною відчуження пов'язуються надії вирішити проблеми РАВ в Україні, хоча подібні плани викликають великий обґрунтований спротив громадськості.

З метою кардинального вирішення проблеми радіоактивних відходів у Зоні споруджувалося одне з найбільших сховищ — комплекс захоронення РАВ під кодовою назвою «Вектор». До кінця 1998 р. на його спорудження мало бути виділено близько 6-ти мільйонів гривень, а вартість першої черги в цілому сягала 65 млн. На «Векторі» захоронюються тверді радіоактивні відходи I та II груп активності, що містять радіонукліди з періодом напіврозпаду не більше 30 років. Передбачено, що цей комплекс переробить протягом 30 років приблизно 3 млн. куб. м відходів при щорічному завантаженні до 100 тис. куб. м, адже за проектом РБМК не передбачено вивозу переробленого палива з майданчика²¹. У зв'язку із таким екологічним наван-

таженням на Зону надзвичайно важливим є рівень готовності сховищ РАВ та відпрацьованого ядерного палива. А тому напругу в суспільстві викликав факт, що зарубіжна фірма «ФРОМАТОМ», яка виграла тендер на виконання робіт по сховищу відходів, мала його побудувати тільки у січні 2003 р. Однак, через помилки в проекті термін завершення робіт зірвано. Так само зірвано роботи з будівництва і введення в експлуатацію сховищ комплексу «Вектор», як першої черги Центру переробки й захоронення низько та середньо активних РАВ, які спочатку планувалось завершити у 2002 р.²²

Через невиконання планів і виявлені факти неякісного будівництва тривога громадськості з приводу стану справ на ЧАЕС та навколо неї з роками не зменшується. Ситуація, коли в першій половині 90-х років тут було виявлено нестачу частини свіжого атомного палива й порушено кримінальну справу у зв'язку з цим, породила певну недовіру у суспільстві до якості збереження ядерних матеріалів. Тому випадки появи на ринках СНД та Європи контрабандних ядерних матеріалів, що мали місце на початку нового тисячоліття, неодмінно пов'язувалися з ЧАЕС. Адміністрація підприємства в свою чергу вжила заходи, в результаті яких все обліковане свіже атомне паливо зберігалось у встановленому порядку під контролем МАГАТЕ. Крім того неодноразово підкреслювалося, що свіже паливо, яке застосовується в РБМК не може бути використане в технологіях створення атомної зброї, а також завдати шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю людини.

Реалізація державної політики з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та захоронення радіоактивних відходів потребує великих бюджетних коштів та прогресивних технологій. В цій справі Україна сподівалась на допомогу всього світового співтовариства і залучення фінансових ресурсів на чорнобильські проекти із-за кордону. Організацією міжнародної співпраці в розв'язанні проблем чорнобильської зони займалося чимало державних виконавчих структур, але провідне місце у цій справі, безумовно, належало Мінчорнобилію України та його структурному підрозділу — АЗВ. У жовтні 1991 р. тут на виконання Угоди про проведення міжнародних досліджень наслідків аварії на ЧАЕС між МАГАТЕ, СРСР, БРСР і УРСР, було створено директорат Чорнобильського центру міжнародних досліджень²³. Після підписання в Брюсселі 23 червня 1992 р. «Генеральної угоди про міжнародне співробітництво з проблеми ліквідації наслідків чорнобильської аварії» між МАГАТЕ і країнами СНД відбулося остаточне становлення Чорнобильського центру міжнародних досліджень — ЧЦМД. Цей центр мав у своєму розпорядженні лабораторну базу, оснащену вимірювальною апаратурою, наданою країнами-учасницями міжнародних дослідницьких проєктів, та полігони, розміщені в зоні відчуження ЧАЕС.

Тільки через рік після створення ЧЦМД і значних зусиль, спрямованих на обговорення, планування, ознайомлення з його діяльністю, почалася спільна праця зарубіжних й українських науковців. Першими у зону приїхали по лінії ЄС група італійців на чолі з Марією Бейлі, ірландські та німецькі вчені. Їх цікавила в основному міграція радіонуклідів у ґрунті, контрзаходи в лісовій радіоекології. Результатом їх досліджень мало стати вироблення рекомендацій контрзаходів щодо забруднених ґрунтів й інших природних об'єктів²⁴.

Фінансування робіт лабораторії КЕС відділу міжнародних досліджень НВО «Прип'ять» здійснювалося за рахунок частини коштів проектів Комісії Європейського співробітництва, які використані у 1996 р. Витрати координувалися представниками генерального директорату КЕС.

З 1992 до 1995р. в НТЦ НВО «Прип'ять» провели науково-дослідні роботи по 8-и міжнародних проектах, у т.ч. і по лінії лабораторії Комісії Європейського співтовариства відділу міжнародних досліджень НВО. Проте, науковці, зайняті на виконанні цих проектів, скаржилися, що не відчувають зацікавленості НВО результатами їх роботи²⁵. Це можна зрозуміти, оскільки Об'єднання відповідало за вирішення конкретних виробничих завдань.

Влітку 1993 р. консорціумом британських організацій «Ей-І-Ей Текнолоджи», «Дизайн Групп Партнершип» і «Каррі та Браун» було завершено роботу «Стратегія ліквідації наслідків Чорнобильської аварії: очистка й дезактивація на території України після Чорнобильської аварії», яку започатковано на виконання протоколу, датованого лютим 1992 р., при фінансовій підтримці фонду «Ноу-Хау» Міністерства закордонних справ Великобританії²⁶.

Станом на 1994 р. у Зоні проводилися дослідження по шести міжнародних проектах КЕС та по одному проекту МАГАТЕ. Внаслідок чергової трансформації ЧЦМД одержав назву «Чорнобильський державний науково-технічний центр міжнародних досліджень». У його структурі було 10 науково-дослідних лабораторій та 5 відділів. Центр співпрацював з науковими закладами Росії, зокрема, Інститутом сільськогосподарської радіоекології й агробіології та Інститутом захисту рослин; Шведським інститутом радіаційного захисту, Лабораторією ядерної фізики Янінського університету (Греція), Саванно-Ріверською екологічною лабораторією (США), хімічним факультетом університету Барселони (Іспанія) та багатьма іншими.

У зоні відчуження на базі Чорнобильського державного науково-технічного центру міжнародних досліджень з 1992 р. працювала група вчених з Японського інституту ядерних досліджень. Науковці Такеші Мацунага, Такеші Уено, Сейя Нагао вивчали процеси міграції радіонуклідів

у річках, озерах та ґрунтових водах. Їх цікавив вплив повені на процес розповсюдження радіонуклідів. Особливо змістовні й широкомасштабні дослідження відбулися навесні 1999 р., коли рівень паводка був дуже високим. Дія спільного проекту ISP-3, згідно з попереднім контрактом, мала завершитися в тому ж році. Але спільна зацікавленість у результатах відкривала перспективи для його продовження²⁷.

Щорічний весняний паводок став підґрунтям підписання в 1997 р. між Україною і Білоруссю угоди з проблем мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС, яка активізувала співпрацю фахівців обох постраждалих держав. Скоординованими діями вдалося у 2–3 рази знизити ризик вимивання радіонуклідів у річки. До кінця 1999 р. планувалося побудувати дамбу, яка повинна повністю забезпечити зону від повеней.

У ході візиту в Україну, зокрема у Зону відчуження, міністр з надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь Валерій Астапов підкреслив користь координації наукових досліджень з чорнобильської тематики. На засіданні в МНС України було затверджено програму спільних досліджень у зонах ЧАЕС України й Республіки Білорусь за скоординованим планом науково-дослідних робіт 1999–2001 рр.

Співробітники Чорнобильського державного науково-технічного центру міжнародних досліджень багато років співпрацювали з вченими і спеціалістами майже аналогічної наукової установи — Саванно-Ріверської лабораторії екології, яка знаходиться на кордоні штатів Кароліна та Джорджія. Створено лабораторію в 1951 р. для компактного розміщення підприємств з переробки і зберігання продуктів радіаційного розпаду. Ця зона за масштабами менша, ніж зона відчуження ЧАЕС, й її радіаційні забруднення не можна порівнювати із забрудненнями, що сформувалися в результаті аварії на ЧАЕС.

Під час перебування в американській зоні науковців з України, ними було прочитано ряд лекцій. Вони виступили на семінарі, провели телеміст між лабораторією та іншими науковими центрами і визначили плани спільної наукової роботи на майбутнє, зокрема вивчення впливу іонізуючих опромінь на рослини та живі організми, генетичну та імунну системи²⁸.

Ще одним напрямком міжнародної співпраці у ході вирішення великої та складної проблеми Чорнобильської зони є переробка відпрацьованого палива атомних електростанцій. Лише дві держави в світі — Англія й Франція — мали потужності для цього. Решта країн, що експлуатували АЕС, лише зберігали його на своїх територіях. З часів СРСР відпрацьоване паливо з українських атомних електростанцій зберігалося у сховищах на території Красноярського краю. За умов ринкових відносин в усіх сферах економічного життя, коли ця територія стала закордоном, вивезення від-

працьованого палива з України до Росії стало досить проблематичним і дорогим.

Були намагання вирішити також проблему забрудненого металу, оскільки у районі ЧАЕС станом на 1992 рік було зосереджено від 5 до 7 тис. тон нержавіючої сталі (обладнання, призначене для третьої черги станції), через що відпрацювання технологій його дезактивації мало надзвичайно велике значення. У розв'язанні цієї проблеми Україна могла спертися на міжнародну допомогу: у серпні 1992 р. в Чорнобилі працювали спеціалісти з Німеччини, які вели монтаж обладнання дослідної установки дезактивації нержавіючої сталі. На ній передбачалося відпрацювання технології «Декоха», а також вітчизняних технологій дезактивації. Враховуючи максимальну потужність установки, рівну 5-ти тоннам «нержавійки» на добу, вона мала бути завантажена протягом 4-х–5-ти років.

Ця співпраця мала стати дуже актуальною у зв'язку з необхідністю переробки в перспективі величезних обсягів радіоактивно забруднених металів у зв'язку із запланованим закриттям ЧАЕС. Шкода тільки, що при цьому практично ігнорувалися цікаві розробки українських вчених в цій сфері.

Важливим кроком до взаєморозуміння у виробленні підходів до чорнобильської проблеми в цілому і зони відчуження зокрема, став візит до України віце-президента США А. Гора в липні 1998 р. Його знайомство з наслідками Чорнобильської катастрофи — відвідання «Укриття», мертвого міста енергетиків — Прип'яті, зони відчуження сприяли більш повному усвідомленню ним, а відповідно й урядом США, необхідності підтримки зусиль України в розв'язанні цієї комплексної проблеми. Президент України Л. Кучма й віце-президент США А. Гор підписали Угоду про підвищення експлуатаційної безпеки та зниження рівня ризику експлуатації й удосконалення систем регулювання цивільних ядерних об'єктів в Україні та Угоду про створення радіоекологічної лабораторії Міжнародного чорнобильського центру з проблем ядерної безпеки²⁹. Було наголошено, що США й інші країни «Великої сімки» не відмовляються від своїх зобов'язань, а міжнародні конференції по збиранню коштів надалі проводитимуться регулярно.

Свої враження про відвідання зони відчуження А.Гор висловив під час виступу в Музеї Чорнобиля у Києві. В дуже емоційній формі він оцінив героїзм пожежників та ліквідаторів. Підкресливши, що Чорнобиль маячить, як загрозливий монумент помилкам століття та незграбний символ людських рішень, він зазначив, що справжній урок Чорнобиля полягає в необхідності очищення. «Потреба вчитися на помилках очевидна саме на цьому місці», — наголосив він³⁰.

Як показав час, поряд з безумовно позитивними моментами міжнародної участі у вирішенні чорнобильських проблем в цілому і проблем зони відчуження зокрема, є й певні негативи. Так, на думку Ю. Самойленка (колишнього голови Комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування і ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи), Україна свої зобов'язання у відповідності з підписаним у 1995 р. Меморандумом про взаєморозуміння між нею та країнами «Великої сімки» і Комісією Європейського співтовариства, — виконала, а країни-донори — ні. На переговорах йшлося про 4 млрд. дол., але результат виявився значно скромнішим. У зоні відчуження Україна власними силами виконує більше як 80% робіт, люди отримують дозові навантаження, а виплачується за це менше 20% коштів із тих, що їх збрала світова спільнота. Західні фірми представлені в Чорнобилі лише консультантами, забирають понад 80% виділених коштів назад на Захід. Така ситуація склалася через те, що переговори із західними партнерами проводились недостатньо професійно і вкотре було продемонстровано бездарний підхід і безвідповідальність у цій проблемі високими посадовцями України³¹.

Одним із проявів намагання фахівців максимально вивчити ситуацію, що склалася в Зоні відчуження, стала поява публікацій, які узагальнюють дослідження цього унікального наукового полігону, який впродовж років був і залишається об'єктом ретельної уваги дослідників різних напрямків знання. Перша узагальнююча публікація з'явилась 1988 р. і належить радіобіологам та радіоекологам. Подальші дослідження загального характеру проводили фахівці не тільки України, а й інших регіонів колишнього Радянського Союзу³².

Необхідність узагальнення і популяризації накопичуваних дослідниками в зоні нових унікальних знань та інформування населення про поточний стан справ покликала до життя нові наукові видання. Так, у 1993 р. Міністерство України в справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (Мінчорнобиль України), Адміністрація зони відчуження та НВО «Прип'ять» почали в Чорнобилі видавати «Бюлетень екологічного стану зони відчуження». Перший випуск присвячено періоду з 1 січня 1992 до 30 червня 1993 рр. З 1994 р. засновано науково-технічний збірник «Проблеми чорнобильської зони відчуження», який видавало Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи в особі Адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення.

Іншим науковим виданням узагальнюючого характеру, присвяченим еколого-фауністичним дослідженням в зоні відчуження стала збірка праць Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена³³.

Оригінальні дослідження з ключових питань радіоекології, радіобіології та радіаційної медицини, виконані в зоні відчуження фахівцями різних установ та відомств України протягом 15 років, оприлюднено 2001р. у фундаментальному збірнику праць «Чорнобиль. Зона відчуження»³⁴.

Ці узагальнюючі видання могли бути підготовлені тільки в результаті ретельних досліджень окремих складових проблеми, таких, як рівень забруднення ґрунтів зони відчуження³⁵, водних об'єктів³⁶, зокрема ставка-охолоджувача ЧАЕС³⁷, вивчення впливів викидів радіоактивності на тваринний³⁸ і рослинний світ (цьому присвячено весь № 10 журн. «Почвоведение» 1990 р.³⁹), та багато інших аспектів.

Одним з напрямків вивчення стану радіоактивного забруднення різних компонентів зони відчуження і, в першу чергу, її ґрунтів, була робота дослідників з пробами, відібраними у 30-ти кілометровій зоні⁴⁰. Аналізувався також процес вторинного її забруднення шляхом вітрового підйому радіонуклідів⁴¹ та їх «вилужування» з часток ядерного палива та реакторного графіту⁴². Важливим інструментом накопичення інформації і контролю радіоактивного забруднення територій, зокрема самої станції стала система «Проба»⁴³. Всі ці зусилля з вивчення рівнів забрудненості території зони відчуження дозволили підготувати та у 1996 р. опублікувати спеціальний Атлас, що містив надзвичайно важливу на той час інформацію.

Набуті знання про стан забруднення Зони вимагали пошуку шляхів його поліпшення. Серед багатьох варіантів очищення ґрунтів зони, пропонованих науковцями, привертають увагу зусилля лісників, спрямовані на пошук ефективних шляхів дезактивації ґрунтів⁴⁴. Йшлося й про дезактивацію техніки⁴⁵ та водних об'єктів⁴⁶. Ставилося також питання про ефективність природоохоронних заходів у зоні в цілому⁴⁷.

В зоні в різні роки проживало до 800 осіб (в основному похилого віку). У 1999 р. тут мешкало трохи більше 600 чол. Їх побут виявився далеким від нормального. Щоб якось полегшити важку долю самоселів, крім адміністрації і працівників Зони, до них «на гостину» навідували представники різних міжнародних організацій. Частими відвідувачами стали і священнослужителі різних конфесій. Напередодні шостої річниці трагедії до лікарів та самоселів вшосте приїхав пастор Джордж Джонс з міста Лінчберга (штат Вірджинія, США). Він привозив медикаменти, медичне обладнання, предмети та атрибутику духовного змісту, релігійну літературу. Члени релігійних общин методистів та християн м. Галесбурга (США, штат Мічиган) опікувалися самоселами у зоні відчуження ЧАЕС, зокрема у селі Опачичі⁴⁸.

Враховуючи, що в зоні постійно перебуває значна кількість працюючих, а також, що певна кількість евакуйованих людей повернулась до своїх

помешкань, гостро стояли питання вивчення стану їх здоров'я та медичного забезпечення⁴⁹.

Зона є великим і складним господарським механізмом, який розвивається на основі нових технологій⁵⁰, веде спеціальне будівництво⁵¹. Перед керівниками Зони відчуження, установ і підприємств, розташованих на її території, стають питання чіткої організації робіт, вироблення організаційно-економічного механізму реалізації реабілітаційної політики, пошуку сучасних підходів до вирішення проблем Чорнобильської Зони відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення.

В умовах економічної кризи в країні, можливість працювати і заробляти привернули увагу до зони багатьох, інколи із досить сумнівними моральними якостями, працівників, у зв'язку із чим виникало чимало проблем, зокрема і розкрадання матеріально-технічних ресурсів.

За твердженням головного консультанта Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В.І. Усатенка відбувалось пограбування зони відчуження і розповсюдження радіаційно-забруднених матеріалів на всій території України. Так, розграбоване м. Прип'ять, у якому на час аварії мешкало 50 тис. чол. Розкопувалися могильники і вивозилися захоронені в них предмети. Розграбований склад обладнання, на якому за даними інвентаризації восени 1993 р. нарахувалось 140 контейнерів цирконію, 656 тон мельхіорових труб і фасонних виробів, тисячі тон виробів із нержавіючої сталі, міді і т.п. Інвентаризаційна відомість за фактичною наявністю обладнання на «Чорнобилі-2» за рік скоротилась на дві третини. Всупереч Закону України «Про правовий режим територій, що зазнали радіаційного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» адміністрацією Зони відчуження видавались перепустки на приватний транспорт взагалі і, зокрема саме такі, за якими працівникам МВС на КПП не дозволявся догляд транспортних засобів. В порушення цього ж Закону проходила промислова заготівля деревини і її реалізація не тільки за межами Зони відчуження, а й за межі України⁵².

Не виключено, що саме через це в Білій Церкві (Київська область) на території бази управління виробничо-технічної комплектації тресту «Білацерквабуд» через якийсь час було виявлено біля восьми тон листового металу, який випромінював 160 мікро рентген на годину⁵³.

Ситуація, що склалась в Зоні, не залишала байдужими самих її працівників. Про факти неодноразового викрадання пального, спирту, забрудненого металу та обладнання писав у своїй заяві на ім'я генерального директора ВО «ЧАЕС» С.К. Парашина Ю.А. Філіпов — провідний інженер-технолог об'єкта «Укриття»⁵⁴. З грудня 1993 р. та 18 лютого 1994 р. на сторінках газ. «Независимость» з критикою ситуації, що склалась в зоні

відчуження із зловживаннями і крадіжками виступав корінний чорнобильянин М. Шульга — на той час завідуючий виробничо-технічним сектором Адміністрації зони відчуження⁵⁵.

Напрямок виробничої діяльності у Зоні, що викликав досить критичне ставлення, стала дезактивація забруднених земель, житла і об'єктів виробничого та соціально-побутового призначення, яка була основним завданням з часу аварії у 1986 р. На ці цілі було використано найбільш значні суми коштів. Проте, жодних практичних результатів заходи з дезактивації не досягли.

Незважаючи на це, в 1992 р. Мінчорнобилію України була передана виробнича база ліквідованого Міністерства побутового обслуговування для створення об'єднання Укрдезактиваціябуд, яке за головний напрямок своєї діяльності навіть в самому Мінчорнобилі дістало неофіційну назву Укрначдачбуд. Станом на 1995 рік це об'єднання вже було акціоноване і приватизоване, але продовжувало освоювати кошти Чорнобильського фонду, не даючи ніякого позитивного наслідку своєї діяльності. Зона внаслідок цієї діяльності не зменшилась, а гроші «освоюються» і далі⁵⁶. А поле діяльності у Зоні продовжує залишатися великим. У зв'язку з проведенням першочергових робіт з дезактивації території 10-км зони навколо ЧАЕС, забрудненої через аварію, активність радіоактивних відходів, зосереджених в пунктах захоронення радіоактивних відходів (ПЗРВ) та тимчасової локалізації (ПТЛРВ), створених у 1986–1987 рр., за експертними оцінками дорівнює приблизно 13×10^{15} Бк.⁵⁷

Реагуючи на критику, і зокрема, в аспекті нецільового використання коштів, Адміністрація зони відчуження видала наказ № 37 від 27 липня 1995 р. спрямований на посилення контролю за використанням бюджетних коштів⁵⁸. І в наступні роки виробнича діяльність в зоні давала підстави для критики.

З роками відбувалась зміна екологічного стану цієї території. На окремих ділянках Чорнобильської зони з'явилося багато цікавих видів флори і фауни. На думку адміністратора Програми розвитку ООН Марка Брауна, світова спільнота перевитратила доступні кошти за той час, коли ставилась до Зони відчуження як до надзвичайної проблеми. За його твердженням, наступним етапом буде підхід до неї на основі самодостатності. А Кальман Мішель — офіційний представник Програми розвитку ООН зазначив, що заборонена зона за останні 16 років перетворилась на надзвичайно цікавий природний об'єкт, де дуже багато дикої природи і унікальних тварин. Тому в світі вперше заговорили про організацію туризму в Чорнобильській зоні.

Незважаючи на те, що рівень радіації там перевищує допустимі норми, ООН в лютому 2002 р. в рамках «Програми розвитку» у своїй доповіді

«Гуманітарні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Стратегія відродження», презентація якої відбулася в штаб-квартирі ООН, закликала міжнародну громадськість разом з Україною, Росією та Білоруссю вивчити можливість пропаганди спеціалізованого екологічного туризму, а також використання цих земель для збереження різноманітності природи. У зв'язку з цим керівництво чорнобильської зони погодилося, що незабаром її зможуть відвідати прихильники екологічного та екстремального туризму. Виручені гроші, на думку ООН, могли б піти на допомогу і лікування постраждалого населення.

Іншим проявом змін у екологічному стані зони та її сприйнятті в цілому стало рішення Кабінету Міністрів від 24 березня 2004 р. яким Адміністрації зони відчуження і зони безумовного відселення було надано право надавати в оренду земельні ділянки⁵⁹.

Унікальність такого географічного явища як ЧЗВ полягає ще й в тому, що в забруднених районах залишилось понад 2 тис. пам'яток національної історії та культури, доля яких турбує громадськість. Перші пам'ятокознавчі дослідження на території зони було здійснено наприкінці 1989 р., коли з ініціативи часопису «Пам'ятки України» почала діяти «Чорнобильська експедиція». Того ж року її учасниками були обстежені села 10-ти кілометрової зони відчуження. Виявлено покинуті напризволяще сотні цінних пам'яток історії, монументального мистецтва, традиційної архітектури і побуту, виробничі об'єкти тощо. На основі підготовлених експедицією пропозицій щодо порятунку культурної спадщини Чорнобильської зони, 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток на відселених територіях.

У 90-х рр. до дослідження окремих видів пам'яток (переважно історико-етнографічних, археологічних) Науковим управлінням Адміністрації Зони були залучені науковці окремих інститутів НАН України. Відповідно до укладених з МНС угод співробітники Інституту археології НАН України протягом 1995 р. обстежили 45-ть населених пунктів, а у 1997 р. — 77-м сіл 17-ти сільрад Овруцького району Житомирської обл. Історико-етнографічна експедиція МНС у співпраці з Інститутом народознавства (м. Львів) здійснила вивчення пам'яток Київського Полісся, результатом чого стало видання ряду випусків матеріалів історико-етнографічних обстежень регіону.

Проте, детальний розгляд взятих на облік пам'яток історії (за станом на середину 90-х рр.) засвідчив, що домінуюча їх частка (80–90%) присвячена тільки одному періоду — Великій Вітчизняній війні. Вкрай недостатньо обстежені інші групи пам'яток історії: державного ладу і суспільного життя;

соціальних і національно-визвольних рухів; науки, освіти, культури, релігії, виробництва і техніки. Досить незначною залишається кількість виявлених пам'яток, що відбивають важливі процеси і окремі сторінки історичного розвитку України, які довгий час замовчувались, або зазнали ідеологічних перекручень у радянській історіографії.

Цілком зрозуміло, що епізодичне і вибіркоче дослідження окремих територій та видів пам'яток не відповідає потребам часу, оскільки не забезпечує кардинальних зрушень у справі обстеження, взяття на облік об'єктів історико-культурної спадщини ЧЗВ та фіксації їх стану для збереження пам'яті про них. Тому при Міністерстві з надзвичайних ситуацій в кінці 90-х років створено Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, який організовує щорічні етнографічні експедиції. Результати його роботи було представлено на виставці «Врятовані скарби Полісся» в приміщенні «Софії Київської». На початок 2002 року експедиціями досліджено понад 300 поселень Центрального Полісся та 60 переселенських поселень⁶⁰.

Збереження пам'яток історії і культури Зони — біль і доля ряду діячів літератури і мистецтва. Величезний пласт прозових, поетичних, музичних творів, робіт художників і кінематографістів присвячено цій трагедії та її наслідкам. Особливе місце тут посідає відома українська поетеса, лауреат Шевченківської премії Ліна Костенко, яка практично весь час співпрацює з культурологічною експедицією МНС. Навесні 2002 р. разом із знімальною групою «Укртелефільму» в складі режисера Олега Бійми та кінооператора вона працювала в зоні відчуження, знімаючи документальний кінофільм про її вмираючі села і залишки тих культурних пам'яток, що там поки що збереглися.

Підводячи певні підсумки далекого неповного аналізу такого унікального явища в історії України, як чорнобильська Зона відчуження, слід зазначити, що її екологічні та соціальні проблеми, маючи довготерміновий характер, є проблемами не тільки українськими. Впливи Зони, не вивчені до кінця, безумовно ще довго будуть вимагати уваги до себе міжнародної наукової спільноти та цілеспрямованих зусиль політиків, науковців, покликаних зменшити негативні наслідки катастрофи.

¹ Закон України від 14 березня 2006 р. № 3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

² Барановська Н.П. Україна — Чорнобиль — світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986–1999. — К.: Ніка-Центр, 1999. — с. 224–225.

³ Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів (1991–2000 рр.). Вид. друге, офіційне. Чорнобильінтерінформ. — 2001. — С. 298.

⁴ Там само. — с. 312–313.

⁵ Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № 226 від 04.08.98 р. «Про затвердження Положення про Адміністрацію зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення МНС України».

⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 2000 р. № 851 «Про утворення державного департаменту — Адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення».

⁷ Вісник Чорнобиля, 2000, № 6.

⁸ З сервера МНС. 3 жовт. 2000 р.

⁹ *Архипов Н.П.* Радиоэкологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 12.

¹⁰ *Архипов Н.П.* Радиоэкологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 12.

¹¹ *Архипов Н.П.* Радиоэкологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 12.

¹² *Архипов Н.П.* Радиоэкологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 12.

¹³ *Либман В.А., А.Г. Исаев, Ю.Е. Кошутский, В.С. Морозов и др.* Определение активности ²⁴¹Am в пробах окружающей среды по его гамма-излучению. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 109.

¹⁴ *Васильченко В.Н., В.Т. Коротков, А.В. Носовский, Б.Я. Осколков и др.* О радиационной опасности загрязнения окружающей среды радионуклидом ²⁴¹Am вследствие аварии на Чернобыльской АЭС. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 73.

¹⁵ Там само. — С. 81.

¹⁶ 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. — Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — Парламентське видавництво. — 2004. — с. 43–44.

¹⁷ *Кленус В.Г., М.А. Фомовский, В.В. Беляев, А.Е. Каглян и др.* Радиоэкологический мониторинг водоемов 30-ти км зоны ЧАЭС. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная

научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 165.

¹⁸ Кононович А.Л., Б.Я. Осколков, В.Т. Коротков, А.В. Носовский, Н.М. Сорокин и др. Радиационное состояние водоема охладителя Чернобыльской АЭС и его радиоэкологический статус. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 160.

¹⁹ Там само. — С. 162.

²⁰ 18 річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. — Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — Парламентське видавництво. — 2004. — С. 45.

²¹ Парламентські слухання стосовно закриття Чернобыльської АЕС. Збірник матеріалів. — К., 2000. — С. 93.

²² 15 лет Чернобыльской катастрофы. Опыт преодоления. — Национальный доклад Украины. — Киев. — 2001. — С. 141; Парламентські слухання стосовно закриття Чернобыльської АЕС. Збірник матеріалів. — К., 2000. — С. 54.

²³ Архів Науково-виробничого об'єднання «Прип'ять» (далі НВО «Прип'ять»). — Наказ № 317 від 1 жовтня 1991 р.

²⁴ Вестник Чернобыля. 1992. № 54. С. 2.

²⁵ Протокол № 19 засідання науково-технічної Ради при Адміністрації зони відчуження. — 31 трав. 1995 р. — Архів АЗВ.

²⁶ Стратегия ликвидации последствий чернобыльской аварии. — Август 1993 г. — Предисловие. — Архів АЗВ.

²⁷ Вісник Чернобиля. 1999. № 43–44. С. 4.

²⁸ Вісник Чернобиля. 1999. № 43–44. С. 5.

²⁹ Урядовий кур'єр. 1998. 25 лип.

³⁰ Надзвичайна ситуація. 1998. № 8. С. 16–17.

³¹ «Країни-донори, де ви?» — в газ. Вісник Чернобиля, 2002, № 6, 14 лютого, С. 6.

³² Израэль Ю.А., Соколовский В.Г. Экологические последствия радиоактивного загрязнения природных сред в районе аварии Чернобыльской АЭС. // Атомная энергия. 1988. Т. 64. Вып. 1; Габер М.О., Галінська І.О. Результати біологічних досліджень 30-км зони ЧАЕС. // Доп. АН України. — Сер. Математика, природознавство, техн. науки. 1993. № 1; Радиозкологические исследования в 30-километровой зоне аварии на Чернобыльской АЭС: Сб. ст. / Редкол.: А.И. Таскав (отв. ред.) и др. — Сыктывкар, 1993. // Труды Коми научного центра УрО РАН, № 127; Асланян М.М. и др. Анализ видимых изменений индуцированных хроническим облучением в 5-км зоне аварии на Черноб. АЭС // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 16. — Биология, 1994, № 2; Чернобыль-94. Международная научно-техническая конференция: итоги 8-ми лет ликвидации аварии на ЧАЭС (под ред. Архипова А.П.). — Сб. тезисов. — Зеленый мис, — 1994.

³³ Гайченко В.А., Козиненко И.И., Заводникова Н.С., Сабиневский Б.В., Микитюк А.Ю. Эколого-фаунистические исследования в зоне Чернобыльской АЭС / НАН Украины; Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена. К.: Медэкол, 1996; Еколого-фаунистичні дослідження в зоні Чернобыльської АЕС: Збір. НАНУ, Ін-т зоології. — К. Знання. 2000. Вип. 2.

³⁴ Чернобыль. Зона відчуження. Збір. наук. праць. К.: Наук. думка, 2001.

³⁵ *Круглов В.С. и др.* О формировании радионуклидного состава почв в зоне аварии ЧАЭС. // Почвоведение. 1990, № 10; *Кривохатский А.С. и др.* Радионуклиды в почве 30-км зоны Черноб. АЭС. // Радиохимия. 1991. Т. 33. Вып. 1; *Желтоножский В.А. и др.* Изменение уровней загрязнения 30-км зоны ЧАЭС. // Известия АН БССР. Сер. физ.-энерг. науки. 1990, № 4; *Булгаков А.А. и др.* Динамика вымывания из почвы поверхностным стоком долгоживущих радионуклидов в р-не ЧАЭС. // Почвоведение. 1990, № 4; *Коноплев А.В.* Миграция в почве и поверхностный сток некоторых радиоактивных продуктов в зоне ЧАЭС. // Метеорология и гидрология. 1990, № 6; *Кутняков И.В.* Особенности перераспределения ¹³⁷Cs и ⁹⁰Sr в почвах геоморфологического профиля «Копачи» в 5-км зоне ЧАЭС. // Тр. Ин-та эксперим. метеорологии. Сер. Загрязнение прир. среды. — 1990. Вып. 17; *Молчанова И.В.* Подвижность радионуклидов в почвенно-растительном покрове аварийной зоны Черноб. АЭС. // Экология, 1991, № 3; *Буравлев Е.П.* Миграция Cs-137 и Се-144 в почвенном покрове зоны отселения Черноб. АЭС. // Агрохимия, 1991, № 6; *Анисимов В.С.* О формах нахождения и вертикальном распределении ¹³⁷Cs в почвах в зоне аварии на ЧАЭС. // Почвоведение, 1991, № 9; *Лебединский М.Н.* Миграция цезия-137 в геосистемах зоны отселения Черноб. АЭС. // География и природные ресурсы. 1991. № 2; *Жданова Н.Н.* Комплексы почвенных микромицетов в зоне влияния Черноб. АЭС. // Микробиол. журнал. 1991. Т. 53, № 4; *Михайловская Л.Н.* Влияние режима увлажнения на подвижность радионуклидов в почвах аварийной зоны Черноб. АЭС. // Экология, 1992, № 2; *Вирченко Е.П., Аганкина Г.И.* Радионуклид-органические соединения в почвах зоны влияния Черноб. АЭС. // Почвоведение, 1993, № 1; *Кушин В.В.* Характеристики горячих частиц грунта в окрестностях Чернобыльской АЭС. // Атом. энергия. 1993. Т. 74. Вып. 1; *Михайловский Л.Н.* Формы нахождения и миграция радионуклидов в почвах аварийной зоны ЧАЭС. // Агрохимия, 1993, № 1.

³⁶ *Борзилов В.А., Седунов Ю.Г.* Моделирование и прогноз радиационной обстановки на реках аварийной зоны ЧАЭС. // Доклады АН СССР. 1988. Том 301. № 4; *Борзилов В.А.* Прогнозирование вторичного радиоактивного загрязнения рек 30-км зоны ЧАЭС. // Метеорология и гидрология. 1989. № 2; *Борзилов В.А.* Физико-математическое моделирование процессов, определяющих смыв долгоживущих радионуклидов с водозаборов 30-км зоны ЧАЭС. // Метеорология и гидрология. 1989. № 1; *Буравлев Е.П.* Радиоэкологическая обстановка на некоторых мелиоративных системах зоны отселения Чернобыльской АЭС. // Химия и технология воды. 1990. № 12; *Азизов А.И., Копейкин В.А.* Геолого-гидрогеологические условия зоны ЧАЭС и их влияние на миграцию радионуклидов. // Тр. Коми науч. центра / Рос. АН., Урал. отд. 1993. № 127; *Дшено С.П.* Воздействие на гидрологическую среду основных захоронений радиоактивных отходов в ближней зоне Чернобыл. АЭС. // Геолог. журн, 1994, № 4–6; *Матошко А.В.* Типизация и районирование осадочного чехла чернобыльской зоны отчуждения для гидрогеологического мониторинга. // Пробл. черноб. зоны відчуження. 1996. Вип. 4.

³⁷ *Колонович А.Л.* Фильтрация загрязненных вод водоема-охладителя Чернобыльской АЭС в р. Припять. // Атом. энергия. 1991. Т. 71. Вып. 6; *Печкуренков В.Л.* Влияние аварии на ЧАЭС в 1986 г. на популяцию рыб водоема-охладителя: [К использов. ценных видов рыб для товарного выращивания]. // Радиобиология. 1991. Т. 31. Вып. 5; *Крышев И.И.* Динамика радиоактивного загрязнения компонентов водоема-охладителя Черноб. АЭС (1986–1988 гг.). // Тр. Ин-та эксперим. метеорологии. Сер. Загрязнение природн. сред. 1992. Вып. 19; *Сазыкин Т.Г., Крышев И.И.* Моделирование миграции радионуклидов в экосис-

теме водоема-охладителя Черноб. АЭС. // Тр. Ин-та эксперим. метеорологии. Сер. Загрязнение природ сред. 1992. Вып. 19; *Бугай Д.А.* Миграция радионуклидов аварийного выброса ЧАЭС из пруда-охладителя в р. Припять. // Геол. Журнал. 1995, № 1; *Косонович А.Л.* Прогноз изменения среднегодовой концентрации радионуклидов в водоеме-охладителе ЧАЭС. // Атом. энергия. 1995. Т. 79. Вып. 3; *Осколков Б.Я.* Основы нормирования загрязненности радиоактивными веществами водоема-охладителя и подземных вод в 30-км зоне Чернобильской АЭС: Автореф. диссерт. ... канд. техн. наук. — Славутич, 1997; *Зарубин О.Л., Заліський О.О.* Радиоактивне забруднення іхтіофауни водойми-охолоджувача ЧАЕС і його наслідки (1980–2000). // Проблеми Чорнобиля, 2001. Вып. 7.

³⁸ *Криволицкий Д.А.* Влияние радиоактивного загрязнения среды на фауну почв в районе Чернобильской АЭС. // Экология. 1990. № 6; *Марчишина Є.І., Глазко В.І.* Вплив умов зони відчуження (30-км зона ЧАЕС) на організм тварин та якість продукції. // Доп. АН Укр. Сер. Математика, природознавство, техн. науки. 1994. № 4; *Загоруйко Е.Е.* Микробиценоз толстого кишечника животных при постоянн. радиац. воздействии в зоне ЧАЭС. // Мікробіол. журн. 1994. Т. 56, № 6; *Гащак С. П., Архипов Н. П., Буров Н.И.* Эффективность цезий-связывающих ветеринарных препаратов группы гексацианоферратов в условиях 30-км зоны Чернобильской АЭС / НПО «Припять»; Научно-технический центр. — Чернобиль, 1994; *Восікова І.М.* Вплив постійного опромінення в Чорнобильській зоні відчуження на імунну систему експериментальних тварин та їх нащадків: Дис. ... канд. біол. наук / НАН України; Ін-ут експериментальної патології, онкології та радіобіології ім. Р.Є. Кавецького. — К., 1996.

³⁹ *Пристер Б.С.* Миграция радионуклидов в почве и переход их в растения в зоне аварии ЧАЭС. // Почвоведение. 1990. № 10; *Тихомиров Ф.А.* Геохимическая миграция радионуклидов в лесных экосистемах зоны радиоактивного загрязнения ЧАЭС. // Почвоведение. 1990. № 10; *Молчанова И.В.* Миграция и биологическое действие радионуклидов в лесных биогеоценозах зоны ЧАЭС. // Дефектоскопия. 1993. № 7; *Бунтова Е.Г.* Мониторинг фитосанитарной обстановки и некоторые аспекты защиты растений в 30-км зоне отчуждения ЧАЭС. — Препринт Минчернобыль Украины. — 1994.; *Сорокіна Л.Ю.* Антропогенні зміни ландшафтів Чорнобильської зони та радіонуклідне забруднення фітокомпоненту: Автореф. дис. ... канд. географ. наук / НАН України; Інститут географії. — К., 1997; *Кордюм Е.Л., Сидоренко П.Г.* Результаты цитогенетического мониторинга видов покрытосеменных растений, произрастающих в зоне радионуклидного загрязнения после аварии на ЧАЭС. // Цитология и генетика, 1997. Том 31. № 3; *Тютюнник Ю.Г., Бедная С.М.* Изменение растительного и почвенного покрова в урбанизированных ландшафтах зоны отчуждения Чернобильской АЭС. — Чернобиль, 1998. — (Препр. / НАН України. Міжгалузевий наук.-техн. центр «Укриття»); *Якимчук Р.А.* Генетические последствия радионуклидного загрязнения зоны отчуждения через 13 лет после аварии на ЧАЭС. // Физиология и биохимия культурных растений. 2001. Т. 33, № 3.

⁴⁰ *Мальшев В.И.* Комплексное исследование радионуклидного состава топливных частиц в почвенном профиле зоны Черноб. АЭС. // Разведка и охр. недр. 1993, № 7; *Кривохатский А.С. и др.* Формы нахождения радионуклидов в пробах, отобранных в 30-км зоне ЧАЭС (р-он «Рыжего леса»). // Радиохимия. 1994. Т. 36. Вып. 1.

⁴¹ *Гаргер Е.К.* К оценке параметров ветрового подъема радионуклидов в зоне Черн. АЭС. // Метеорология и гидрология. 1990. № 1; *Кривохатский А.С.* Шлиховой метод анализа грунтов из р-на ЧАЭС и некоторые закономерности переноса. // Радиохимия. 1990. Т. 32. Вып. 5; *Гаргер Е.А., Гаврилов В.П.* Вторичное загрязнение 30-километровой зоны ЧАЭС и

прилегаючих територій за счет ветрового підйема радіонуклідів. // Атомная энергия. 1992. Т. 72. Вып. 6; *Возжеников О.И., Нестеров А.* Модель для долгосрочной оценки расширения пятна радиоактивного загрязнения, обусловленного аварией на ЧАЭС за счет вторичного ветрового подхвата. // Тр. Ин-та эксперим. метеорологии. Сер. Загрязнение природ. сред. 1992. Вып. 19; *Волокитин А.А., Махонько К.П.* Динамика повторного радиоактивного загрязнения местности в р-не Чернобыля в первые дни после аварии на ЧАЭС. // Эколого-геофизические аспекты ядерных аварий. М., 1992; *Романов С.Л.* Закономерности структурной организации первичных и вторичных полей загрязнения в зоне Черноб. катастрофы. // Геохимия. 1993. № 7.

⁴² *Авдеев В.А.* Выщелачивание радионуклидов из частиц ядерного топлива и реакторного графита, выделенных из проб 30-км зоны ЧАЭС. // Радиохимия. 1990. Т. 32. Вып. 2; *Кривохатский А.С., Смирнова Е.М., Савоненков В.Г.* Выщелачивание радионуклидов из частиц ядерного топлива и реакторного графита, выделенных из проб 30-километровой зоны ЧАЭС. Результаты по выщелачиванию радионуклидов за 1989–91г. // Радиохимия. 1992. Т. 34. Вып. 5; *Дубаев Ю.В. и др.* Разновидности топливных частиц в выпадениях ближней зоны Чернобыл. АЭС. // Радиохимия. 1992. Т. 34. Вып. 5.

⁴³ *Беляев С.Т., Боровой А.А., Добрынин Ю.Л.* Информационная система «Проба»: контроль радиоактивных загрязнения территорий на ЧАЭС. // Атомная энергия. 1990. Т. 68. Вып. 3.

⁴⁴ *Кучма Н.Д. и др.* Особенности лесовосстановления на дезактивированных площадях зоны ЧАЭС. // Лесоводство и агролесомелиорация. 1990. Вып. 81; *Бідна С.М.* Демутаційні процеси в чорнобильській зоні відчуження та їх використання для заліснення радіаційно забруднених територій: Дис. ... канд. с.-г. наук / Український НДІ лісового господарства і агролісомеліорації ім. М.Г. Висоцького. — Х., 1999.

⁴⁵ *Гончарук В.В. и др.* Дезактивация техники. // Экотехнологии и ресурсосбережение. 1993. № 2.

⁴⁶ *Копейкин В.А., Лябах Г.Г.* Очистка природных вод зоны ЧАЭС путем создания искусственных геохимических барьеров. // Тр. Коми науч. центра. / Рос. АН., Урал. отд.-ие. 1993. № 127.

⁴⁷ *Соботович Э.В.* Степень эффективности природоохранных мер в 30-км зоне ЧАЭС. // Геохимия. 1993. № 7.

⁴⁸ Вестник Чернобыля. 1992. № 31; там само. 1993. № 21.

⁴⁹ *Лось И.П.* Радиационно-гигиенические условия проживания населения, возвратившегося в 30-км зону ЧАЭС. // Проблема радиационной медицины. 1991. Вып. 3; *Чумак А.А.* Иммунологические показатели у работников 30-км зоны ЧАЭС. // Вестник АМН СССР. 1991. № 11; *Сердюк А.М.* Застосування поверхнево-активних речовин у 30-км зоні Чорнобильської АЕС. // Лікар. справа. 1993. № 4.

⁵⁰ Зона повышенной плотности информационных технологий: Зона отчуждения Черноб. АЭС. // PC WORLD UKRAINE. 1998. Вып. 6.

⁵¹ *Изюмченко В.В.* Некоторые аспекты специального строительства в зоне Чернобыльской АЭС. // Пром. строительство и инж. сооружения. 1990. № 4.

⁵² За доповідною запискою від 21.08.1995 р. головного консультанта Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В. Усатенка на ім'я віце-прем'єр-міністра України В.В. Дурдинця. — С. 2, 3.

⁵³ Факты, 1998, 8 травня.

⁵⁴ Лист зареєстровано ЧАЕС: вх. 213; 16.05.95 та ОУ як № 347 від 22.05.1995.

⁵⁵ Див. статті «Чернобыль все спишет» та «Так кто же передергивает карты».

⁵⁶ За доповідною запискою від 21.08.1995 р. головного консультанта Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В. Усатенка на ім'я віце-прем'єр-міністра України В.В. Дурдинця. — С. 1, 2.

⁵⁷ Поярков В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. — С. 3.

⁵⁸ На ЧАЕС зареєстрований 28.07.1995 як вх. № 282; на ОУ за реєстр. 31.07.1995 як вх. № 168.

⁵⁹ <http://ua.for-ua.com/world/2002/04/03/141245.html>

⁶⁰ Й озветься в творчості душа... — в газ. Вісник Чорнобиля, 2002, № 8, 28 лютого, С. 5.

ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ

Серед широкого спектру наслідків вибухів на 4-му енергоблоці ЧАЕС, першим і таким, що зумовив всі інші, був величезний викид в атмосферу радіоактивності. Її кількість достеменно невідома і донині. Однак вчені намагалися шляхом розрахунків визначити цю величину, так само, як і оцінити вітровий підйом радіоактивного пилу в самому Чорнобилі та зоні станції.

Про значення цього аспекту, як і багатьох інших, для суспільного і приватного життя України в цілому, кожного українця і багатьох представників світової спільноти свідчать слова Генерального секретаря ООН Коффі Аннана: «Ми ніколи не повинні забувати про гуманітарну площину Чорнобильської катастрофи»¹.

Великі зусилля із вивчення кількісних характеристик викидів належить військовим та науковцям, і в першу чергу — співробітникам Інституту атомної енергетики ім. І.В. Курчатова, оскільки практично з перших годин аварії, що переросла в катастрофу, на їх плечі ліг тягар праці в тій екстремальній ситуації. Крім конкретної праці на території ЧАЕС і навколо зруйнованого блоку, в цьому науковому колективі відразу після 26 квітня 1986 р. розпочався аналіз науково-технічних публікацій про радіаційну ситуацію в країнах, що зазнали впливів радіоактивного викиду. Завдячуючи їх роботі², а також зусиллям відомого фізика-дисидента радянських часів Жореса Медведєва³ стали відомими рівні чорнобильського забруднення і його поширення за межами СРСР. Пізніше науковий колектив під керівництвом головного метеоролога країни підготував атлас радіоактивного забруднення Європи цезієм-137. Крім того дослідженнями Держкомгеології України спільно з Інститутом ядерних досліджень НАНУ було встановлено, що екстремальне забруднення геологічного середовища та погіршення еколого-геологічних умов України відбулося саме в зонах західного і південного «слідів»⁴.

З екологічної точки зору ЧАЕС розташована в надзвичайно несприятливих умовах — у верхів'ї міграційних потоків, що контролюють житлово-промислову агломерацію р. Дніпро з населенням до 50 млн. чоловік, а вгору по долині р. Прип'ять — агломерації Центральної Європи. Це область живлення основних водоносних горизонтів Дніпровського артезіанського басейнів, на багатьох ділянках якого підземні води слабо захищені від поверхового забруднення. Для Полісся характерні підвищена кількість атмосферних опадів, уповільнений стік поверхових вод, сильна заболоченість та залісненість, дерново-підзолистий тип ґрунтів, що сприяє швидкій, протягом 10–100 днів, міграції радіонуклідів з ґрунту в рослинність і далі по харчових ланцюжках до людини. Все це обумовлювало необхідність

проведення на всій території, що зазнала забруднення, оперативного контролю за розподілом та міграцією в ґрунті та рослинності радіонуклідів, а також оцінки їх впливів на довкілля⁵.

Можливість такого контролю значних площ, які були недостатньо вивчені, надавало використання багатозональних космічних знімків, які починали проводитися ще у 70-ті роки. Таким чином, використання багатозональних космічних та аерофотознімків різних років давало можливість прослідкувати зміни вмісту радіонуклідів в ґрунті та рослинності протягом останніх 20–30 років. Однак для більш повної реалізації можливостей вищеназваного методу дослідження, необхідно було вирішити багато методичних питань, зокрема співставлення знімків різних років, виконаних з різних космічних апаратів⁶.

За матеріалами п'ятої міжнародної науково-технічної конференції «Чорнобиль-96. Итоги 10 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС» (Зелений Мис-1996), вивченням екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи займалися лише в Києві та в Чорнобилі такі наукові заклади: Український НДІ сільськогосподарської радіології, Інститут радіоекології ААН України, Інститут гідротехніки та меліорації УААН, Медико-екологічний центр проблем Чорнобиля, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.С. Кавецького НАН України, Інститут ядерних досліджень НАН України, Науково-інженерний центр радіогідрогеологічних полігонних досліджень при Президії НАН України, Відділення металогенії та колективів, Відділення радіогеохімії навколишнього середовища ИГМР (рос) НАН України, Інститут геологічних наук НАН України, Факультет охорони навколишнього середовища Академії праці та соціальних відносин, Державне геологічне підприємство «Геопрогноз» Держкомгеології України, Чорнобильський науковий центр міжнародних досліджень (Чорнобиль), Управління дозиметричного контролю НВО «Прип'ять» (Чорнобиль), Міжгалузевий науково-технічний центр «Укриття» НАН України (Чорнобиль), Спецпідприємство «Комплекс» (Чорнобиль). При цьому слід відзначити, що дослідження загального і конкретного характеру змін в екології проводили фахівці не лише України, а й інших постраждалих регіонів колишнього Радянського Союзу. Узагальненими виданнями, що акумулювали результати цих досліджень ставали матеріали всесоюзних науково-технічних нарад по результатах ліквідації наслідків аварії, які відбувались в Зоні, або в Зеленому мису (селищі ліквідаторів) і друкувались невеликим тиражем, а тому нині є надзвичайно важкодоступними. Зазвичай, вони мали кілька томів, присвячених різним аспектам проблеми. Так, матеріали третьої такої наради, під назвою «Чернобыль-92» в IV томі висвітлювали саме радіоекологічні аспекти.

У 1986 р. з десяти та тридцяти кілометрових зон навколо ЧАЕС були евакуйовані близько 116 тис. чол. Всього до 1 січня 1987 р. з 188 населених пунктів були евакуйовані по УРСР — 91,4 тис. чол., БРСР — 23,6 тис., Брянської обл. РФ — 174 чол⁷. Однак, у зв'язку зі зміною критеріїв безпечного проживання населення на радіоактивно забрудненій території (РЗТ) суттєво змінювалася кількість територій і населення віднесених до постраждалих.

Протягом 1991–1995 років відповідно до вимог чинного законодавства було визначено територію зон радіоактивного забруднення. До цих зон було віднесено 2293 населених пункти 74 районів дванадцяти областей України, які зазнали найбільшого забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. Критерії віднесення, що були покладені в основу прийняття рішення не враховували дозаварійний рівень дози додаткового техногенного опромінення та щільності забруднення довкілля продуктами розпаду радіонуклідів, які було викинуто у навколишнє середовище під час випробування ядерної зброї (1945–1980 рр.). Крім того, при формуванні переліку населених пунктів, які були віднесені до 2-ї зони, враховувалися рішення Уряду СРСР про відселення, які були прийняті в 1989 та 1990 роках, а також результати дозиметричної паспортизації 1991 року.

Перелік населених пунктів, які були віднесені до 3-ї зони, формувався на основі результатів дозиметричної паспортизації 1991 року (крім міст Коростень та Овруч, які були віднесені за 90% показником щільності забруднення). При формуванні переліку населених пунктів, які були віднесені до 4-ї зони в 1991 р. враховували 90% показник щільності забруднення ізотопами цезію.

Для населення України, що пережило Чорнобильську катастрофу і вже багато років мешкає в умовах постійної дії малих доз опромінення, надзвичайно важливим є протирадіаційний захист, підґрунтям якого для незалежної України стало прийняття Концепції проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи⁸ та закону «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»⁹. В подальшому було затверджено Концепцію Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994–1995 роки та період до 2000 року (постанова Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. № 3421-ХН).

Відповідно до розробленої у 1991 р. Концепції проживання населення на територіях України з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення

внаслідок Чорнобильської катастрофи, були змінені критерії для визначення рівнів радіоактивного забруднення. З 1 липня 1992 р. в основу цієї роботи було покладено дозовий критерій, оскільки на виконання Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» в редакції від 19 грудня 1991 р. Національна комісія радіаційного захисту населення України визнала 13 липня 1992 р. недоцільним використання 90% показника, замінивши його середнім значенням щільності забруднення території радіонуклідами¹⁰.

З урахуванням цих змін до РЗТ було віднесено 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування дванадцяти областей. Відповідно до цього у 1991 р. порівняно з 1987 р. кількість визнаних радіоактивно забрудненими областей зростає в 6 разів, районів — у 12,7 рази, населених пунктів — у 16,7 рази¹¹.

Хоча узагальнена характеристика екологічних забруднень, викликаних чорнобильською катастрофою, з'явилась у 1990 р.¹², роки, що минули з часу аварії, дозволили накопичити значний матеріал про зміни в екології довкілля. Фахівці різних галузей знання інтенсивно працювали, вивчаючи зокрема і таке специфічне питання, як забруднення довкілля такими радіоактивними елементами, як цезій, стронцій та ін. й розробляючи підходи до процесу інвентаризації радіоактивно забруднених ґрунтів¹³. Велика увага була привернута також до поведінки радіонуклідів у ґрунтах, їх вплив на мікроорганізми, стан чорнобильських радіонуклідів у ґрунтах поза межами зони та особливості їх поширення там.

В подальшому, протягом 1996–2001 р. радіологічний стан у зонах радіоактивного забруднення продовжував досліджуватися. За даними МНС методами авіаційної зйомки було вивчено понад 278 тис. кв. км територій України, наземне обстеження проведено майже на 80 тис. кв. км території, віднесеної до зон радіоактивного забруднення і тієї, що межує з нею. А обласні підрозділи Міністерства охорони здоров'я України з 1991 р. щороку виконували дозиметричну паспортизацію населених пунктів на території зон радіоактивного забруднення. Вона охоплювала 2139 населених пунктів в 12 областях, а її дані публікувалися у збірках загальнодозиметричної паспортизації населених пунктів України. За твердженням фахівців, матеріали дозиметричної паспортизації свідчать про те, що з кожним роком все менше людей отримують додаткове опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи понад 1 мЗв за рік¹⁴.

В середині 90-х років зростає увага дослідників до групи трансуранових елементів, серед яких особливе місце посів америцій-241 — штучний елемент, що утворюється в результаті ядерних реакцій при випробуванні ядерної зброї та в ядерних реакторах атомних станцій. Відомі його 21 ізотоп

з масовими числами від 232 до 253. Найбільш значущий серед них — ^{241}Am з періодом напіврозпаду 433 роки. Інші мають періоди напіврозпаду від долі секунди до кількох годин, або, як $^{242\text{m}}\text{Am}$ — 152 роки, а ^{243}Am 7370 років¹⁵.

В міру радіоактивного розпаду радіонукліда ^{137}Cs і накопичення радіонукліда ^{241}Am в навколишньому середовищі, роль останнього у формуванні дози внутрішнього опромінення населення буде зростати. Так, фахівці передбачають, що у 2004 р. його доля зросте до 10%, а у 2059 р. — до 35%¹⁶.

Юридична визначеність приналежності територій до певних категорій за рівнем забруднення стала великою юридично-правовою проблемою для України кінця 90-х років. За даними дозиметричної паспортизації, близько 1000 населених пунктів на території Київської, Житомирської, Рівненської та ін. областей з майже 2200, де у 2000 р. здійснювалась дозиметрична паспортизація, могли б змінити свій статус забруднених територій, оскільки проведення досліджень дало можливість оцінити динаміку покращання радіаційного стану територій та стало основою для здійснення акцентованих протирадіаційних та реабілітаційних заходів, зокрема в агропромисловому виробництві¹⁷. Проте, рішення про можливий перегляд статусу населеного пункту згідно з чинним законодавством, мала приймати місцева адміністрація, а вона не завжди була зацікавлена у зміні статусу, що особливо стосувалося четвертої зони забруднення. Тому діюче законодавство фактично закріпило той стан, який склався після аварії 1986 р. Згідно з ним, катастрофа продовжувалася всі минулі роки, так, ніби ніяких змін в рівнях забруднення територій немає.

Аргументом проти зміни категорії висувалося, зокрема, погіршення стану здоров'я населення. Але цьому явищу є багато причин, зокрема погіршення економічного та соціального становища. Фахівцями вважається, що переконливим прикладом не першорядності радіаційного фактора у самопочутті громадян є життєве самопочуття так званих «самоселів», які повернувшись до рідних домівок з дискомфортних для них місць переселення, почувають себе краще, ніж ті, хто погано приживається на нових для них місцях. Особливо це стосується людей похилого віку.

Дискусійність і незавершеність процесів визначення юридичного статусу окремих територій та окремих груп населення потребує додаткового вивчення цих проблем фахівцями-радіологами та справедливого закріплення їх на законодавчому рівні. На думку багатьох фахівців настав час відповідно до Державної програми реабілітації радіоактивно забруднених територій переглянути статус територій, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобильської аварії. Мешканці більш як 1400 чорнобильських населених пунктів нині одержують дози менш як 0,5 мілізіверта, що не є перевищенням норми. Однак ідея перегляду зонування забруднених

територій викликає спротив. Всупереч критеріям радіоактивного забруднення, всупереч вимогам законодавчих та нормативних актів депутати всіх рівнів та чорнобильські громадські організації чинять опір законодавчому врегулюванню цього процесу. З точки зору голови Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Руденка Г.Б., саме тут криється причина розпорошення та нераціонального використання коштів Чорнобильського фонду. Він зокрема наголошував на тому, що зміна статусу населених пунктів ні в якому разі не може супроводжуватися зміною статусу і рівня соціального захисту постраждалих громадян. Пільги і компенсації населення має отримувати не за причетність до території, а за шкоду, отриману в попередні роки.

Розмірковуючи щодо перегляду меж зон, голова Національної комісії з радіаційного захисту населення України Гродзинський Д.М. відзначав, що люди спожили до 80% тої дози, на яку вони були приречені 1986 року. «Виходячи з цього, як не змінюй отих меж, фактом залишається те, що люди, нагромадивши цю дозу, приречені на більший ризик, ніж інші. Отже, це необхідно мати на увазі, і оці зміни якихось доз віднесення населених пунктів до тієї чи іншої категорії, оці всі меркантильні міркування повинні бути рішуче відкинуті, бо вони не відповідають сутності того, що відбувається»¹⁸.

В цілому станом на 2003 р. на забруднених територіях проживало майже 2,3 млн. осіб, у тому числі у зоні посиленого радіоекологічного контролю понад 1,6 млн. осіб. Території, віднесені до зон радіоактивного забруднення, знаходилися у 74 районах Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. Привертаючи увагу до екологічної проблеми в Україні, перший заступник голови Комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Заєць І.О. зазначав у 2004 р., що 5% території України є радіоактивно забрудненою¹⁹. А тому зберігалася напруга із гарантуванням прийнятної якості життя людей із постраждалих регіонів.

Важливим заходом з гарантування нормального життя населення є контроль за якістю продуктів харчування і, у зв'язку із цим, сільськогосподарського виробництва. Цій проблемі приділялась серйозна увага. В країні була розроблена система радіаційного контролю продукції, мережа якої функціонує в областях. Сім міністерств і відомств мали 982 лабораторії та 4 пости. Всі ринки Києва, обласних, районних центрів були забезпечені радіовимірювальними приладами Білоцерківського заводу. Тому продукція

перевірялася декілька разів. Про необхідність докладання зусиль у цьому напрямку свідчить факт, що в результаті поширення радіоактивного забруднення у післяварійні роки, лише на території Українського Полісся за рахунок споживання продуктів харчування місцевого виробництва населення отримувало від 80 до 95 відсотків загальної дози, а в деяких населених пунктах цей рівень досягав 98%. Додаткова доза формувалася за рахунок споживання в основному молока і м'яса, яке вироблялося переважно в приватному секторі і займало в раціоні харчування частку у 70–90%.

Для належного функціонування мережі радіаційного контролю регулярно оновлювався парк приладів. Починаючи з 1992 року було розроблено та виготовлено на вітчизняних підприємствах і направлено в регіональні структури понад 2,1 тисячі одиниць приладів різного призначення — дозиметри, радіометри і спектрометри у тому числі для прижиттєвого визначення забруднення тварин, прилади для визначення вмісту радіонуклідів в організмі людини тощо.

На початок нового тисячоліття в Україні діяли допустимі рівні вмісту радіонуклідів цезію-137 і стронцію-90 у продуктах харчування, затверджені МОЗ у 1997 р. На молоко і молочні продукти, наприклад, допустимий рівень вмісту цезію-137 становить 100 бекерель на літр, на м'ясо і м'ясні продукти — 200 Бк/кг. В деяких поліських районах України рівні радіоактивного забруднення продуктів харчування (молока, м'яса) із підсобних господарств нерідно у 2–5 разів перевищували допустимі норми. Населені пункти де в ході контролю виявлялися перевищення допустимих рівнів, знаходилися у Рівненській, Житомирській, Волинській та Київській областях. Тому у 2000 р. було проаналізовано на вміст радіонуклідів понад 1 млн. проб продуктів харчування, у 2001 р. близько 900 тисяч. Протягом 2003 р. проаналізовано на вміст радіонуклідів більше 850 тис. проб, із яких майже 2% перевищували граничні рівні визначені Державними гігієнічними нормативами ДР-97 (допустимі рівні)²⁰.

Наукові дослідження свідчать про накопичення радіонуклідів у деревині, ягодах, лікарських рослинах, кормах, м'ясі диких тварин, грибах. Споживання лісових продуктів харчування призводить до додаткового опромінення людей (дози сягають 5–6 мЗв за рік, а у окремих осіб 10–15 мЗв за рік).

Такий стан справ потребував подальшого удосконалення спеціальних програм, які враховують специфіку ведення господарства у приватному секторі, підвищення контролю за впровадженням контрзаходів. Крім того було створено потужності з переробки та виробництва чистих продуктів харчування у Житомирській, Київській, Рівненській та Чернігівській областях.

Забруднення сільськогосподарських угідь відноситься до найбільш важких екологічних та економічних наслідків аварії на ЧАЕС. В результаті викидів із зруйнованого 4-го енергоблоку станції забрудненими станом на 1996 р. виявилися більше 5 млн. га, в першу чергу Українського Полісся²¹.

У зв'язку із ландшафтно-екологічними особливостями цього регіону високий рівень переходу цезію із ґрунту в рослини поставив під загрозу якість грубих кормів, вироблених на природних та окультурених пасовищах та сінокосах, що в свою чергу, обумовило небезпеку вживання людиною забруднених молока та м'яса великої рогатої худоби. Саме з цими продуктами до організму людини надходило до 95% радіоцезію²².

Забруднення сільськогосподарських угідь мало нерівномірний п'ятничний характер, тому виникла необхідність суцільного радіологічного обстеження всіх полів та угідь в кожному господарстві. В силу величезного обсягу роботи виникла потреба розробки експрес-методики оцінки рівнів забруднення ґрунтів за даними наземної гамма-зйомки на місцевості з врахуванням радіонуклідного складу осадових та розподілу радіонуклідів по ґрунтовому профілю, адже при забрудненні території кількома невідомими фізико-хімічними формами з невідомим розподілом цих форм по площі неможливо надійно прогнозувати забруднення врожаю сільськогосподарських культур на цій території.

Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської радіології вивчав закономірності міграції радіонуклідів у ланцюгу ґрунт–рослина на 15 ґрунтових різностях, завезених з 10 областей України. Виявилось, що різниця по накопиченню стронція-90 у зерні гороху та пшениці на різних ґрунтах становила відповідно 26 і 23 рази, а різниця в накопиченні цезія-137 в зерні цих же культур на цих же ґрунтах була значно більшою і складала відповідно 134 і 80 раз²³.

Цей же науковий колектив розробив і впровадив рекомендації, спрямовані на зниження накопичення радіонуклідів у врожаї сільськогосподарських культур. Так, протягом другої половини 90-х років на території зон радіоактивного забруднення впроваджувалися цільові програми, які передбачали переспеціалізацію сільськогосподарських підприємств на м'ясне скотарство; запровадження масового конярства; ведення репродуктивного свинарства; заліснення сільгоспугідь, вилучених з господарського обігу у зв'язку з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення. Проводився і такий контрзахід, як внесення підвищених доз мінеральних добрив, який останній раз проводився у 1999 р. на площі 6,6 тис. га. Останні роки цей захід не проводиться²⁴. Однак велися контрзаходи іншого характеру: залуження і перезалуження луків і пасовищ (станом на 2003 р. їх площа складала 5,7 тис. га); проведення вапнування кислих ґрунтів (відпо-

відно 6,0 тис. га); на 2,9 тис. га було внесено сапропелі та торфокомпости. За 11 років було залужено та перезалужено луків для випасання корів приватного сектору на площі понад 800 тис. га; на 570 тис. га проведено вапнування кислих ґрунтів, внесено підвищені норми мінеральних добрив; налагоджено виробництво і поставка преміксів та комбікормів з радіопротекторними домішками.

Крім того продовжувались роботи по відновленню (реабілітації) територій забруднених радіоактивними речовинами і поверненню їх народному господарству. Тільки в Житомирській області було реабілітовано під пасовища та сіножаті — 2144 га виведених з обігу сільськогосподарських земель, на 188 га проведено заліснення.

Проте, є деякі особливості у співвідношенні рівнів забрудненості територій і накопичення забруднення в живих організмах. Так, в Рівненській області було визначено малі щільності забрудненості ґрунтів. Проте їх специфіка зумовила дуже високий коефіцієнт переходу радіонуклідів у рослини і далі у біологічні ланцюжки. Тому дози, що формуються у Рівненській області, найбільші, порівняно з іншими територіями України. Щоб виправити ситуацію, в області було проведено дезактивацію, внесені спеціальні добрива, котрі уповільнюють процес проникнення радіонуклідів у рослини і далі в живі організми. Станом на кінець 1999 р. було досягнуто ситуації, коли вміст таких небезпечних радіонуклідів, як стронцій та цезій у продуктах харчування, вироблених на Рівненщині, відповідав міжнародним стандартам. Починаючи з 2001 року, запроваджено додаткові реабілітаційні заходи для території ряду населених пунктів Волинської, Житомирської та Рівненської областей, віднесених законодавчими актами до зони безумовного (обов'язкового) відселення і які за радіологічними критеріями можуть бути переведені до зони гарантованого добровільного відселення²⁵.

Завдячуючи реабілітаційним агротехнічним заходам (залуженню луків і пасовищ, вапнуванню кислих ґрунтів, згодовування комбікормів з радіопротекторними властивостями) вдавалося досягти необхідного допустимого рівня забруднення сільськогосподарської продукції. Якщо у 1997 р. перевищення допустимих рівнів мали місце у 638 населених пунктах, то в 2000 р. молоко з підвищеними рівнями вмісту цезію-137 було отримано у 487 населених пунктах. Зниження показників забрудненості вироблюваних продуктів харчування було досягнуто завдяки реабілітаційній роботі, яку було проведено на 2 млн 140 тис. гектарів найбільш забруднених територій сільськогосподарських угідь.

У сфері протирадіаційного захисту тільки протягом 2001 р. в Україні вдалося здійснити необхідні контрзаходи на площі 11 тис. га, спрямовані на

зменшення додаткового опромінення населення, обумовленого споживанням продуктів харчування місцевого виробництва. проведено залуження та перезалуження луків і пасовищ на площі 4,4 тис. га, вапнування кислих ґрунтів на площі 3,8 тис. га.

Щоб виконувати профілактичні і реабілітаційні роботи необхідні були спеціальні матеріали. Тому в Україні побудовано та введено в дію Сокирницький цеолітовий завод (Хустський р-он, Закарпаття) для вироблення сорбентів з природної сировини, налагоджено виробництво і поставку преміксів та комбікормів з радіопротекторними домішками та їх розповсюдження. Особливо відзначаються в цій роботі працівники асоціації «Рівне-агропромкомбікорм», які протягом певного часу забезпечували виробництво і завезення до населених пунктів і сільгоспформувань, які найбільше постраждали від аварії а ЧАЕС, комбікормів, мінерально-сольових та мінералобрикетів з радіопротекторними властивостями. Постійне згодовування такого комбікорму дійним коровам дає максимальний ефект у зниженні вмісту радіоцезію в молоці на 15-й день — у 8–10 разів, і утримується на такому рівні протягом тривалого часу.

Не менш серйозна увага приділялась за післяаварійні роки питанням вивчення забруднення водних об'єктів як важливої складової якості життя людей. Незважаючи на те, що на думку фахівців вода не основне джерело внутрішнього і зовнішнього опромінення людини, а дає лише близько 5% від суми всіх джерел, постійне дослідження і моніторинг міграції радіонуклідів у водних об'єктах, продовжує лишатися важливим завданням. Саме водою стали через водяну міграцію основним джерелом надходження радіоактивного забруднення до Прип'яті і далі — у Київське та інші водосховища Дніпра. Так, у 1988–89 рр. до 40% ^{90}Sr , як основного забруднювача водних об'єктів (радіонукліди Cs швидко і міцно зв'язуються донними відкладеннями), що потрапляв до Київського водосховища із стоком ріки Прип'ять, формувалось на водозбиранні Білорусії, все інше надходило із заплавлених та інших водойм 30-км зони²⁶.

Починаючи з 1991 р. в Науково-інженерному центрі радіо-гідрогеологічних полігонних досліджень при Президії НАН України велися дослідження по оцінці й прогнозу забруднення підземних вод зони впливу аварії (в межах Київської промислово-міської агломерації) радіонуклідами чорнобильського походження. У вертикальному розрізі вивчалися 4 водоносних горизонти: глибини до 20 метрів, до 130, до 200 та до 250 — 300 метрів. Спостереження показали, що концентрація цезія-137 та стронція-90 має тенденцію до зростання в часі а їх концентрації в Києві у водоносних горизонтах, що знаходяться на глибині 200–300 метрів вища, ніж в Київській області, де горизонти, що вивчаються, знаходяться на глибинах 2–20

та 45–130 метрів. За приблизними прогнозами дослідників, їх концентрація зростає до 2010 року в 10 раз²⁷.

Дніпро на середину 90-х рр. став домінуючим шляхом виноса радіонуклідів з 30-км зони відчуження та вторинним джерелом надходжень радіонуклідів ¹³⁴, ¹³⁷Cs і ⁹⁰Sr по водних харчових ланцюгах в організм людини²⁸. Вивчення цього питання протягом 1986–1991 р. дало підставу для твердження, що величина дози внутрішнього опромінення за рахунок ¹³⁴, ¹³⁷Cs в Київській області на порядок вище такої величини в більш південних районах, в той час як величина по похідних Sr не відрізнялась для різних районів більше ніж в 2–3 рази. При цьому відзначається, що концентрація радіонуклідів ¹³⁴, ¹³⁷Cs в питній воді до 1991 р. зменшилась у більшості районів в середньому на порядок, в той час як концентрація ⁹⁰Sr залишалась приблизно на одному рівні. Протягом всіх років процентний внесок ⁹⁰Sr визначав від 45 до 95% внутрішнього опромінення населення досліджуваних областей (Київська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська) через питну воду та прісноводну (дніпровську) рибу. Що стосується колективної дози за рахунок цезію та стронцію, що поступали з рибою і водою в організм мешканців районів басейна р. Дніпро, то її величина визначає 0,6 додаткових смертей на мільйон мешканців. Фахівці зазначають, що ця доза є надзвичайно малою і її можна знехтувати²⁹. У 1997 р. була розроблена Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води*, покликана поліпшити стан забезпечення питною водою населення великого регіону. Зверталася також увага на забруднення і загальний стан інших водних об'єктів, зокрема Чорного моря³⁰, Дунаю³¹ та Південного Бугу³².

Накопичені знання про стан води та водних об'єктів, набутий досвід боротьби з їх забрудненням, дозволили з часом поставити концептуальні питання про заходи захисту та особливості організації й виконання робіт при управлінні якістю води після аварії на ЧАЕС³³.

Важливими об'єктами спостереження екологів були основні типи лісових екосистем найбільш забруднених областей України і Росії (Київська, Брянська, Тульська та Калужська) як важливої складової поняття якості життя людей у пост чорнобильський час. Результати 10 років досліджень дозволили науковцям зробити висновок про те, в цілому на лісові масиви випало приблизно на 30% більше активності, ніж на ділянки не покриті лісом. Було виявлено забрудненість радіонуклідами лікарської рослинної сировини в різних обл. України, грибів та інших лісопродуктів. Рухомість

* Постанова Верховної Ради України від 27 лютого 1997 р. № 123/97-ВР.

радіонуклідів наростає в міру збіднення ґрунтів на мінеральні речовини та збагачення їх органікою. Максимальних величин інтенсивність міграції досягає в умовах верхових боліт з торф'яними ґрунтами³⁴.

Взагалі, проблему забруднення торфу та наслідків його використання стала однією із складових великої проблеми екологічного стану країни і, зокрема, її забруднених регіонів. Використання торфу в якості палива дозволяє зберегти ліс, що має величезне водоохоронне, ґрунтозахисне та протиерозійне значення. Встановлено, що один гектар торф'яних покладів за кількістю тепла, одержаного при спалюванні добутого торфу, рівнозначне 25 га середнього лісу. Однак, після 1986 р. основні поклади торфу та місця його промислового видобутку в Україні опинились на радіоактивно забруднених територіях. Використання населенням в якості палива торфу, заготовленого в забрудненій місцевості приводило до додаткового опромінення населення та забруднення навколишнього середовища.

Вивчення протягом 1991–93 рр. рівня радіоактивного забруднення 22 ділянок торфорозробок у 6 областях України, розташованих на «західному» (Рівненська, Волинська і Житомирська), «північному» (Чернігівська) та «південному» (Київська та Черкаська) слідах чорнобильського викиду виявило його значну неоднорідність. При цьому забруднення ділянок торфорозробок ^{134,137}Cs в західному напрямку в три рази вище, ніж ⁹⁰Sr. На північному та південному напрямках сліду співвідношення цезій-стронцій у видобутому торфі близьке до одиниці³⁵.

Значного радіоактивного забруднення зазнали ліси, особливо у північній частині України. У першу чергу це Житомирська, Київська, Рівненська, Чернігівська та Волинська області. Площа лісового фонду України, що зазнав радіоактивного забруднення радіоцезієм понад 1 Кі/км², становить 15 тис. км². Радіаційна обстановка у лісах залишається складною, оскільки лісові пожежі залишаються небезпечним фактором, який призводить до посиленого локального радіоактивного забруднення території та атмосфери. За останні роки вони щороку знищували від 2,8 до 11 тис. га лісів³⁶. Так, у 1992 р. жарке та сухе літо сприяло виникненню пожеж на забруднених територіях, в результаті яких в повітрі з'являлись радіоактивні частки, концентрація яких навіть на відстані в декілька кілометрів на 1–2 порядки перевищувала концентрацію аерозолів, характерну для даної місцевості. Таким чином виникла необхідність всебічного вивчення радіоактивних аерозолів пожежного походження. Розпочате у 1992 р. вивчення цього явища було продовжено і в наступні роки. Зокрема, у 1994 р. було влаштовано експериментальну пожежу у Брянській області³⁷.

Дотичною до проблеми поширення радіоактивних аерозолів внаслідок лісових пожеж є також зростання їх концентрації внаслідок сильних вітрів.

Експериментальний факт було зафіксовано у вересні 1992 р. в 30-км зоні, причому винос аерозолів спостерігався навіть у 500 км на північний захід, у м. Вільнюсі³⁸.

Для запобігання поширення пожеж, починаючи з 1994 року, було створено понад 50 тис. км мінералізованих смуг навколо соснових молодників та насаджень з підвищеною пожежною небезпекою.

Одним із найефективніших методів захисту навколишнього середовища від поширення радіонуклідів та радіоекологічної реабілітації територій є заліснення земель з високими рівнями радіоактивного забруднення. За минулі роки заліснення проведено на території понад 250 га. Всього на здійснення протирадіаційних заходів за розділом бюджету «Радіологічний захист населення та екологічне оздоровлення середовища» у Державному бюджеті на 2002 рік, наприклад, було передбачено 12 млн. грн., хоча потреба в коштах становила 125 млн. грн. І навіть майже десятикратно зменшені кошти держбюджетом практично не були виділені. У першому півріччі 2002 р. було профінансовано лише 582 тис. гривень, тобто лише близько 5 відсотків від річного плану³⁹.

За офіційними даними і нині, через роки, що пройшли після аварії, ситуація в державі не стала менш складною. Про це свідчить Закон України від 14 березня 2006 р. № 3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки», де зазначено, що внаслідок викиду радіоактивних матеріалів в Україні забруднено понад 53,5 тис. квадратних кілометрів території (майже 9 відсотків території)⁴⁰. І так само, як і на початку існування проблеми, сприйняття програми різними категоріями населення, особливо постраждалими, не стає менш критичним, а вплив проблем довкілля на якість життя людей — менш загрозливим.

¹ Цитується за виступом народного депутата України другого і третього скликань, учасника ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС Кірімова І.З. — Парламентські слухання «18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє». — Стенографічний звіт. — http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/povni_text/parlament_sluhan/chornobil18.html.

² *Безбатченко Н.И., Н.Е. Завойская, Г.А. Котельников, Л.Н. Нефедова, А.Г. Мотлич, К.П. Чечеров.* Радиационные последствия Чернобыльской аварии для стран Западной Европы. — Москва, IAE, 1992.

³ *Медведев Ж.А.* Чернобыльские радионуклиды за пределами СССР. Европейский континент. — Радиобиология. — 1991. — Т. 31, вып. 6.

⁴ *Яковлев Е.А.* Эколого-геологические аспекты аварии на ЧАЭС для Украины. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет

работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — с. 44–45.

⁵ *Лялько В.И., А.Я. Ходоровский, А.И. Сахацкий, З.М. Шпортюк, О.Н. Сибирцева.* Использование многозональных космических фотоснимков для контроля за загрязнением почвы и растительности радионуклидами (в связи с аварией на ЧАЭС). — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 99.

⁶ Там само. — С. 109.

⁷ Чернобыль. Пять трудных лет. — Сборник материалов о работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС в 1986–1990 гг. — М., ИздАТ, 1992. — С. 4, 79.

⁸ Затверджена постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. № 791-12.

⁹ Закон УРСР від 27 лютого 1991 р. № 791а-ХІІ до якого неодноразово вносилися зміни і доповнення.

¹⁰ Лист НКРЗУ від 10.08.1992 р. № 05/7.

¹¹ 18 річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. — Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — Парламентське видавництво. — 2004. — С. 72.

¹² *Израэль Ю.А., Вакуловский С.М., Ветров В.А. и др.* Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред. — Л., Гидрометеиздат, 1990.

¹³ *Батий В.Г., Кузьменко В.А.* Математическое моделирование процесса инвентаризации радиоактивно загрязненных грунтов. // Пробл. Чернобиля. — 2001. — Вип. 8.

¹⁴ Там само. — С. 37, 39.

¹⁵ *Васильченко В.Н., В.Т. Коротков, А.В. Носовский, Б.Я. Осколков и др.* О радиационной опасности загрязнения окружающей среды радионуклидом ²⁴¹Am вследствие аварии на Чернобыльской АЭС. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 73.

¹⁶ Там само. — С. 81.

¹⁷ Вісник Чернобиля, 1999, № 99–100; 2000, № 41.

¹⁸ Парламентські слухання «18 річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє». — Стенографічний звіт. — http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/povni_text/parlament_sluhan/chornobil18.html

¹⁹ 18 річниця Чернобыльської катастрофи. Погляд у майбутнє. // Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — К., Парламентське видавництво. — 2004. — С. 181.

²⁰ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. — С. 385; <http://mns.gov.ua/chornoby1/budprog/>

²¹ *Пристер Б.С.* Сельскохозяйственные аспекты последствий аварии на ЧАЭС. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 11.

²² *Архитов Н.П.* Радиоэкологические последствия аварии на ЧАЭС, результаты принятых мер и перспективы для 30-км зоны. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по

ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 12.

²³ *Бондарь П.Ф., Ю.А. Иванов, Б.С. Пристер, Г.П. Перепелятников и др.* Сельскохозяйственные аспекты оценки и улучшения радиологической обстановки на загрязненной территории. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 309, 313–314.

²⁴ Національна доповідь, 2003, с. 387. <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

²⁵ <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>

²⁶ *Кленус В.Г., М.А. Фомовский, В.В. Беляев, А.Е. Каглян и др.* Радиоэкологический мониторинг водоемов 30-ти км зоны ЧАЭС. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 165.

²⁷ *Шестопалов В.М., Ю.Ф. Руденко, В.В. Гудзенко, А.С. Богуславский.* Некоторые особенности радионуклидного загрязнения подземных вод Киевской промышленно-городской агломерации. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 83.

²⁸ *Карачев И.И., Н.В. Ткаченко, Т.И. Бережная, М.И. Костянецкий.* Оценка вклада хозяйственного водопользования в формирование дозовых нагрузок на население бассейна р. Днепр. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — С. 207.

²⁹ Там само. — С. 211, 215, 217.

³⁰ *Никитин А.И., Мединец В.И., Чумичев В.Б. и др.* Радиоактивное загрязнение Черного моря вследствие аварии на ЧАЭС по состоянию на октябрь 1986 года. — Атомная энергия, 1988, т. 65, вып. 2; *В.Н. Егоров и др.* Модель крупномасштабного загрязнения Черного моря долгоживущими радионуклидами ^{137}Cs и ^{90}Cs в результате аварии на ЧАЭС. — Вод. ресурсы. — 1993. — Т. 20, № 3.

³¹ *Кагля А.Е. и др.* Содержание радионуклидов в абиотических компонентах Дуная спустя 5 лет после аварии на ЧАЭС. — Вод. ресурсы. — 1993. — Т. 20, № 3.

³² *Золотухин А., Волошко Е.* Тени Чернобыля над Южным Бугом. — Столица, 1992, № 15.

³³ *Войцехович О.В.* К вопросу о концепции мероприятий по защите вод от вторичного радиоактивного загрязнения после аварии на Чернобыльской АЭС. — Тр. Укр. н.-и. гидрометеорологического и-та. — 1993. — Вип. 245; *Дмитриев Н.В., Живодеров В.Н.* Особенности организации и производства работ по защите подземных вод при ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Основания, фундаменты и мех. грунтов. — 1994, № 1; *Лось И.П., Войцехович О.В., Шепелевич К.И.* Радиация и вода: опыт обеспечения радиологической защиты в управлении качеством воды после аварии на Чернобыльской АЭС. — К.: Научный центр радиационной медицины АМН Украины. — 2001.

³⁴ *Щеглов А.И., Ф.А. Тихомиров, О.Б. Цветнова, Н.Д. Кучма.* Закономерности и особенности поведения радионуклидов чернобыльского выброса в лесных экосистемах. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая

международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 16–17.

³⁵ Карачев И.И., Т.И. Бережная, Н.Д. Семенюк. Радиационно-экологическая оценка месторождений торфа Украины. — В кн. Чернобыль-94. — IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». — Сборник докладов. — Том 1. — Чернобыль, 1996. — с. 286–288.

³⁶ <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>

³⁷ Будыка А.К., Б.И. Огородников. Радиоактивные газы и аэрозоли 30-км зоны ЧАЭС: итоги 10-летних исследований и перспективы. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 128.

³⁸ Будыка А.К., Б.И. Огородников. Радиоактивные газы и аэрозоли 30-км зоны ЧАЭС: итоги 10-летних исследований и перспективы. — В кн. Чернобыль-96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. — Пятая международная научно-техническая конференция. — Сборник тезисов. — Зеленый Мыс. — 1996. — С. 129.

³⁹ <http://mns.gov.ua/chornobyl/zabter/>

⁴⁰ Див. Закон України від 14 березня 2006 р. № 3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

СТАН ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

Однією з пролонгованих у часі складових чорнобильської катастрофи є погіршення здоров'я населення через іонізуюче випромінювання з розвалів 4-го енергоблоку ЧАЕС, яке визначило її трагічну сутність та справило великий напружуючий вплив на соціально-економічний та психологічний стан суспільства.

Серед чинників, що справили найсуттєвіший вплив на стан здоров'я різних категорій населення, на перше місце спеціалісти ставлять опромінення щитовидної залози населення значних регіонів України в результаті викидів радіоактивних часток в момент аварії та на початковому етапі її ліквідації. У зв'язку з останнім, значну проблему породило опромінення осіб, що працювали на майданчику навколо ЧАЕС, та у 30-км зоні. Населення, що вже багато років мешкає на забруднених територіях, також зазнає негативного впливу наслідків аварії. Та найбільш болісно вдарила ця ситуація по найвразливішій категорії населення — дітях, для найбільш чутливої частини яких наслідки аварії та її впливи визначили якість і зміст життя, можливо до кінця їх днів.

У зв'язку з цим не зайве згадати про ту дезінформацію, яка мала місце на початковому етапі ЛНА, коли замовчувалася загроза, яку несла радіація; йодна профілактика, яка могла б врятувати щитовидні залози мільйонів людей, була проведена недбало й з запізненням; допустимі рівні забруднення води, повітря та продуктів харчування змінювалися на порядки в залежності від ситуації та потреб медичної номенклатури. Прогнози відомого американського медика — доктора Р. Гейла, про зростання захворюваності населення, що зазнало впливів радіаційних викидів із зруйнованого 4-го чорнобильського енергоблоку через 10–15 років — свого часу радянськими медичними світилами були з обуренням відкинуті, а Гейла звинувачено у політичній заангажованості.

Медичні наслідки цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи і досі лишаються суспільно гострим питанням та предметом дискусій. Фахівці вивчали найрізноманітніші їх аспекти. При цьому слід відзначити, що оцінка медичних наслідків представлена кількома підходами: офіційною точкою зору фахівців — представників Москви, київських функціонерів від медицини, журналістів та науковців, в тому числі і зарубіжних. Співставлення цих точок зору дозволяє зробити висновок, що питання оцінки медичних наслідків катастрофи на початкових етапах було надзвичайно заполітизоване і знаходилося під тиском атомного лобі. Здавалосьь, що з роками бачення цієї проблеми пройшло певні трансформації і поступово почало набувати рис об'єктивності. Однак події навколо звіту Міжнарод-

ного Чорнобильського форуму¹, який було оприлюднено у вересні 2005 р. породжують великий сумнів стосовно цього.

Справа в тім, що 6–7 вересня у Відні відбулось його засідання з участю восьми агентств ООН, представників більше 60 країн — членів МАГАТЕ, 20 міжнародних організацій та наукових закладів, фахівців України, Білорусі та Росії. За повідомленнями преси, частина форуму підтримала висновки про те, що на протязі 20 років наслідки катастрофи на ЧАЕС перебільшуються.

І це вже не перша спроба МАГАТЕ применшити вплив катастрофи на життя людей. Перший звіт 1991 р., підготовлений на замовлення уряду СРСР, викликав критику відразу ж, у Відні, з боку представників постраждалих республік. Від України, зокрема, дуже переконливо виступили колишній міністр з питань Чорнобильської катастрофи Г. Готовчиць та представниця Міністерства охорони здоров'я України О. Бобильова. Тоді ж у США була опублікована стаття — протест голови Фонду захисту дітей від Чорнобильської катастрофи при українській Раді миру Н.Ю. Преображенської².

Другою спробою МАГАТЕ принизити наслідки катастрофи стало оприлюднення в Києві 6 лютого 2002 р. другого звіту цієї потужної лобістської організації, який вона перед тим презентувала в штаб-квартирі ООН. Серед вчених, лікарів та представників влади в Україні тоді не знайшлося нікого, хто б фахово і переконливо протистояв її наступу. Виступи представників громадських організацій експертами ООН (читай МАГАТЕ) було проігноровано. Дивно, але тоді українські чиновники не дали можливості міжнародним експертам ознайомитися з матеріалами, які засвідчували реальний стан із захворюваністю населення³.

І от вересень 2005 р. Один з експертів-доповідачів — представник Програми розвитку ООН Кальман Мизсей зазначив, що для широких народних мас страхи щодо опромінення Чорнобилем були перебільшені, люди у вражених катастрофою регіонах, за незначним виключенням, живуть нормальним життям. Він звинуватив уряди трьох країн, вражених катастрофою в тому, що вони побудували індустрію на цьому нещасному випадку⁴.

Таким чином потужна міжнародна організація, яка, за її Статутом, лобіює широке використання атомної енергії, нав'язує міжнародному співтовариству думку про відсутність суттєвих наслідків найбільшої техногенної катастрофи ХХ століття на Чорнобильській атомній електростанції. Однак при цьому її експерти не розуміють, або свідомо не бажають розуміти необхідність відокремлення зловживань корумпованого українського чиновництва, недолугість рішень і дій влади на всіх рівнях та дійсного стану із змінами у здоров'ї населення постраждалих районів, навіть якщо б це були

«незначні виключення». Звичайно, за післячорнобильські роки склався цілий комплекс недоліків і в державній політиці і в поведінці частини населення, мають місце споживацькі настрої в середовищі постраждалих, однак не вони мають визначати бачення проблеми в світі, а медична статистика і реальна ситуація в країні, які свідчать про досить негативні процеси. Це засвідчують, зокрема, й опубліковані офіційні матеріали парламентських слухань 2004 року та національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. Там йдеться про те, що в Україні налічується 15 801 сім'я, яка отримує пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою. Із 1716 взятих на облік у 1987 р. кількість постраждалих в наступні роки зростає у багато разів. Найбільше їх (3 364 475 осіб) зареєстровано у 1999 р. На початок 2003 р. їх чисельність становила 2 930 184 особи. Через вимирання вона у майбутньому поступово зменшуватиметься. Так, за 2003 р. загальна чисельність постраждалих зменшилася на 5,4%, або на 158 124 особи, з них постраждалих категорії 2 — на 5 562 особи, категорії 3 — на 2178; категорії 4 — 8 060; потерпілих дітей на 146 116 осіб, або на 16,2%. Однак, останніми роками в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, віднесених до категорії 1, тобто інвалідів, захворювання яких пов'язано з Чорнобильською катастрофою. Якщо у 1991 р. їх було близько 2 тис. осіб, то станом на 01.01.2003 р. — 99 тис. 177 осіб. Тільки за 2003 р. кількість постраждалих категорії 1 збільшилась на 3 811 осіб, або на 3,8%. Це в основному за рахунок Київської області — 804; м. Києва — 654; Рівненської області — 622; Черкаської — 402; Вінницької — 249; Чернігівської — 211; Житомирської — 152; Волинської області — 141 особа. Оскільки ця категорія найбільш захищена, суттєво зростають бюджетні видатки на забезпечення їх пільг, що в свою чергу впливає на значне збільшення заборгованості по соціальних виплатах⁵.

За офіційними даними, захворюваність дорослого постраждалого населення не має тенденції до зниження, хоча зазначається, що показники по деяких провідних класах хвороб таких, як хвороби нервової системи, органів травлення, сечостатевої системи стабілізуються; не мають тенденції до зменшення показники захворюваності хворобами системи кровообігу, дихання, травми та отруєння.

Детальна картина із захворюваності в Україні виглядає наступним чином.

До одного з найважливіших радіаційних наслідків аварії належить зростання захворюваності на рак щитовидної залози. За 1986–2002 рр. в Україні прооперовано 2 702 хворих осіб віком від 0 до 18 років. Серед прооперованих 1 882 — діти (0–14 років). В той же час серед дітей, які

народилися після аварії, починаючи з 1987 р., коли дія радіоактивного йоду була відсутня, зареєстровано лише 45 випадків захворювання. Аналогічна динаміка зростання захворюваності на рак щитовидної залози встановлена у підлітків України (15–18 років на момент аварії). Проте темп цього зростання дещо нижчий, ніж у дітей. За 1986–2002 рр. в Україні було прооперовано 785 таких хворих.

Протягом 2003 року рівень захворюваності на рак щитовидної залози в Україні серед зазначеної популяції населення, за попередніми даними, залишається на рівні показників попередніх шести років.

Наведені дані по цій захворюваності переважно включали число прооперованих хворих, які самостійно звернулися за медичною допомогою з приводу цього чи іншого захворювання. Фактично реальний рівень захворюваності на рак щитовидної залози серед даної популяції населення України значно вищий, оскільки більша частина осіб, які на момент Чорнобильської катастрофи були у віці від 0 до 18 років, не проходили активного медичного обстеження на виявлення такої патології. У найближче десятиліття пріоритетними групами дослідження частоти раку щитовидної залози будуть дорослі, які були опромінені в дитячому віці, а також учасники ліквідації наслідків аварії 1986 р.⁶

В цілому, кількість дітей, що перебувають під постійним медичним наглядом, становить понад 451,8 тис. осіб з урахуванням народжених після аварії. Серед дитячого населення, яке потерпіло внаслідок аварії і опосередковано зазнало її впливу, показник визнаних хворими становить 79,8%. Найнижчі показники визнаних здоровими серед такої категорії дітей у Чернігівській (88,4%) і Рівненській (85,6%) областях⁷.

У поаварійні роки відбувалось погіршення стану здоров'я, зумовлене підвищенням захворюваності по більшості класів хвороб, особливо органів травлення, кровообігу, дихання, нервової, ендокринної та сечостатевої систем. Жіноча нейросоматична захворюваність у всіх вікових періодах в основному переважала і супроводжувалась психічними розладами. За даними комплексного медичного обстеження патологічна ураженість евакуйованого населення м. Прип'ять через 10–17 років після аварії в середньому в 3,5–5,5 раза перевищила показники поширеності всіх хвороб серед не постраждалого населення. Частка серед евакуйованих, визнаних здоровими, кожен рік зменшується, що певною мірою зумовлено і постарінням цього контингенту.

Серед дорослого евакуйованого населення спостерігається швидке зростання рівня інвалідності. За даними епідеміологічних досліджень показники інвалідності з 1988 по 2002 рр. зросли у 22,5 раза (з 4,6 до 103,4 випадків на 1000 осіб). Рівень показників втрати працездатності значно

вищий серед осіб, інвалідність яких пов'язана із впливом чинників аварії. У 2001 р. частота інвалідності в даній когорті порівняно з тими, інвалідність яких була визначена за загальною захворюваністю, перевищувала по 1-й групі у 1,2 раза, по 2-й групі — у 5,6 раза, по 3-й групі — у 13,7 раза. У формуванні усіх груп інвалідності, пов'язаної з впливом чинників аварії, провідну роль відіграють хвороби органів кровообігу, нервової системи і органів чуття, травлення, ендокринної системи, новоутворення. Інвалідність за загальною захворюваністю зумовлена переважно хворобами органів кровообігу, нервової системи і органів чуття, кістково-м'язової системи.

Що стосується смертності, то за даними епідеміологічного аналізу впродовж 1988–2002 рр. рівень смертності дорослого евакуйованого населення зріс з 6,7 (1988 р.) до 12,1 (2002 р.) випадків на 1000 осіб. Середньорічний темп зростання загальної смертності становить 12,1%. Смертність чоловіків майже у 1,5 раза вища за відповідні показники смертності жінок.

У зв'язку з аварією населення забруднених зон зазнає, окрім радіаційного, дії низки негативних чинників, серед яких можна виділити пролонговане психоемоційне напруження (стрес), порушення нормального режиму харчування, обмеження, пов'язані з радіаційною обстановкою тощо. Отримані фахівцями дані вказують, на відсутність (на їх думку, хоча такі твердження здаються дивними в розрізі приведеної статистики) ефектів, появу яких однозначно зв'язують із впливом іонізуючого випромінювання. Разом з тим, за результатами щорічної диспансеризації, вже в перші 10 післяаварійних років число осіб, яких було визнано здоровими серед дорослого населення забруднених радіонуклідами територій, зменшилось удвічі, а 87% осіб працездатного віку оцінили своє здоров'я як незадовільне.

У структурі загальної захворюваності населення забруднених зон провідне місце займають хвороби системи кровообігу, органів дихання, нервової системи та органів чуття, травлення, кістково-м'язової та сечостатевої систем. Можливо, що певною мірою це пояснюється постарінням населення і негативною дією так званих звичайних факторів ризику (паління, зловживання алкоголю, незбалансоване харчування тощо).

Поряд з цифрами, наведеними вище, медики подають твердження, що будь-яких загальних закономірностей змін первинної захворюваності, характерних для мешканців забруднених територій, не виявлено. Однак серед дорослого населення виділені критичні субпопуляції, що потребують пильної уваги медиків, диспансерного спостереження та першочергового проведення профілактичних заходів. До них віднесені вагітні жінки та деякі професійні групи, характер роботи котрих пов'язаний з більш високими рівнями зовнішнього та внутрішнього опромінення (працівники лісних господарств, рільники, механізатори). Серед вагітних жінок з певних при-

чин зросла частота ускладнень вагітності і пологів (викиднів, кровотеч). У працівників лісу спостерігаються високі рівні хронічної патології органів травлення, нервової системи та органів чуття, кровообігу, кістково-м'язової системи. Серед механізаторів і рільників порівняно з доаварійним періодом та аналогічною групою контрольних «чистих» районів встановлено зростання захворюваності з тимчасовою втратою працездатності: за рівнем хвороб периферійної нервової системи — у 5 разів, гострих респіраторних захворювань та ішемічної хвороби серця — у 4 рази, хвороб сечостатевої системи — у 2 рази, печінки та підшлункової залози — в 1,51 раза. У цього контингенту відмічено пригнічення показників імунітету, порушення білкового і жирового обміну, відхилення від норми інших важливих показників стану внутрішнього середовища організму.

Вивчення стану здоров'я дорослого населення радіаційно забруднених територій у віддалені післяаварійні терміни свідчить про зв'язок його змін із впливом комплексу чинників, в тому числі тих, що супроводжували аварію. Певне збільшення захворюваності зумовлене покращенням виявлення хвороб у зв'язку з підвищенням ефективності диспансеризації, а також зміною вікової структури населення (збільшення частки старших вікових груп внаслідок міграції осіб молодшого віку). В окремих регіонах простежується чіткий вплив на стан здоров'я та формування захворюваності населення чинників еколого-демографічного, соціально-гігієнічного та іншого характеру, що склалися до аварії⁸.

Очевидно, бачення медиків-оптимістів було покладено в основу висновків МАГАТЕ 2005 р. Хоча за результатами 15-річного спостереження за різними групами постраждалих, в 2001 р. українськими вченими спільно з фахівцями тих же ВООЗ, НКДАР, ООН, МАГАТЕ та інших організацій було розроблено прогноз та рекомендації з мінімізації медичних наслідків аварії на найближчі роки. Вказувалося, що у наступні 10 років (до 2010 р.) можна чекати збереження тенденцій збільшення захворюваності по багатьох класах хвороб і, можливо, злоякісних новоутворень, з урахуванням природного старіння постраждалих контингентів⁹. Може такі висновки стали можливими, бо експерти, які їх готували, були не заангажовані МАГАТЕ?

І через 18 років фахівці-медики в офіційному матеріалі до парламентських слухань писали про те, що необхідне проведення досліджень ризику лейкемії та інших пухлинних захворювань за стандартизованими епідеміологічними програмами з обов'язковою міжнародною експертизою усіх випадків у трьох державах; що необхідно підсилити дослідження стану здоров'я дітей, звернувши особливу увагу на дітей, народжених від ліквідаторів, і дітей з найбільш забруднених територій, що отримали опромінення в період внутрішньоутробного розвитку; що необхідно продовжити

дослідження з оцінки важливості внеску дози опромінення й інших факторів у показники смертності і непухлинної соматичної захворюваності учасників ЛНА і жителів забруднених радіонуклідами територій; що необхідне розширення молекулярно-генетичних досліджень розвитку радіаційно зумовлених захворювань; що на національному та міжнародному рівнях існує необхідність розвитку і поглиблення програм наукових досліджень з урахуванням довгострокових завдань; що доцільно продовжити удосконалювання системи медико-санітарного забезпечення та соціального захисту населення, що постраждало в результаті Чорнобильської аварії, приділяючи особливу увагу контингентам пріоритетного медичного спостереження. А контингентами пріоритетного спостереження повинні бути особи, що потерпіли від гострої променевої хвороби, учасники ЛНА з дозами опромінення більшими за 250 мЗв, евакуйовані з 30-кілометрової зони, особи з високими дозами опромінення щитовидної залози, вагітні жінки і діти, що проживають на забруднених територіях і народилися від батьків, що отримали високі дози опромінення.

Тобто, в світлі вищенаведеного матеріалу, висновки МАГАТЕ 2005 р., що «...люди у вражених районах, за незначним виключенням, живуть нормальним життям» є більш ніж спірними. Якщо сотні тисяч людей мають проблеми, то вважати їх «незначним виключенням» — політичне блюзнірство. Тим більше, що під наглядом в медичних закладах системи МОЗ на початок 2004 р. перебувало більш як 2318,3 тис. осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в тому числі 451,8 тис. дітей. Протягом 2000–2003 рр. обсяги охоплення постраждалих медичними оглядами залишались стабільними — 94,1–98,3%. Обсяги охоплення учасників ЛНА вищі (97,8%). При проведенні спецдиспансеризації найбільша увага приділялась дітям. Загалом, оглядами було охоплено 98–99% дітей. Огляди учасників ліквідації наслідків аварії переважно проводились до річниці Чорнобильської трагедії, дітей — до початку оздоровчого сезону.

Частка дорослого населення, визнаного хворим за результатами медичних оглядів, невпинно зростає і становить серед учасників ліквідації 94,2%. Серед евакуйованого населення — 89,8%, серед тих, хто проживає на радіоактивно забрудненій території — 84,7%. Найбільшу кількість «ліквідаторів», визнаних хворими, зафіксовано у м. Києві (99,85%), у Сумській (96,53%) та Донецькій (95,95%) областях¹⁰.

Офіційна версія обставин і причин аварії на ЧАЕС викладена в доповіді СРСР на нараді експертів МАГАТЕ у серпні 1986 р., практично унеможливила визначення точних параметрів короткострокових та довгострокових наслідків катастрофи. Оголошений сценарій аварії не давав можливості дослідникам встановити місця та час прояву факторів впливу на розвиток

процесів. Зрозуміло, що для питань, пов'язаних з радіоактивністю і прогнозуванням майбутніх наслідків для населення, точність визначення параметрів викидів і адекватність реальності вихідних даних про викиди з реактора мала вирішальне значення. Але в доповіді СРСР в МАГАТЕ та в доповіді Міжнародної консультативної групи з ядерної безпеки (МКГЯБ), підготовленої за дорученням МАГАТЕ у 1988 році (№ 75 INSAG-1) наявні абсолютні текстові повтори. Обидва матеріали підготовлені, виходячи з уяви про аварію, сформульованої у вступі до INSAG-1. Визнавши, що викид обмежився 50 МКі (прибл. 3,5%), ці організації погодили на міжнародному рівні базу для прогнозування рівнів опромінення населення та можливих наслідків в багатьох країнах світу, практично заморозивши показники викидів¹¹.

В доповіді СРСР 1986р. в МАГАТЕ наведено такі дані про кількість постраждалих від опромінення:

«На 6 годину ранку 26 квітня 1986 року госпіталізовано 108 осіб, а на протязі дня ще 24 з числа обстежених. Один постраждалий помер від опіків, один залишився в завалі.

До Москви за перші дві доби було направлено 129 пацієнтів. З них 84 особи отримали діагноз гострої променевої хвороби (ГПХ) — II–IV ступеню і 27 — I ступеню. У Києві було хворих ГПХ II–IV ступеню 17 осіб, ГПХ I ступеню — 55 осіб.

Загальна кількість загиблих від опіків та ГПХ серед персоналу на початок липня склала 28 осіб. Серед населення немає осіб, які б отримали великі дози, що призводять до ГПХ» (25–29 липня 1986 р.). Такими були цифри для МАГАТЕ і суспільства.

Проте, опубліковані через роки протоколи засідань Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС дають іншу інформацію. В протоколах №№ від 6 до 16, що охоплюють засідання від 5 до 20 травня¹² наведені цифри, які стали результатом поширення радіоактивних викидів. Їх існування свідчать про рівень достовірності інформації, яка надходила до МАГАТЕ і сприймалась там.

• Протокол № 6 від 05.05.86р. «Загальна кількість госпіталізованих досягла 2757 осіб, серед них 569 дітей. З них 914 осіб мають ознаки променевого захворювання, серед них 18 осіб знаходяться у дуже важкому стані та 32 особи — у важкому стані».

• Протокол № 7 від 06.05.86р. «За станом на 9-00 годин 6 травня загальна кількість госпіталізованих склала 3454 особи. З них на стаціонарному лікуванні знаходиться 2609 осіб в тому числі 471 дитина. За уточненими даними число вражених променевою хворобою складає 367 осіб, в тому числі 19 дітей. З них у важкому стані — 34 особи. В 6-й лікарні Москви знаходяться 179 осіб, в тому числі 2 дитини».

• Протокол № 8 від 07.05.86 р. «За добу додатково госпіталізовано 1821 особу. На 10 годину 7 травня число осіб на стаціонарному лікуванні складає 4301 особу, в тому числі 1351 дитина. Серед них з діагнозом променевої хвороби налічується, включаючи працівників МВС СРСР, 520 осіб. У важкому стані знаходяться 34 особи».

• Протокол № 9 від 08.05.86 р. «За добу госпіталізованих збільшилось на 2245 осіб, в тому числі 730 дітей. З лікарень виписалось 1131 особа. На 10.00 8 травня число осіб на стаціонарному лікуванні склало 5415, в тому числі 1928 дітей. Діагноз променевого ураження зафіксовано у 315 осіб. Мінздрав СРСР затвердив нові норми допустимих рівнів опромінення населення, що перевищують попередні в 10 разів. В особливих випадках можливе збільшення цих норм до рівнів, що перевищують попередні в 50 разів.

Зобов'язати Мінздрав СРСР розгорнути в Москві три медичні установи для прийому осіб з районів радіаційного забруднення».

• Протокол № 10 від 10.05.86 р. «За минулі дві доби госпіталізовано 4019 осіб, з них 2630 дітей. Виписано з лікарень 739 осіб. Всього в стаціонарах знаходиться 8695 осіб, у тому числі з діагнозом гострої променевої хвороби — 238 осіб, серед яких 26 дітей.

Вирішено питання про госпіталізацію та дезактиваційну обробку осіб, що прибувають в Москву із Української та Білоруської РСР».

• Протокол № 11 від 11.05.86 р. «За минулу добу госпіталізовано 495 осіб, виписано з лікарень 1017 осіб. Всього на лікуванні — 8137 осіб, з діагнозом ГПХ 264 особи».

• Протокол № 12 від 12.05.86 р. «За минулу добу госпіталізовано 2703 особи, виписано 678 осіб. На стаціонарному лікуванні 10198 осіб, з них 345 мають ознаки променевої хвороби. Серед них 34 дитини.

Відмітити, що Мінздрав СРСР вважає можливим збільшити до 10 рентген на рік гранично припустиму дозу радіоактивного опромінення вагітних жінок і дітей, для іншого населення — до 50 рентген».

• Протокол № 13 від 13.05.86 р. «За минулу добу госпіталізовано 443 особи, виписано 908 осіб. На стаціонарі — 9733 особи, в тому числі 4200 дітей».

• Протокол № 14 від 14.05.86 р. «За минулу добу госпіталізовано 1059 осіб, виписано 1200. Хворих з діагнозом променевої хвороби 203 особи».

• Протокол № 15 від 16.05.86 р. «Число госпіталізованих — 7858 осіб в тому числі 3410 дітей. Діагноз променевої хвороби у 201 особи».

• Протокол № 16 від 20.05.86 р. «Число госпіталізованих за чотири доби збільшилось на 716 осіб. Променева хвороба підтверджена у 211 осіб, в тому числі у 7 дітей». В подальшому Оперативна група Політбюро ЦК КПРС відмовилась від обговорення питань про потерпілих.

У зв'язку з аварією на ЧАЕС в Україні постраждало майже 7% населення, 3,5 млн. її громадян одержали додаткове опромінення. Серед них — 1,3 млн. дітей. Медичне обстеження постраждалого населення показує, що серед них хворих біля 80%, в т.ч. серед ліквідаторів 85%, більше 82 тис. стали інвалідами¹³.

Вважається, що за весь післяаварійний період вже реалізовано біля 80% дози за все життя (за 70 років проживання на забруднених територіях). На протязі наступних 10–20 років основним дозоутворюючим радіонуклідом буде цезій-137, який формує біля 90% сумарної дози опромінення, в свою чергу 90–95% якої створюють продукти харчування. Тому основним напрямком контрзаходів із зменшення доз опромінення має бути виробництво «чистих» продуктів харчування¹⁴.

Складовою моніторингу стану здоров'я населення в державі є Український реєстр постраждалих, який включає біля 676598 осіб, в тому числі інформацію про стан здоров'я 205809 учасників ліквідації наслідків аварії. Крім того, 36 тис. осіб нараховує військово-медичний реєстр МВС і СБУ¹⁵.

До категорії тих, хто потребує пріоритетної медичної уваги, відноситься 700 тис. чол. дитячого населення, що проживають на забруднених територіях, евакуйованих та відселених, що отримали опромінення щитовидної залози. Серед групи дітей та підлітків (0–18 років у 1986 р.) в Україні зафіксовано більше 1200 випадків захворювання на рак щитовидної залози, більше 1000 визнано дітьми-інвалідами, внаслідок захворювань, пов'язаних з Чорнобильською катастрофою.

Станом на 1998р., наприклад, більше ніж в 3,3 рази збільшилась захворюваність на новоутворення серед постраждалих дорослих і підлітків у порівнянні з 1987 р., в тому числі злоякісні новоутворення щитовидної залози, виявлені вперше в житті, реєструються в 3,7 рази частіше, ніж у 1987 р. Смертність серед постраждалого населення, як і раніше, має тенденцію до зростання. З 1987 до 1998 рр. смертність від злоякісних новоутворень у постраждалого населення зросла у 1,8 рази¹⁶.

Бачити загальну картину кількості постраждалих та їхнього стану на загальнодержавному рівні дозволив автоматизований моніторинг стану здоров'я та персональний облік постраждалих, який здійснюється системою державного реєстру України. В ньому накопичено інформацію на 2 170 тис. осіб.

Ситуація, що склалась в країні у зв'язку з чорнобильською катастрофою, стимулювала розуміння державними структурами необхідності забезпечення якісного захисту життя, здоров'я людей від негативного впливу іонізуючих випромінювань, спричинених практичною діяльністю, а також у випадках радіаційних аварій, шляхом виконання запобіжних та рятуваль-

них заходів. Створення Державного реєстру України осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи було одним з кроків на визначеному законодавством шляху. Проте, офіційне оформлення створення і функціонування цього Реєстру дещо затяглося. Лише 9 червня 1997 р. Кабінет Міністрів спеціальною постановою затвердив Положення про його організацію та функціонування¹⁷.

Головними завданнями Державного реєстру є здійснення контролю за станом здоров'я осіб та вивчення близьких і віддалених медичних наслідків у осіб, які постраждали внаслідок катастрофи, тобто, ефективного розв'язання завдань медико-соціального забезпечення постраждалого населення.

Передбачалося, що дані, зібрані в Державному реєстрі, повинні сприяти розробленню та впровадженню профілактичних заходів, спрямованих на зниження негативних наслідків Чорнобильської катастрофи.

Реалізація цих завдань мала забезпечуватися шляхом створення автоматизованої інформаційної системи персонального обліку постраждалих, що проживають на території України; нагляду за станом їх здоров'я, автоматизованого збору та постійного збереження інформації, зібраної під час проведення цільових диспансеризацій. При цьому повинна була враховуватися індивідуальна та загальна дози внутрішнього і зовнішнього опромінення, мали здійснюватися постійний контроль, оцінка та прогнозування стану здоров'я зазначених осіб та медико-демографічної ситуації на основі інформації, зібраної в Державному реєстрі. Такий підхід мав сприяти виявленню достовірних причинно-наслідкових зв'язків між показниками здоров'я та факторами ризику радіаційного і нерадіаційного походження. Створення Реєстру передбачало також проведення обліку соціально-психологічних чинників для оцінки та прогнозування соціально-психологічної ситуації; проведення спеціальних наукових досліджень епідеміологічного, медико-біологічного та соціального характеру.

Державний реєстр складається з підреєстрів: медичного, дозиметричного та соціологічного, а також Українського військового реєстру та його підрозділів, які ведуться Міноборони, МВС та СБУ. Ці підреєстри і створюють ту інформаційну підтримку заходів медичного та соціологічного характеру, спрямованих на підтримку постраждалого населення.

Функціонування та фінансування діяльності Державного реєстру координує МНС, а МОЗ визначає організації, установи і заклади, які забезпечують реалізацію мети і головних завдань Державного реєстру.

Проте, на початок 2000 р., у МОЗ і МНС роботи щодо функціонування Державного медичного реєстру постраждалих осіб проводилися на низькому рівні. В наслідок цього і через 14 років з дня аварії ні Кабінет Міністрів, ні міністерство, ні облдержадміністрації, ні громадськість не

мали достовірної інформації щодо стану здоров'я постраждалого населення, невідомими лишались також наслідки дії малих доз радіації на організм людини на генетичному та імунному рівні, а також перспективи щодо цього. Відзначалося також, що до цього часу немає достовірних даних щодо кількості постраждалого населення з реалізованим ризиком, тобто хворих, хвороби яких пов'язані з наслідками Чорнобильської катастрофи. Тому виникала маса проблем, пов'язаних з визначенням категорій та кількості осіб, за якими повинні зберігатися ті чи інші пільги.

Викликала занепокоєння значна частка хворих серед ліквідаторів — 93%, і неможливість впливати на рішуче пом'якшення всіх негативних процесів і явищ¹⁸. Станом на 2004 р. серед ліквідаторів, зафіксованих у Реєстрі особливо виділені ліквідатори 1986 року з дозою опромінення понад 250 мілізівертів. У цій групі 145 осіб перенесли гостру променевою хворобу I–IV ступеня, з них померло 52 особи. Серед ліквідаторів 1986–87 років найвища смертність в Україні. Цей показник у 6 разів вищий, ніж середній по державі¹⁹.

Для забезпечення надання медичної допомоги постраждалим задіяна практично вся мережа медичних закладів — від районних поліклінік до спеціалізованих диспансерів, центрів (яких розгорнуто 13), і клінік науково-дослідних інститутів. 2003 р. дитячий спеціалізований центр розгорнуто на базі Вінницької обласної дитячої клінічної лікарні. Ліжкова потужність у спеціалізованих стаціонарах сягає 3 тис., внаслідок чого охоплення потерпілих медичними оглядами становить 95–98%, охоплення учасників ліквідації наслідків аварії — 97%, дітей — 99%. За результатами цих оглядів здоровими визнано 15,3% дорослого населення, 5,8% ліквідаторів і 14,1% дітей. Амбулаторним лікуванням охоплено 90% осіб, які потребують лікування, стаціонарним обстеженням та лікуванням постраждали забезпечені на 26–30%, і цей показник з року в рік зростає.

Серйозне занепокоєння викликає тенденція зростання інвалідності серед чорнобильців, їхня кількість лише за 2003 р. збільшилася майже на 4 тис. осіб і загалом становить 102 тис.²⁰ Щорічно майже тисяча жителів Житомирщини стають інвалідами. Як правило, їх інвалідність є наслідком аварії.

Експертними комісіями встановлення причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС у 2003 році розглянуто понад 11 200 медичних справ, з яких 8,3 тис. — справи інвалідів та померлих громадян. Причинний зв'язок хвороб і смерті підтверджено у 65% випадків. Інвалідність внаслідок Чорнобильської катастрофи мають понад 75 400 осіб усіх категорій постраждалих та 2 тис. дітей, які перебувають під наглядом у лікувально-профілактичних закладах системи МОЗ.

Гострою медичною проблемою є зростання кількості захворювань на рак щитовидної залози, інші пухлини і непухлинні захворювання. Найближчими роками очікується зростання лейкемії серед учасників ліквідації наслідків аварії. Погляд у майбутнє, на превеликий жаль, затьмарює демографічна криза, незадовільний стан здоров'я постраждалого дитячого населення, про це вже говорили, та результати генетичних досліджень, які свідчать про нестабільність геному, і з цим пов'язана в майбутніх поколіннях дефектура²¹.

Тиреодозиметрична паспортизація дозволяє визначити групу ризику за фактором опромінення щитовидної залози ізотопами йоду для дітей шести вікових груп та дорослих з метою попередження захворювання людей та надання їм необхідної допомоги. Протягом 1992–1999 років тиреодозиметричну паспортизацію виконано для всіх населених пунктів України. Враховуючи необхідність ревізії результатів паспортизації, що проводилася у 1992–1995 роках, у 2000 році проведено аналіз прямих вимірів активності щитовидної залози та доопрацьовано методику ретроспекції доз її опромінення. На жаль, згідно з чинним законодавством вважається постраждалою від Чорнобильської катастрофи дитина від 0 до 3 років, яка отримала 5 сантигрей, від 3 років до 18–10 сантигрей. Проте дітей, яким виповнилося 18 років, більш ніхто не обстежує, вони втрачають категорію «Д». Сотні тисяч молодих людей хворіють, але їх ніхто ніде не обстежує²².

Що стосується показників захворюваності постраждалого дитячого контингенту, то в останні роки, за даними МОЗ встановлена тенденція до їх стабілізації, зокрема захворюваності на хвороби органів травлення, нервової системи, шкіри та підшкірної клітковини, уроджені вади розвитку. Проте слід зазначити, що у структурі захворюваності дитячого населення за останні два роки з'явилася тенденція до зростання хвороб кістково-м'язової системи. Саме тому увага медиків та науковців останнім часом зосереджується на цій проблемі. За результатами досліджень Інституту педіатрії, акушерства та гінекології Академії медичних наук України, у дітей, які постійно проживають на територіях радіоактивного забруднення, ця патологія зустрічається вдвічі частіше, ніж у дітей з умовно «чистих» територій. При цьому слід також звернути увагу на негативний вплив незбалансованості, недостатності вітамінів та мікроелементів у раціонах харчування зазначеної категорії дітей²³. На жаль, ситуація така, що в потерпілих районах, за оцінками фахівців, смертність серед новонароджених сягнула рівня 1913 року²⁴.

У майже 2300 населених пунктах України проживає 1 млн. дітей, офіційно визнаних державою потерпілими²⁵. Збільшення кількості онкологічних захворювань у дітей пов'язане з опроміненням малими дозами радіації.

Зростає кількість патології, в тому числі онкопатології, щитовидної залози у дітей, евакуйованих з епіцентру вибуху, які проживають на забруднених територіях. Збільшується кількість соматичних захворювань у дітей, а це означає, що вони не зможуть бути повноцінними громадянами. Вчені та лікарі США провели дослідження психічного стану дітей та підлітків, які мешкають на радіоактивно забруднених територіях, і зробили такі висновки: у 56% опитаних виявлено порушення психологічного розвитку, 10% відвідують думки про самогубство, у 3% фіксувалися такі намагання, 53% молоді хочуть залишити забруднені території, навіть з невисокими дозами радіації, назавжди. Тобто сьогодні проблема дітей Чорнобиля — це винятково соціальна проблема, вирішення якої багато в чому залежить від рівня фінансування.

Медичне забезпечення постраждалого населення, починаючи з 1994 року, здійснюється відповідно до Програми заходів з організації комплексного медико-санітарного забезпечення осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. За даними МНС²⁶ на її реалізацію у 1999 році лікувальним закладам було виділено 26837,2 тис. грн., (більше, ніж у 1998 році в 2,07 рази), у 2000 році — 35000,0 тис. грн., у 2001 році — передбачено державним бюджетом 39390,0 тис. грн. (профінансовано 31 млн. 866,15 тис. грн., тобто на 80,9 відсотків).

Серед напрямків діяльності державних структур, спрямованої на реалізацію соціальних гарантій держави, покликаних поліпшити стан здоров'я постраждалого населення, значне місце посідає оздоровлення різних його категорій²⁷.

Деякі питання організації оздоровлення дітей, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, зокрема визначення переліку санаторно-реабілітаційних закладів, в яких здійснюється їх оздоровлення, стали предметом уваги постанови Кабінету Міністрів України № 336, прийнятій 14 квітня 1997 р. Передбачалося, що в спеціально визначених для цього санаторно-лікувальних закладах, що належать «Укрпрофоздоровниці», «Укрсільгоспоздоровниці» та ін., розташованих практично в усіх найкращих куточках України, за один заїзд мало відпочити 5265 дітей, а в цілому на рік ця кількість повинна була скласти 378975 чоловік. Ця постанова діяла до 2000 року, поки на підставі постанови КМ № 800 від 16 травня 2000 р. вона не втратила силу.

Фінансування оздоровлення дітей йшло по лінії обласних державних адміністрацій, якими на ці цілі було перераховано 175 млн. 105,1 тис. грн. з Чорнобильського Фонду. В Києві, завдяки Управлінню у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Київської міськдержадміністрації, 1200 дітей 1983, 1984 та 1985 років народження з Шевчен-

ківського, Московського, Печерського, Дніпровського, Ватутінського та деяких інших районів міста, які мають статус постраждалих від наслідків Чорнобильської катастрофи, побували в одній з найкращих оздоровниць Закарпаття — у санаторії «Поляна» Свалявського району. Тут юні пацієнти протягом 18 днів у кожному із семи заїздів, із травня до серпня включно, лікували шлунково-кишкові захворювання і розлади, а також інші хвороби²⁸.

У спеціалізованих санаторіях системи охорони здоров'я 2003 р. оздоровлено понад 38,5 тис. осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з них 36,2 тис. — діти. Однак, цей напрямок державної діяльності не позбавлений недоліків, притаманних вирішенню проблеми в цілому. Зокрема, йдеться про рівень фінансування цього напрямку боротьби з наслідками аварії — коштів на оздоровлення з року в рік виділяється все менше. При потребі, наприклад, Житомирщини в 36 млн. щорічно, виділяється близько 2 млн.²⁹ При такому рівні фінансування в 2003 р. оздоровилася лише кожна 10-та дитина, а у 2004, з урахуванням зростання вартості путівок, було реально реалізувати законне право на оздоровлення і санаторно-курортне лікування лише кожній 25-тій дитині, визнаній потерпілою³⁰.

В цілому розподіл коштів, виділених на оздоровлення та соціальну підтримку чорнобильців був великою проблемою, яка несла в собі можливості зловживань. Про це писав у доповідній записці від 21.08.1995 р. на ім'я віце-прем'єр-міністра України В.В. Дурдинця, головний консультант Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В.І. Усатенко. Він зазначав, наприклад, що на перше півріччя 1995 р. загальна сума надходжень до Чорнобильського фонду була запланована в обсязі 31,4 трлн. крб. Фактично ж до Фонду надійшло 36 трлн. крб. В цей же час відшкодування місцевим бюджетам було проведене на рівні 70–75% від запланованого рівня. Крім того, сама реалізація заходів щодо соціального захисту постраждалих здійснювалась на хибній основі, яка створювала живильне середовище для зловживань. Тільки незначна кількість компенсаційних виплат безпосередньо, у вигляді готівки отримувалась постраждалими. Близько 75% пільг і компенсацій недоступні для постраждалих громадян, перерозподілялися між різними відомствами, при цьому і здійснювалися основні зловживання цими коштами. Ініціатива з переведення пільг і компенсацій з готівкових виплат у безготівковий розподіл між відомствами завжди належала Мінчорнобиллю і реалізовувалася у вигляді відповідних інструкцій. Лише деякі з них були скасовані судами³¹.

Ця доповідна записка дала поштовх до створення робочої групи із незалежних фахівців для перевірки викладених фактів. 15 вересня 1995 р. В.В. Дурдинець дав вказівку 10 держструктурам (док. № 41-У-16442/30) визначити представників для участі у робочій групі.

І хоча в наступні роки ситуація частково поліпшилась, прояви зловживань на всіх рівнях продовжували мати місце. Так, у Луцьку до кримінальної відповідальності було притягнуто фельдшера центру радіаційного захисту населення Волинської обласної клінічної лікарні, який на протязі двох років займався фіктивним списанням та крадіжками медичних препаратів. В Чернігівській області викрито голову та головного бухгалтера колективного сільгоспідприємства, які не за призначенням використали державні кошти, одержані господарством для оздоровлення своїх працівників, що проживали в зоні радіоактивного забруднення³². І такі факти — непоодинокі.

При цьому ще й склалась неприпустима ситуація із системою санаторних закладів. Санаторії доводилися до стану жалюгідного зубожіння, а потім за безцінь скуповувалися. Із 40 протитуберкульозних санаторіїв станом на 2004 р. 36 вже були приватизовані³³. У зв'язку з недоробками у організації оздоровлення дітей ставила з трибуни Верховної Ради ряд питань Н.Ю. Преображенська — голова Фонду спасіння дітей від Чорнобильської трагедії: «У нас є українська Швейцарія — Карпати. Хто там зараз шабаш чинить? Чому наші діти там не відпочивають? Що робиться з курортом Східниця, який має використовуватися для оздоровлення дітей згідно з розпорядженням Президента? Саме там вода містить залізо та багато корисних мінералів, і діти там мають відпочивати!». Було відзначено і погану організацію реалізації путівок, що створило штучну проблему з функціонуванням у Житомирській області 8 місцевих санаторно-оздоровчих закладів, де без роботи залишилися 1,5 тис. медперсоналу. Бездіють оздоровниці, де щороку оздоровлювалося близько 20 тис. потерпілих.

У благородній справі поліпшення стану здоров'я дітей України, що постраждали від Чорнобильської аварії, активну участь брали громадські та державні структури, приватні особи багатьох країн світу³⁴, зокрема всі пост чорнобильські роки продовжується українсько-кубинська програма оздоровлення дітей. Кубинська сторона, надаючи допомогу маленьким українським чорнобильцям, брала на себе турботу про оздоровлення, харчування і відпочинок дітей, а українська — мала забезпечити їх перевезення туди і назад. Чартерні рейси Київ–Гавана–Київ здійснювалися 4–5 разів на рік і перевозили до 900 пасажирів щорічно. Лише в оздоровчому центрі ім. Хосе Марті постійно лікувалося близько 200 дітей. Проте зриви у виконанні українською стороною своїх зобов'язань, які мали місце в попередні роки, продовжувалися і в новому тисячолітті. У кінці 2001 р., наприклад, у врегулювання цієї справи довелося втрутитися Президенту України. В рамках цієї програми у 2003 р., наприклад, пролікувалися та оздоровилися 529 дітей³⁵.

Однак на початках участь світової спільноти у оздоровленні дітей з України мала до певної міри стихійний характер, а тому несла в собі і певні негативні моменти, відкривала можливості для зловживань. У зв'язку із цим 1998 р. ця проблема стала предметом уваги Уряду України, яким 2 березня було затверджено Положення про порядок організації направлення дітей на оздоровлення за кордоном. Проте, в ході реалізації цього рішення було виявлено необхідність його вдосконалення, внесення деяких змін, що й було зроблено восени 1999 р.³⁶

Уряд вважав необхідним доручити Державному комітету по туризму посилити контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, що здійснюють направлення дітей на оздоровлення за кордоном, а Державним комітетам у справах охорони державного кордону та митної служби — за чітким пропуском організованих груп дітей, які туди виїжджають.

Передбачалось, що це положення сприятиме впорядкуванню організації виїзду дітей на оздоровлення за кордоном саме у складі організованих груп, а також позитивно позначиться на вдосконаленні системи контролю та звітності щодо цього. Цією діяльністю дозволялось займатися лише підприємствам, установам, організаціям, а також фізичним особам, які одержали ліцензію Держкомтуризму. Фінансування виїзду та перебування дітей на оздоровленні за кордоном здійснювалося за рахунок сторони, яка приймає або направляє дітей (за домовленістю, згідно з укладеним договором (контрактом), а також залучених коштів і коштів батьків. Списки дітей, які виїжджали на оздоровлення за кордоном, мали погоджуватися з відповідними підрозділами Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управліннями освіти обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. У разі укомплектування груп дітей з різних регіонів України списки дітей мали погоджуватися з відповідними підрозділами Міносвіти. Для отримання дозволу на виїзд на оздоровлення за кордоном дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, організатори виїзду мали подати заяву до відповідних, вище означених структур.

Що ж стосується оздоровлення дорослих постраждалих, то з вересня 1998 р. встановлено порядок виділення коштів на їх лікування. Спочатку це була допомога на лікування важко хворих чорнобильців, потім, у січні 1999 р., вона переросла у фінансування хірургічних операцій постраждалих у стаціонарах спеціалізованих центрів та клінік НДІ України. Вартість таких операцій в окремих випадках сягала 40–50 тис. грн. Проводились також виплати громадянам щорічної допомоги на оздоровлення, а за невикористані путівки на санаторно-курортне лікування передбачена грошова компенсація³⁷.

Прийнявши пропозицію МНС про встановлення, відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», середньої вартості путівки для виплати компенсації, Кабінет Міністрів України у своїй постанові № 636 від 12 квітня 2000 р., їх вартість у 1999 р. визначив у таких розмірах: громадянам, віднесеним до категорії 1, — 70 гривень; дітям, одному із батьків або особі, яка їх замінює (у разі неможливості надання путівок на санаторно-курортне лікування та оздоровлення), — 38 гривень.

Одним із наслідків проживання на забруднених територіях із ризиком для здоров'я, який потребує цілеспрямованих і постійних зусиль держави, став значний психологічний дискомфорт, втрата перспектив у житті та соціальна депресія певної частини населення. Про необхідність докладання зусиль, спрямованих на подолання цього стану та внесення в суспільну свідомість соціального оптимізму неодноразово заявляли соціологи НАН України, зокрема група дослідників, керована Ю.І.Саєнком. У зв'язку із цим важливим напрямком діяльності влади щодо профілактики нервово-психічних розладів серед постраждалого населення є започаткування з допомогою міжнародних організацій служб соціально-психологічної реабілітації та інформування громадськості. На 2001 р. за даними МНС функціонувало чотири центри соціально-психологічної реабілітації в Київській області та один центр в м. Коростені Житомирської області. Діяльність центрів спрямована на корекцію психоневрологічного стану найбільш вразливих верств постраждалого населення, в т. ч. дітей з малозабезпечених сімей, інвалідів та переселених сімей. Основними напрямками їх діяльності є: зниження загальної напруженості і тривожності серед населення, яке постраждало; надання психологічної допомоги сім'ї і школі у роботі з дітьми; робота з профорієнтації молоді та безробітних в нових економічних умовах; надання психологічної та соціальної підтримки малозабезпеченим, незахищеним групам населення (інваліди та їх сім'ї, самотні матері, сироти та ін.); розвиток волонтерського руху; комплексна допомога особам у кризовій ситуації; екологічна просвіта населення; інформаційно-аналітична діяльність. На базі центрів створені «Школи безпеки та виживання», впроваджуються комп'ютерні програми професійної орієнтації молоді, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи, та має вади здоров'я³⁸.

Допомога зарубіжних країн в оздоровленні населення України поширюється і на розвиток матеріально-технічної бази медичних закладів. В Україні діє 5 українсько-американських центрів здоров'я. Такі медичні осередки були сформовані у 2000 р. у Волинській, Рівненській, Черкаській та Житомирській областях. Восени 2001 р. була створена п'ята мобільна бригада в м. Києві. Фінансують цю програму американські лікарі з компанії «Медікал

Сервіс Корпорейшн Інтернешнл». У співпраці, наприклад, з Житомирською облдержадміністрацією, в 5 районах області — Ємільчинському, Олевському, Лугенському, Новоград-Волинському та Коростенському мобільна бригада провадила обстеження населення. Було обстежено зокрема 18 тис. дітей. У 8% їх виявлено патологію щитовидної залози, у 11% — психоемоційні розлади.

Важливим кроком в напрямку вдосконалення суспільного життя і охорони здоров'я населення стало підписання Президентом України 14 січня 1998 р. Закону «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань», який передбачав цілий ряд заходів, спрямованих на регулювання правовідносин між державою, в особі її відповідних органів виконавчої влади, юридичними та фізичними особами, що виникають у зв'язку з практичною діяльністю³⁹.

Відповідно до цього Закону, з метою вжиття заходів для зниження рівнів опромінення населення, Кабінет Міністрів України прийняв 16 березня 1999 р. постанову № 406 «Про порядок створення єдиної державної системи контролю та обліку індивідуальних доз опромінення населення». Реалізацією цього завдання повинні займатися структури Міністерства охорони здоров'я разом з Міністерством енергетики, Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, Міністерством з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерством оборони, Міністерством внутрішніх справ. Вони були зобов'язані вжити заходів для створення до кінця 2000 року єдиної державної системи контролю та обліку індивідуальних доз опромінення населення, що формуються під дією різних джерел іонізуючого випромінювання та джерел, обумовлених природним, техногенно зміненим радіаційним фоном, а також під час проведення медичних рентгенорадіологічних процедур.

Проте, виникає думка про можливу неоднозначність передбачуваних цифр, оскільки постановою встановлено, що контроль і облік індивідуальних доз опромінення населення проводиться організаціями, які використовують джерела іонізуючого випромінювання і можуть бути зацікавлені у їх приховуванні.

У зв'язку з необхідністю захисту організму людини від радіаційної загрози, в забруднених районах з 1995 року проводяться дослідження вмісту в ньому інкорпорованого радіоцезію. Виявлено, що внутрішнє опромінення становить від 60 до 95% від загальної дози, а в деяких місцях ця цифра доходить до 98%. У зв'язку з цим зменшення внутрішнього опромінення, що його люди отримують на забруднених землях, споживаючи продукти харчування місцевого виробництва, продовжує залишатися серйозною проб-

лемою через необхідність профілактики високого ризику зростання захворюваності населення. У 2000 р. проведено вимірювання вмісту інкорпорованого радіоцезію у 35 тис. мешканців населених пунктів, віднесених до забруднених зон. Банк даних містить результати майже 515 тис. вимірів, що дало можливість сформулювати бачення шляхів накопичення доз внутрішнього опромінення, прослідкувати його вплив на стан здоров'я, а отже, і вплинути на визначення статусу⁴⁰.

Необхідно відзначити, що всі ці напрямки діяльності держави відбито серед пріоритетних напрямків нової Концепції захисту населення у зв'язку з Чорнобильською катастрофою, якою передбачено надання медичної допомоги постраждалим особам за адресним принципом; проведення заходів, спрямованих на зменшення потенційного ризику втрати здоров'я; мінімізацію сукупної шкоди для здоров'я від впливу іонізуючого опромінення тощо. Крім того, узагальнення досвіду, набутого в Україні в ході ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та екстремальних подій в інших країнах світу привели, зрештою, до вироблення єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, яка покликана, крім всього іншого, зберегти життя та здоров'я громадян держави⁴¹.

¹ Міжнародний Чорнобильський форум створено у 2003 р. Його мета — підготовка чітких та уніфікованих висновків щодо радіологічного впливу на здоров'я населення та екологію районів, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також шляхи їх подальшої мінімізації (Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. — К. — 2004. — С. 355).

² The Ukrainian Weekly. — 1991, June 9.

³ Відгуком на цю подію стала публікація в США в газ. Svoboda (2002, 12 квітня).

⁴ Кошунствуют над могилами убиенных радиацией. — Зеркало недели. — 2005, № 43.

⁵ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. — К., 2004. — С. 372; 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. — Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — Парламентське видавництво. — 2004. — С. 18.

⁶ 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. — Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. — Парламентське видавництво. — 2004. — с. 59–60, 68.

⁷ Там само. — с. 58–59.

⁸ Там само. — С. 93, 94.

⁹ Там само. — С. 68.

¹⁰ Там само. — С. 58.

- ¹¹ Доповідь СРСР в МАГАТЕ, ст. 49, 50, 51; Доповідь МКГЯБ, ст. 4, 5.
- ¹² Протоколи засідань ОГ ПБ ЦК КПРС опубліковані в кн.: Алла Ярошинская. Чернобыль. Совершенно секретно. — М. — «Другие берега». — 1992. — с. 267–313.
- ¹³ Поярко́в В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. — С. 5.
- ¹⁴ Поярко́в В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. — С. 4.
- ¹⁵ Там само. — С. 5.
- ¹⁶ Поярко́в В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. — С. 5.
- ¹⁷ Постанова КМ № 571 від 9 червня 1997 р.
- ¹⁸ Парламентські слухання «18 річниця Чорнобильської катастрофи...» — С. 148.
- ¹⁹ Парл. слух. 18 років, с. 89–90.
- ²⁰ Там само, с. 148.
- ²¹ Парл. слух. 18 р. — С. 169.
- ²² Там само, с. 208.
- ²³ Парл. слух. 18 років. С. 163.
- ²⁴ Там само, с. 165.
- ²⁵ Там само, с. 196.
- ²⁶ <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>
- ²⁷ Рішення МНС «Про затвердження Порядку виплати компенсації середньої вартості путівки на санаторно-курортне лікування та відпочинок дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» 19.10.1995 р.
- ²⁸ Вісник Чорнобиля, 2000, №№ 6, 39.
- ²⁹ Парл. слух. 18 р. — З виступу Дідківського М.П. — С. 187.
- ³⁰ Там само, з виступу Карпачової Н.І. — С. 165.
- ³¹ За доповідною запискою від 21.08.1995 р. головного консультанта Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В.І. Усатенка на ім'я віце-прем'єр-міністра України В.В. Дурдинця. — С. 4.
- ³² Факты. — 1998. — 28 квітня, 27 серпня.
- ³³ Парламентські слухання 2004 р. — З виступу Гродзинського Д.М. — С. 204.
- ³⁴ Детально див. спеціальний розділ книги: Барановська Н.П. Україна — Чорнобиль — світ.
- ³⁵ З виступу Педченка Т.В. на Парламентських слуханнях 2004 р. — С. 163.
- ³⁶ Постанови КМ № 263 від 2 березня 1998р. та № 1622 від 1 вересня 1999 р.
- ³⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 987 «Про затвердження Порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення»; Вісник Чорнобиля, 2000, № 6.

³⁸ Національна доповідь 2003. — С. 378; <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

³⁹ Відомості Верховної Ради, 1998, № 22, с. 115.

⁴⁰ Див. Вісник Чорнобиля, 2000, № 41.

⁴¹ Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1198. — Офіційний вісник України, 1998, № 31, с. 41–61.

СУСПІЛЬНА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ

Чорнобильська катастрофа і державна дезінформація навколо неї надзвичайно збурила громадськість СРСР в цілому і постраждалих регіонів зокрема, спровокувала сплеск суспільної активності. З одного боку мала місце активність співчуття й бажання допомогти, а з іншого боку — почала формуватися протестна активність.

Проявом високої громадянської свідомості і моральних якостей більшості радянських людей було їх активне бажання допомогти постраждалому населенню. На Україну йшли листи з багатьох міст і містечок, сіл і селищ з пропозиціями прийняти на проживання або на відпочинок евакуйоване населення і, особливо, дітей з постраждалих районів. Було створено широко відомий у 1986 р. Фонд допомоги ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС — так званий рахунок 904, куди надходили гроші і від населення і від трудових колективів.

По всій країні проходили суботники, а зароблені гроші перераховували на рахунок 904 у фонд допомоги постраждалим. Так, колектив пасажирського автотранспортного підприємства № 3 м. Єрвана перерахував 9 тис. руб., працівники воєнторгу № 613 (м. Мурманськ) — 3678 руб., співробітники Ардонської школи-інтернату Північно-Осетинської АРСР — 170 руб. Окремі громадяни перераховували у цей фонд частину своєї зарплати, пенсії, гонорару¹.

Станом на 1 червня 1986 р. у фонді накопичилось 320 млн. рублів. В тому числі 260 млн. від населення і 60 млн. — від підприємств і організацій². В Україні станом на 1 червня 1986 р. до фонду було зроблено добровільних внесків у фонд допомоги ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС у сумі 25 млн. руб³.

Проте, здавалося дивним і викликало певні нарікання серед населення, що збирання коштів було організовано і у постраждалих регіонах. Так, станом на 15 вересня 1986 р. в Україні на рахунок допомоги постраждалим надійшло 123325 тис. руб., в тому числі по Київській області — 6463 тис. руб., по Києву — 13472, Житомирській області — 4034 тис. руб., Чернігівській — 2850, Рівненській — 2367 тис. руб.⁴

Питанню чіткої організації надходження коштів до фонду допомоги ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС надавалось велике значення. На засіданні оперативної групи Політбюро ЦК КПРС 2 липня 1986 р., коли спеціально слухалося питання про недоліки в організації роботи ощадних кас з прийому грошей, відзначалося зокрема, що вибіркова перевірка в ощадних касах Москви показала відсутність належних умов для обслуговування громадян, що хотіли зробити внески у цей фонд⁵.

Робили свій внесок у ліквідацію наслідків катастрофи і учасники студентських будівельних загонів. Так званий трудовий семестр 1986 р. у Київській області був спрямований саме на це. За рішенням ЦК ВЛКСМ в області на будівництві житлових будинків та об'єктів соціально-культурного та побутового призначення для населення, евакуйованого з 30-ти кілометрової зони, працювало 7 тис. студентської молоді з 45 територій СРСР. Всього ними було побудовано 660 будинків і більше тисячі інших об'єктів. Крім того, було проведено додатковий день ударної праці і на рахунок 904 — фонд Чорнобиля — було перераховано більше 30 тис. руб.⁶

Після аварії на ЧАЕС в Україні розпочався екологічний громадський рух. Українська громадськість пришвидшеними темпами пішла шляхом, який у кінці 60-х років ХХ століття пройшла Західна Європа, зокрема ФРН, де розпочався зелений рух, що на початковому етапі викликав тільки посмішку. В 70-і вони вже здобули перші успіхи на виборах. На кінець 80-х років представники «зелених» у парламентах багатьох європейських країн виявилися новою, енергійною, демократизуючою конструктивною силою.

Закономірно, що вибух на ЧАЕС спровокував появу і в Україні руху, який, як і в Західній Європі, взяв назву «зелений». У його витоків стояли фахові біологи і медики — представники київської інтелігенції, які, як найбільш активні і свідомі громадяни — мешканці Києва і області — намагалися донести до громади правду про подію, зокрема провести мітинг чи жалобну ходу на відзнаку другої річниці чорнобильської катастрофи. 19 квітня 1988 р. ініціативна група в кількості 8 чоловік звернулася до Київської міськради та у корпункт газети «Правда» з письмовою заявою на дозвіл провести 24 квітня мітинг громадськості «Пам'яті Чорнобиля» у парку «Дружби народів». Крім них, як зазначалось в інформації партійного та радянського керівництва Києва активність виявляв і український культурологічний клуб: або «Лідери так званого українського культурологічного клубу мають намір 26 квітня о 17.30 на майдані Жовтневої революції (нині — Майдан незалежності) провести збіговисько»⁷. Владою було все зроблено, щоб звести нанівець ініціативу людей, що викликало велике обурення і спротив.

Проявом суспільної активності став і об'єднавчий рух мешканців Прип'яті, що залишились без своїх домівок, працівників ЧАЕС, що брали участь в ліквідації наслідків аварії, населення постраждалих регіонів. Цей рух вилився в утворення багатьох різноманітних громадських організацій та благодійницьких фондів місцевого, загальноукраїнського, загальнодержавного (СРСР) та міжнародного рівнів. С часом відбулась кристалізація цього руху і залишилися найбільші дієві і перспективні з них. Однією з таких

організацій стало всесоюзне добровільне товариство «Союз “Чорнобиль”», яке пізніше, з розпадом СРСР трансформувалось в загальноукраїнське і міжнародне товариство.

Перша установча конференція організації відбулась в поселенні чорнобильців-ліквідаторів в Київській області під назвою Зелений Мис 13 травня 1989 р. На ній було прийнято і затверджено Статут Всесоюзного добровільного товариства «Союз “Чорнобиль”». Зміни і доповнення до цього Статуту було внесено в ході другої Всесоюзної конференції в м. Києві 29–31 жовтня 1989 р. Ця організація поставила собі за мету захищати права громадян, що брали участь у ліквідації наслідків аварії, постраждалих від цієї аварії, а також тих, хто потрапив під дію будь-яких видів іонізуючого опромінення. Ця громадська всесоюзна організація займала активну позицію в ході підготовки законопроекту «Про захист прав громадян, що постраждали від ядерної катастрофи», багато положень якого сформульовано під її впливом⁸.

На початковому етапі лідером цього товариства був професор, доктор фізико-технічних наук Лепін Г.Ф. В подальшому його очолив колишній працівник ЧАЕС Андрєєв Ю.Б., який залишається його незмінним керівником протягом багатьох років⁹.

У результаті розпаду СРСР у грудні 1991 р. відбулась трансформація всесоюзного добровільного товариства у Міжнародну організацію «Союз Чорнобиль», який об'єднав створені після розпаду СРСР чорнобильські організації колишніх союзних республік і кількох європейських країн. Президентом цієї Міжнародної організації було обрано колишнього працівника ЧАЕС, поета і політичного діяча Шовкошитного В.Ф. Наприкінці 1996 р. МО «Союз Чорнобиль» мала свої філії у 22 країнах світу і налічувала близько 1700 членів. Свідченням авторитету цієї міжнародної громадської організації стало надання їй спеціального консультативного статусу при ООН. Вона одержала право делегувати своїх повноважних представників до штаб-квартири ООН у Нью-Йорку та її офісів у Женеві та Відні, брати участь у безпосередній розробці чорнобильських програм ООН¹⁰.

Чорнобильські міжнародні та українські організації протягом наступних десятиліть багато в чому впливали на формування державної політики стосовно учасників ЛНА та постраждалого населення й його соціальної підтримки.

Прикладом намагань такого впливу може бути Звернення президентів регіональних організацій Міжнародної організації «Союз Чорнобиль» до Президента Російської Федерації Б. Єльцина про посилення соціального захисту учасників ліквідації аварії на ЧАЕС¹¹. Правда, за інформацією

голови Міжнародної організації «Союз Чорнобиль» В.Ф. Шовкошитного, відповіді безпосередньо від Президента Росії вони не отримали. Натомість Міністерство іноземних справ Росії надіслало президентам регіональних чорнобильських організацій пропозицію ініціювати в регіонах підготовку міжнародної угоди з пом'якшення наслідків Чорнобильської катастрофи¹².

В наступні роки «Союз Чорнобиль України», до якого на кінець 90-х років входило близько 420 тисяч постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС і який мав 518 районних філій¹³ надзвичайно активно виступав проти змін в чорнобильському законодавстві, що назрівали. Як наймасовіша громадська чорнобильська організація «Союз» співпрацював з державними структурами, і досі лобіює свої інтереси у Верховній Раді.

Протягом всіх років свого існування ця організація намагалась самостійно вирішувати питання соціальної підтримки величезної кількості людей, що мали статус учасників ліквідації наслідків аварії, або постраждалих від неї, в тому числі й за рахунок підприємницької діяльності. За даними, наведеними членами «Союзу Чорнобиль» м. Димитров Донецької області, у 1997 р. лише дві організації — «Союз Чорнобиль України» та «Міжнародний Союз Чорнобиль» з підпорядкованими ним підприємствами завезли на пільгових умовах в Україну з-за кордону різноманітних товарів на мільйони гривень. 500 тис. грн. залишено підприємствам та організаціям, які ці товари реалізовували. Це було зроблено з метою створення робочих місць, для підтримки інвалідів-чорнобильців. Але, підкреслюють чорнобильці з Димитрова, ні допомоги, ні додаткових робочих місць на місцях ніхто не відчув¹⁴. А от дискусій і боротьби навколо оподаткування цієї діяльності було достатньо. Наприклад, 1 лютого 1997 р. Постановою Кабінету Міністрів № 113 було затверджено перелік підприємств, що були власністю Всеукраїнської громадської організації «Союз Чорнобиль України» та Міжнародної організації «Союз Чорнобиль» і мали пільги з оподаткування. Та, якщо відповідно до положень Декрету Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. № 14 (14–92) «Про податок на добавлену вартість» та інших законодавчих актів фінансового характеру, пільги при оподаткуванні мали 28 підприємств «Союзу Чорнобиль України» та 4 — Міжнародного «Союзу Чорнобиль», то вже 8 лютого 97 р. ця постанова втратила чинність (на підставі Постанови КМ № 168 від 08.02.97), а постановою № 390 від 24.04.97 — пільги в оподаткуванні цих підприємств було знову відновлено з внесенням деяких змін. Зокрема було скорочено кількість підприємств яким надавалися ці пільги. Проте, керівники чорнобильських організацій знали важелі впливу і були знайомі з коридорами влади. Тому, вже 1 жовтня 1997 р. (в постанові № 1085) перелік підприємств, засновниками яких були Всеукраїнська громадська організація «Союз

Чорнобиль України» та Міжнародна організація «Союз Чорнобиль» і які мали пільги з оподаткування, було знову змінено — до нього було включено ще два підприємства.

В цілому ж, «Союз Чорнобиль України» користувався авторитетом серед певної частини чорнобильців, поширив свій вплив і на інші громадські організації. Так, наприкінці 1996 р. вирішувалось питання про його об'єднання з Всеукраїнським союзом ветеранів Афганістану та організацією ветеранів України в нове об'єднання — «Соціальна справедливість»¹⁵.

Набув розвитку протягом післяаварійного часу й рух зелених. Невдоволення екологічним станом довкілля, ігноруванням політиками вимог про посилення контролю за будівництвом і експлуатацію промислових підприємств та атомних електростанцій, небажанням влади повно і відверто окреслити наслідки чорнобильської катастрофи — все це сприяло консолідації громадськості. Вже 28 жовтня 1989 р. пройшов I з'їзд Української екологічної асоціації «Зелений світ» на якому було заявлено, що вона об'єднала людей, що люблять свою землю і діють в ім'я гідного існування нинішнього і прийдешнього поколінь. Асоціація «Зелений світ» почала діяльність як самодіяльна неурядова організація на засадах цілковитої добровільності і громадської ініціативи, широкого співробітництва із «зеленими» в СРСР та за його межами, миротворчими та екологічними рухами всього світу.

Підтримуючи розпочаті КППС перебудову та демократизацію суспільства, Українська асоціація «Зелений світ» оголосила на з'їзді свої вимоги: припинення хижацької експлуатації природних ресурсів України; ліквідація відомств — колонізаторів; створення ефективного екологічного законодавства, суворої відповідальності перед законом осіб та організацій, винних у екоциді; демілітаризація економіки; припинення будівництва нових АЕС до проведення всенародного референдуму з цього питання; обов'язкове врахування думки місцевого населення при розміщенні нових підприємств. Головою Асоціації став народний депутат СРСР, доктор медичних наук, письменник Юрій Щербак¹⁶.

Діяльність «зелених» України, які на початковому етапі виявляли величезну активність, знаходила найширшу підтримку в суспільстві. Так, під впливом загальних зусиль, за активною участю «зелених», що склали акт незалежної експертизи АЕС, а потім і пікетували будмайданчик, урядовим рішенням було припинено спорудження в історичному серці України Чигиринської атомної станції.

Бурхливі події розгорталися і навколо Південно-Української АЕС, існування якої несло не лише екологічну небезпеку. Вона ставила під загрозу саме існування Південного Бугу — фактично останньої чистої ріки України. Активісти «Зеленого світу» у Миколаївській області, використовуючи най-

різноманітніші форми впливу, добилися, що у серпні 1989 р. було прийнято рішення Уряду УРСР про припинення будівництва четвертого і наступних реакторів Південно-Української АЕС. Наростав антиатомний рух і на найбільшій АЕС України — Запорізькій.

В ході своїх громадських акцій «зелені» підкреслювали, що всупереч широко розповсюджваному «атомним лобі» твердженню про загрозу залишити державу без електроенергії у випадку згорання розвитку атомної енергетики, Україна має величезні невикористані можливості в енергозбереженні, у відродженні малої гідроенергетики, реконструкції та модернізації теплових електростанцій. Говорили вони і про резерви розвитку вітрової, сонячної та біоенергетики.

Зверталася Асоціація до різних державних структур з питань, пов'язаних з екологією в цілому і різними чорнобильськими проблемами, зокрема. Так, у 1989 році ними було оприлюднено відкритий лист до Комісії з надзвичайних обставин СРСР та УРСР в якому, зокрема, наголошувалось на необхідності прийняття положення про статус учасника ліквідації наслідків аварії з переліком прав і пільг для нього; пропонувалось доплачувати 30 карбованців на місяць, як професіоналам на спец харчування, тим, хто проживає або працює на території із забрудненістю ґрунту 2 кюрі кв. км і вище¹⁷. Ці та багато інших пропозицій «зелених» були втілені у життя законодавчим органом вже незалежної України.

Асоціації «зелених» України була притаманна масштабність мислення і бачення реальності. Про це свідчить, зокрема, актуальність і сьогодні поставлених до Мінатоменергопрому СРСР у 1989 р. питань: хто відповідає за розміщення АЕС (формально і реально); чому АЕС СРСР розміщені в таких уразливих з екологічного, а отже і військово-стратегічного погляду місцях?; чому ядерно-енергетичні потужності нарощуються в тих районах нашої країни, де й без них відчувається надлишок електроенергії?; чи можна взагалі, з погляду геології та інженерної геології, споруджувати АЕС у європейській частині СРСР?; як вирішується питання із захороненням ядерних відходів?; наскільки ефективно здійснюється охорона ядерних об'єктів?; як іде впровадження нових енергозберігаючих технологій?¹⁸ Як бачимо, більше 20 років тому «зелені» поставили питання, на деякі з яких і досі не одержано конструктивної відповіді.

Активна позиція членів організації щодо вимог об'єктивної інформації про наслідки Чорнобильської катастрофи та їх просвітницько-політична робота викликали інтерес, симпатії та підтримку у світі. Інформацію про себе, свою позицію, зокрема стосовно нагальної необхідності закриття ЧАЕС, вони доносили до світу різними шляхами, в тому числі і через друковані органи¹⁹.

Українська екологічна асоціація «Зелений світ» мала високий авторитет за кордоном і активно використовувалась як посередник для передачі гуманітарної допомоги в Україну. Суттєву матеріальну допомогу їй, а через неї — істинно стражденним, за інформацією активіста асоціації Н.Ю. Преображенської, — однією з перших надала у 1991 р. організація «Американці за людські права в Україні» (президент — Божена Ольшанівська). А Іван Олексин — голова Братського Союзу Америки — весь час опікувався дітьми, хворими на лейкемію, і надавав кошти Українському спеціалізованому диспансеру радіаційного захисту населення. Свою благородну діяльність він продовжує і до сьогодні. Завдяки турботі Союзу українок Америки (голова Аня Кравчук) лікарні Львова одержали коштовне медичне обладнання, а мешканці Рівненської області — харчові продукти²⁰.

За ініціативою Української екологічної асоціації «Зелений світ» та «Союзу Чорнобиль» групою незалежних експертів було проведено аналіз обставин аварії, подій навколо неї та наслідків Чорнобильської катастрофи, який було опубліковано газетою «Зелений світ» у 1991 р.²¹ Оскільки актуальність проблеми залишалась гострою і протягом наступних років, цю роботу було продовжено. У 2003 р. було опубліковано заключний акт незалежного розслідування обставин Чорнобильської катастрофи та її наслідків²². Тобто, громадська організація «Зелений світ» продовжувала працювати, але, на жаль, в останній час була втрачена активність і наступальність, характерні для неї у перші післяаварійні роки.

Іншою формою прояву суспільної активності громадськості України стало створення різноманітних фондів допомоги постраждалому населенню. Так, щоб допомогти не на словах, а на ділі сім'ям, що мешкали на територіях радіоактивно забруднених районів Житомирської області місцеві журналісти, обласна організація Спілки журналістів України та її друкований орган — тижневик «Житомирський вісник» відкрили спеціальний рахунок, на який переказували добровільні внески виробничі колективи і окремі громадяни. Станом на кінець 1989 р. на рахунок фонду вже надійшло більше 40 тис. карбованців. Ці кошти використовувалися для матеріальної допомоги сім'ям, що потребували переселення з радіоактивно забруднених територій області²³.

Завдячуючи піднесенню суспільної активності громадян України, аналогічні фонди допомоги створювались в різних країнах Європи. Так, наприклад, активісти «Союзу Чорнобиль» разом з представниками Баварського радіо в середині 1990 р. відвідали постраждалі від аварії райони, побували в сім'ях, школах, дитячих дошкільних закладах. Вони зібрали величезну інформацію про стан здоров'я населення і, зокрема, дітей, та провели в Баварії цикл радіопередач, в яких звернулися до всієї Німеччини із закликом

надати допомогу постраждалим. Ці радіопередачі викликали великий резонанс, що дозволило зібрати 20 млн. марок для надання гуманітарної благодійницької допомоги²⁴.

Іншою впливовою громадською організацією в Україні, через яку сюди спрямовувалась гуманітарна допомога, був Фонд спасіння дітей України від чорнобильської трагедії при Українській Раді Миру. Через нього Християнська Допомогова Служба (президент Юджин Крайзек) та Союз українок Великої Британії (Леся Дяківська та Люба Фостун) передали для постраждалих молодих ліквідаторів великий вантаж харчових продуктів та конче необхідних предметів та засобів гігієни великої вартості. А лікарні Києва, Славутича та Коростеня одержали у великій кількості необхідні коштовні медикаменти та предмети одягу від організацій «Україна-33» (голова Геня Кузин) і «Рона-Альпи-Україна», очолюваної Робертом Гуйю (Франція)²⁵.

Фонд спасіння дітей України від Чорнобильської трагедії, багато років очолюваний Н.Ю. Преображенською, продовжує співпрацювати з багатьма міжнародними структурами, бере активну участь у міжнародних заходах, намагаючись донести до найширших кіл світової громадськості тривожну ситуацію із станом здоров'я дитячого населення країни. Існували і досі працюють організації і фонди, що опікуються постраждалим населенням і, в першу чергу, дітьми, практично в усіх країнах Європи, США, Канаді, Японії тощо.

Одним з проявів піднесення суспільної активності в Україні у зв'язку з Чорнобильською трагедією стала масова участь населення регіонів, які, як здавалось тоді, минула ця біда, в благодійницькій діяльності. На Українському телебаченні з 1990 р. почали проводити телерадіомарафон «Дзвони Чорнобиля», на рахунок якого з усієї України спрямовувались значні кошти, які, в свою чергу, мали спрямовуватися постраждалим. Ця телевізійна передача користувалась значною популярністю. Це підтверджують, зокрема, результати вивчення громадської думки у 1991 р. За даними телефонного опитування більше 60 відсотків тих, хто дивився телебачення 16 березня, дивились саме «Дзвони Чорнобиля». Майже 40 відсотків глядачів добре знали цю програму. Стільки ж людей вважали її такою, що розрахована на широке коло глядачів і стосується кожного²⁶.

Станом на грудень 1991 р. на рахунок телерадіомарафону було 22 млн. 78 тис. 659 крб. та 296 тис. 901 інвалюти²⁷. Щоб поставити використання цих загальнонародних грошей під контроль громадськості, була створена опікунська рада, перед якою, як перед громадською інституцією, ставилось завдання колегіального розподілу коштів від благодійних внесків, що надходили на рахунок.

До складу громадської опікунської ради увійшли відомі вчені, громадські діячі, представники різних громадських організацій. Це — академік

Комісаренко С.В., тодішній керівник українського радіо і телебачення Охмакевич М.Ф., письменник і депутат Яворівський В.О., Голова Державного комітету по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Готовчиць Г.С., представники громадських організацій Андрєєв Ю.Б., Преображенська Н.Ю., Шовкошитний В.Ф. та ін.²⁸

На засіданнях опікунської ради²⁹, які відбувались раз на місяць і транслювалися на 1 каналі Українського телебачення, вирішувалися питання, на які саме потреби і кому із людей, що звернулися за допомогою, мають бути виділені кошти. Так, протокол № 2 засідання опікунської ради зафіксував передачу громадській організації «Союз Чорнобиль» 500 тис. руб. для постраждалих членів цієї організації та розподіл речових внесків громадян і організацій. Так само відкрито відбувався розподіл благодійних коштів протягом всього часу функціонування телерадіомарафону.

В наступні роки кількість чорнобильських громадських організацій та фондів дуже швидко збільшувалась. Створилась ситуація, коли чимало організацій своєю метою і завданнями дублювали інших. Розпорошувалися, на думку самих чорнобильців, сили і ресурси. Так, тільки протягом 1996 р. Міністерство юстиції України зареєструвало більше десяти міжнародних і всеукраїнських благодійних фондів³⁰. Було помітно намагання скоріше працювати на себе, ніж на постраждалих.

В цілому, чорнобильські громадські організації, які дійсно намагались вирішити соціальні питання, або просто використовували можливості для вирішення власних проблем — дуже поширені. Так, станом на кінець 1999 р. в Україні зареєстровано 47 Чорнобильських фондів та об'єднань. З них — 44 у Києві, 2 у Харкові, один у Білій Церкві. Тільки протягом другого півріччя 2000 р. Міністерством юстиції України зареєстровано ряд українських та міжнародних благодійних фондів, серед яких: міжнародний благодійний фонд «Від серця до серця. Допомога дітям Чорнобиля», міжнародна благодійна асоціація «Чорнобиль — діти Чорнобиля», міжнародний благодійний фонд «Відлуння Чорнобиля», Міжнародний гуманітарно-благодійний фонд інвалідів та потерпілих від Чорнобильської катастрофи, міжнародний благодійний фонд «Діти після Чорнобиля» та ще багато інших. Всього в переліку, опублікованому у «Віснику Чорнобиля» 7 жовтня 2000 р. їх нараховувалося 33 назви, в тому числі 1 — в м. Мукачеве, 1 — в Дніпропетровську, 1 — у Вінниці, 1 — у Запоріжжі, а всі інші — у Києві. Тобто продовжувався процес творення нових і нових організацій, що безумовно мало як позитивні так, до певної міри й негативні прояви.

Великий резонанс у суспільному житті країни мала робота у 1990–1991 роках Комісії Верховної Ради СРСР з розслідування причин аварії на ЧАЕС та оцінці дій посадових осіб у після аварійний період, яка мала в своєму

складі постійну експертну групу. Ця Комісія одержала у своє розпорядження колись закриті документи Ради Міністрів СРСР та рішення Урядової Комісії СРСР під грифом «таємно» і «цілком таємно»³¹. Вивчення цих документів та часткове оприлюднення результатів цього вивчення мало такий резонанс, що ХХVІІІ з'їзд Компартії України створив у 1990 р. комісію з вивчення партійних документів, пов'язаних з Чорнобильською катастрофою. 14 грудня 1990 р. на засіданні другого етапу з'їзду виступив В.І. Череп, який доповів про результати роботи комісії³². Вони були оприлюднені в засобах масової інформації. Але, чесний і критичний, в своїй більшості, аналіз дій комуністичного керівництва країни в цілому і України зокрема, вже не міг змінити вкрай негативного ставлення народу до дій і громадської поведінки партійно-державних інституцій у 1986 р. і в наступні роки. Таким чином епохальний почався злам великої суспільно-політичної сили — КПРС і її невід'ємної складової частини — комуністичної партії України, сили, яка протягом більше сімдесяти років обіймала провідні позиції і нав'язувала суспільству спосіб життя і мислення.

Саме Чорнобильська катастрофа, яка в часі збіглась з системною кризою радянської політичної системи і намаганнями перебудови, стала тим імпульсом, якого не вистачало суспільству. Навіть половинчата реалізація гасла гласності, проголошеного партійно-державним керівництвом СРСР, викликала сплеск суспільної активності, який, в свою чергу, поклав початок руйнації тоталітарної радянської імперії.

¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 3089, арк. 27. (опубл. в кн. Чорнобильська катастрофа. Документи і матеріали. — С. 236).

² Алла Ярошинская. Чернобыль. Совершенно секретно. — С. 384.

³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 2990, арк. 24. (опубл. в кн. Чорнобильська катастрофа. Документи і матеріали. — С. 231).

⁴ Урядовий архів Кабінету міністрів України, ф. Р-2, оп. 15, спр. 189, арк. 130 (опубл. в кн. Чорнобильська катастрофа. Документи і матеріали. — С. 355).

⁵ Алла Ярошинская. Чернобыль. Совершенно секретно. — С. 384.

⁶ ЦДАГО, ф. 7, оп. 19, спр. 4690, арк. 36–38 (опубл. в кн. Чорнобильська катастрофа. Документи і матеріали. — с. 417–418).

⁷ Див. Інформація партійно-державних органів Києва для ЦК Компартії України про громадсько-політичну обстановку напередодні річниці аварії. — (опубл. в кн. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., 1996, с. 526–527).

⁸ Нарис історії України ХХ століття. — К., Генеза. — 2002. — С. 387.

⁹ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 576.

¹⁰ Нарис історії України ХХ століття. — К., Генеза. — 2002. — С. 387.

¹¹ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів у 2-х частинах. — Частина друга. — С. 183.

¹² Там само. — С. 223.

¹³ Вісник Чорнобиля, 2000, № 15.

¹⁴ Вісник Чорнобиля, 1999, № 79–80.

¹⁵ Нарис історії України ХХ століття. — К., Генеза. — 2002. — С. 388.

¹⁶ Зелений світ. — Вісник з'їзду № 1. — 1989, 28 жовтня.

¹⁷ Там само, с. 4–5.

¹⁸ Там само, с. 5.

¹⁹ Див., наприклад підбірку матеріалів у радянсько-індійському жіночому журналі «Наш діалог» (1991р. — № 1. — с. 30–33).

²⁰ Барановська Н.П. Україна — Чорнобиль — світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986–1999. — К. — 1999. — С. 156.

²¹ Вовченко В.В., Варфоломеева Т.В., Голосовский Г.Я., Малышко Н.И., Сиренко В.Ф., Стеценко М.П., Теньков С.А., Фатеев А.Г., Хаперский А.С., Федоринчик С.М. Предварительное заключение по материалам независимого общественного расследования обстоятельств глобальной аварии на Чернобыльской атомной электростанции и ее катастрофических последствий. — Видання газети «Зелений світ». — К., 1991.

²² Вовченко В., Варфоломеева Т., Малышко Н., Стеценко М. Чернобыльская катастрофа и права человека. (К 17-й годовщине аварии на Чернобыльской АЭС). Заключительный акт независимого расследования обстоятельств Чернобыльской катастрофы и ее последствий. — К., 2003. — 34 с.

²³ Зелений світ. — Вісник з'їзду № 1. — 1989, 28 жовтня, с. 5.

²⁴ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів у 2-х частинах. — Частина друга. — К., 1995. — С. 221.

²⁵ За матеріалами Фонду спасіння дітей України від чорнобильської трагедії при Українській Раді Миру.

²⁶ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 629.

²⁷ Там само. С. 649.

²⁸ Там само.

²⁹ Детально протоколи засідань опікунської ради див. в кн. Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. — Частина друга. — Док. № 182, 185, 186, 190, 192, 195, 197, 201, 202.

³⁰ Нарис історії України ХХ століття. — К., Генеза. — 2002. — С. 388.

³¹ Вовченко В., Варфоломеева Т., Малышко Н., Стеценко М. Чернобыльская катастрофа и права человека. (К 17-й годовщине аварии на Чернобыльской АЭС). Заключительный акт независимого расследования обстоятельств Чернобыльской катастрофы и ее последствий. — К., 2003. — С. 34.

³² Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — с. 623–628; Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів у 2-х частинах. — Частина друга. — К., 1995. — с. 110–112.

ДОЛІ ЛЮДЕЙ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ

Одним з трагічних наслідків чорнобильської катастрофи став її вкрай негативний вплив на долі людей, що потрапили в зону її впливу. Найважливішим завданням, що стояло перед державними структурами України у зв'язку з аварією на ЧАЕС, була необхідність оперативно евакуювати населення з територій, що зазнали забруднення в результаті вибуху ректора її 4-го енергоблока, організувати їх розміщення, забезпечити необхідними засобами для існування. Першими довелося пережити евакуацію, як думалося — лише на кілька днів — мешканцям м. Прип'ять, де жили працівники станції. Рівні радіації в місті на 27 квітня в окремих точках становили сотні міліренген на годину. І хоча автотранспорт для евакуації населення був готовий ще зночі, повідомлення про рішення про проведення цього заходу у другій половині дня Урядовою комісією було зроблено о 7 год. ранку, а сама евакуація почалася лише о 14 год. Паралельно з евакуацією населення Прип'яті, звідки було вивезено 49360 чоловік, пройшла також евакуація працівників залізничної станції Янів, розташованої поруч (відповідно 254 чол.).

Оскільки повного і абсолютно достовірного знання про ситуацію, що склалась на майданчику ЧАЕС та прилеглих територіях на початковому етапі не було, евакуація населення з забруднених територій розтяглась в часі. Так, в наступні після аварії дні, у зв'язку з уточненням радіаційної обстановки, виникла необхідність в продовженні евакуації населення вже в межах 10-и кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі. За добу — з 2 до 3 травня звідси було вивезено 10 тис. чоловік.

Коло території, рівень забрудненості якої вимагав евакуації населення, 4 травня було розширене вже до 30 км. З 4 до 7 травня змушені були виїхати з своїх рідних домівок мешканці ще 59 населених пунктів України та Білорусі. Але на цьому процес евакуації населення з забруднених територій не закінчився. По мірі накопичення інформації про масштаби аварії та її вплив на стан довкілля, усвідомлення небезпеки для населення прилеглих до ЧАЕС територій, продовжувався процес вивезення населення на так звані чисті території. Так, за період з 14 травня до 16 серпня 1986 р. було додатково евакуйовано ще населення з 15 населених пунктів в т.ч. з 8 — Київської області, та 7 — Житомирської.

В цілому ж, до кінця літа з 81 населеного пункту України було евакуйовано 90784 чоловіки. Враховуючи, що це було в основному сільське населення, в більшості своїй старшого віку, традиційно прив'язане до свого господарства і своєї домівки, державою було багато зроблено, щоб забезпечити цим людям на нових місцях їх проживання нормальні умови. Так,

10 червня 1986 р. Уряд України прийняв постанову № 206 якою визначив завдання Держагропрому, облвиконкомам, будівельним міністерствам і відомствам терміново звести 250 будинків для евакуйованого із сіл 30-кілометрової зони населення.

Забезпечення житлом населення, евакуйованого з районів, забруднених радіацією стало найбільш масштабною і довгостроковою частиною загальної будівельної програми, розробленої у зв'язку з аварією на ЧАЕС. Для вирішення цієї проблеми використовували існуючий житловий фонд у містах і селах України, будували окремі населені пункти, нові селища, вулиці в існуючих населених пунктах для жителів сіл 30-кілометрової зони; споруджували окремі житлові будинки, вулиці, селища для відселення людей із забруднених територій, розташованих поза 30-кілометровою зоною. В цілому для сільського населення було побудовано 11 тис. будинків садибного типу та 402 об'єкти соціально-культурного призначення. Свою специфіку мало забезпечення житлом мешканців міст Прип'ять та Чорнобиль, яким була надана можливість поселитися в Києві та Чернігові. Певна кількість сімей була евакуйована за межі України.

Житлову проблему для працівників ЧАЕС було вирішено розв'язувати в кілька етапів:

- тимчасове використання квартир у Чорнобилі, Вишгороді, Іванкові, Києві, ряді інших населених пунктів для розміщення евакуйованих з м. Прип'яті сімей;

- будівництво тимчасового селища в районі с. Страхолісся, в гирлі р. Тетерів, яке одержало назву Зелений Мис;

- будівництво сучасного міста типу Прип'яті на мінімальній відстані від ЧАЕС¹.

Будівництво осель для переселенців велося в Житомирській області та в 10 районах Київської: Баришевському, Бородянському, Васильківському, Вишгородському, Володарському, Іванківському, Макарівському, Переяслав-Хмельницькому, Фастівському та Яготинському.

В Бородянському районі, наприклад, було організовано будівництво 1225 садибних будинків на 5 майданчиках. Оскільки будівництво селищ розпочиналося в екстремальних умовах, на ріллі, що була оперативно виведена з сільськогосподарського обігу, нормативний обсяг інженерно-пошукових робіт провести не було можливості, що, в свою чергу стало причиною появи порушень в окремих будівлях, про що неодноразово сповіщали засоби масової інформації. Не були, на жаль, своєчасно виконані й радіаційні дослідження місць будівництва та спеціальні обстеження будівельних майданчиків і тому, наприклад, селище Небрат-Берестянка, як пізніше з'ясувалося, було розміщено на ділянці з підвищеним радіаційним забрудненням².

Про масштабність чорнобильської будівельної програми свідчить той факт, що протягом 1986–1996 років в Україні було побудовано 27899 садибних житлових будинків та квартир, загальною площею 2065,425 тис. кв. м., в тому числі за 1991–1996 р. 16945 одиниць, загальною площею — 1276,735 тис. кв. м.

Поряд з будівництвом житла для переселенців, будувалися й об'єкти соціально-культурної та сфери побутового обслуговування. Так, з 10,545 тис. місць у дошкільних дитячих закладах, побудованих за весь після аварійний період, 7,200 — побудовано у 1991–96 роках. Побудовано також значну кількість шкіл (32,940 тис. учнівських місць з 39,790), амбулаторно-поліклінічних закладів (8,474 тис. відвідувань за зміну з 8, 664). Лікарні для переселенців почали будувати вже тільки в роки державної незалежності України. Їх було побудовано на 3259 ліжок.

За цією програмою будувалися також електромережі, автошляхи, газопроводи, водопроводи, каналізаційні мережі та мережі теплопостачання. Так, газопостачанням було забезпечено 32295 квартир³.

Проте, ці зусилля, не завжди послідовні і високоефективні, не дозволили до кінця вирішити проблему забезпечення житлом людей, які за законом цього потребують. Станом на 1.1.99 р., на обліку для забезпечення житлом у зв'язку з переселенням із радіоактивно забруднених територій, до загальнообласних реєстрів було внесено 15783 сім'ї та 8595 сімей інвалідів внаслідок Чорнобильська катастрофа. Складність вирішення цієї проблеми зумовлена недостатнім фінансуванням будівництва житла. Хоча у 1999 р. із зони безумовного (обов'язкового) відселення переселено 253 сім'ї, у т.ч. 190 сімей із цієї зони Житомирської області та 63 сім'ї з Київської, на ці цілі облдержадміністраціями було перераховано лише 33,05 млн. грн., або 65% від обсягу, передбаченого Державним бюджетом на 1999 рік. І хоча у 1999 р. надано житла на 425 квартир більше, ніж у 1998 р., переселення та забезпечення житлом інвалідів внаслідок Чорнобильської катастрофи залишалися питаннями, що дуже хвилювали постраждалих⁴. І станом на 2010 р. залишаються родини, які мають право на переселення, але не мають змоги реалізувати це право.

З іншого боку існує проблема, коли вже побудоване житло важко заселялося переселенцями. Процес цей інколи розтягувався на роки. Так, перші сміливці, що виїхали з забрудненого села Голубієвичи Народницького району Житомирської області, з'явилися на Кіровоградщині у Компаніївському районі, де було збудовано селище з такою ж назвою — лише у 1990 році. За ними поступово переселилися й інші. За десять неповних років поліщуки обжилися на новому місці, стали степовиками. Люди вдячні, що їх переселили гуртом, не розкидали по всіх усядах. Й облаштовані вони по-

хазяйськи. Будинки споруджено різні — від двох до п'яти кімнат. До кожної оселі підведено газ та воду, у багатьох є телефон. На садибах — підсобні приміщення для худоби⁵.

Проте, на жаль, з багатьох причин, така ідеальна ситуація — скоріше виняткова, ніж типова. Через недостатнє фінансування та розпорошення коштів по багатьох будовах, Житомирська облдержадміністрація, наприклад, практично призупинила будівництво житла для переселення громадян. Із 113 запланованих будинків садибного типу, введено в дію лише 72. Надзвичайно низькими темпами здійснювалось будівництво Брусилівської та Луганської районних лікарень та цілого ряду інших об'єктів у селищах компактного переселення⁶.

У Луганській області також намагалися вирішувати житлові проблеми чорнобильців. Якщо у 1995 р. 62 сім'ї ліквідаторів отримали квартири, то в 1999–92, а на жовтень 2000 — вже 98. І це при тому, що з чорнобильського фонду для будівництва не надійшло жодної копійки. Будували за рахунок взаємозаліків. Та, незважаючи на всі зусилля, на квартобліку ще залишилося 489 сімей, що не забезпечені житлом. Напружена ситуація і в Полтавській області, де на квартирній черзі на кінець 1999 р. перебувало більше дев'ятисот сімей переселенців та майже двісті сімей інвалідів⁷.

Отже, і станом на перше десятиліття XXI століття чорнобильська будівельна програма через обмеження фінансових і матеріальних ресурсів ще далека від завершення. А житла конче потребують ще 24 тис. сімей. Тому визріла думка, що будь-яка допомога, що надається потерпілим, включаючи забезпечення їх житлом, має бути конкретною, адресною, і доходити до того, хто її конче потребує. А це можливо лише за умови створення точного банку даних громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Крім того, постав і морально-етичний бік проблеми. З одного боку, видатки на вирішення житлової проблеми почали різко зростати, оскільки через 10 років виникла необхідність забезпечення житлом не лише тих, хто виселений із зони, а й членів їх сімей. А з іншого — відомо, що окремі населені пункти, побудовані для переселенців, так і не зайняті ними, або через корупційні схеми житло чорнобильців займали люди, що не мали на це підстав.

Чорнобильська катастрофа справила серйозний вплив на долі людей, і не лише тих, хто безпосередньо працював в зоні лиха. В залежності від того скільки часу і де саме пропрацювала та чи інша людина у 1986 і в наступні роки, або де вона проживала, чи проживає, залежно від рівня забрудненості земель, за Законом 1991 р. «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» визначалась приналежність людини до категорії постраждалих та ліквідаторів. Цей закон,

прийняття якого переслідувало благородну мету соціальної підтримки постраждалого населення, поділив українське суспільство, породив ще за умов СРСР складні процеси та багато в чому визначив його моральний стан.

На початковому етапі мінімізації наслідків аварії про визначення статусу ліквідатора чи постраждалого мова не йшла. Протягом 1986–87 рр. в силу необхідної оперативності людям, направленим на роботи в зони впливу аварії навіть посвідчення про відрядження не завжди видавалися. За ними лише зберігалась середня оплата праці. Часто люди, направлені з підприємств чи установ, навіть не задумувалися над необхідністю документального підтвердження свого перебування там, через що пізніше мали великі проблеми.

До 31 березня 1990 р. коли було прийнято постанову Ради міністрів СРСР та ВЦРПС № 325 «Про заходи з поліпшення медичного обслуговування та соціального забезпечення осіб, що брали участь в роботах з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», якою було введено посвідчення та нагрудний знак і яку продублювала постанова Ради міністрів УРСР та Укрпрофради № 148 від 2 липня 1990 р., практично не існувало законодавчо визначеного поля з питань встановлення статусу учасників та постраждалих при ЛНА⁸. Наданням цього статусу самодіяльно займалися адміністрації підприємств та установ, а також чорнобильські громадські правозахисні організації, які почали виникати з кінця 1988 р.

Постановами 1990 р. передбачалась організація додаткового медичного обстеження та постійне диспансерне спостереження за станом здоров'я осіб, що брали участь в роботах з ЛНА на ЧАЕС. Передбачалась організація їх єдиного державного обліку. Були також встановлені пільги (в тому числі тимчасово направленим та відрядженим), включаючи військовослужбовців та військовозобов'язаних запасу, прикликаних на спеціальні збори, та ін., зайнятим на роботах в межах 30-кілометрової зони. Ці пільги вводились з 1 липня 1990 р. і надавались особам, що мали посвідчення учасника ЛНА.

В Законі України від 28 лютого 1991 р. № 176-XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачалась стаття 64 «Відповідальність службових осіб за визначення статусу громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи» та ст. «Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, що постраждали...». Через що одержані в попередній час посвідчення втратили силу. В подальшому цей закон зазнавав неодноразових змін. Так, 19 грудня Верховна Рада України прийняла нову редакцію цього Закону, а 1 липня 1992 р. до нього були прийняті зміни і доповнення, і так до 7 грудня 200 р. (№ 2120-III).

Зазначеним законом були визначені категорії громадян, що постраждали через чорнобильську катастрофу. В його IV розділі зазначені пільги та компенсації для осіб та постраждалих дітей, віднесених до категорій I, II, III, IV.

Порядок видачі посвідчень учасників ЛНА було затверджено постановою Кабінету міністрів № 44 от 18.06.1991 г. в п. 10 якої зазначалось, що видача посвідчення мала провадитися на підставі одного з документів: посвідки про відрядження; трудової книжки з відповідним записом; табеля обліку робочого часу в зоні або довідки про право на підвищену оплату праці за роботу в населених пунктах зони відчуження.

Однак вже 25.08.1992 ця постанова втратила силу через прийняття нової — № 501. Потім 31.12.1992 за № 739 була прийнята нова постанова: «Про продовження терміну видачі посвідчень громадянам, що постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи». Наступного 1993 р. постановою КМ України № 218 від 25.03.1993 було знову внесено зміни в Порядок видачі посвідчень. У 1994 р. до цього питання повертались двічі: постанова «Про внесення доповнень...» (від 01.02.1994 № 51) втратила силу, бо 30.03.1994 за № 191 було прийнято нову постанову «Про внесення доповнень...». Безкінечний процес внесення змін і доповнень до Положення про видачу посвідчень, в умовах не завжди достатньо прозорих дій влади, вносив велику плутанину і створював можливості для зловживань.

В роки державної незалежності, в умовах економічної кризи, коли одержання державної допомоги було інколи можливо єдиним засобом до існування, набуло поширення активне намагання людей докладати зусилля і добувати статус «чорнобильця». За 1994–1999 рр. кількість постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення зросла на 288 814 чоловік. При чому, по роках цей приріст відбувався наступним чином (порівняно з попереднім): у 1995 р. — на 1 тис., у 1996 — на 60 тис., у 1997 — на 27311, у 1998 — на 137164 й у 1999 — на 63339 особи. При цьому навіть фахівцям не було зрозуміло за якою закономірністю зростала ця кількість⁹.

На 1 січня 2000 р. число тих, хто належав до категорії постраждалих, становила 3361870 осіб. Серед них до 1-ї категорії входили 86775, 2-ї — 307982, 3-ї — 549649 осіб. Категорія А налічувала 1150273 людини, Г — 2862. Кількість дітей становила 1264329 осіб. Спостерігалася прогресуюча тенденція зростання кількості інвалідів, які пов'язували свій стан здоров'я з Чорнобильською катастрофою. Так, у 1991 р. статус інваліда мали близько 2 тис. осіб, а на початку 2000 р. — 86,8 тисячі.

На кількісні характеристики постраждалого населення справив свій вплив і справедливий крок, зроблений Київською міськкадміністрацією, коли усі діти, народжені у Києві у 1979–86 роках були віднесені до потерпілих. Після переобліку кількість потерпілих дітей склала 198248 осіб. Лише 11%

з них (22171) — евакуйовані та діти ліквідаторів. Всі вони одержали категорію Д. Це збільшило навантаження на бюджет міста. Але, незважаючи на складнощі Міськдержадміністрація гарантувала цим дітям передбачені законодавством пільги¹⁰.

Проте з часом однією з болючих проблем, що стала перед суспільством у зв'язку з аварією на ЧАЕС, стало поширення такого негативного явища, як незаконне присвоєння собі окремими громадянами статусу постраждалого, ліквідатора, або інваліда Чорнобиля. Коли ця проблема вже набула широкого громадського резонансу, про неї почали писати засоби масової інформації, було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 04.02.97 № 135 «Про перевірку правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», виконання якої покладалося на Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, яким, у зв'язку з цим дорученням, 19 березня 1997 р. було затверджено Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень. До роботи в цій комісії залучались фахівці МНС, Мінохорони здоров'я, Мінпраці, Міноборони, Мін'юсту, Держгідромету України, федерації профспілок, громадського об'єднання «Союз Чорнобиль України» — всього 15 чоловік. Її робота мала базуватися на принципах взаємної поваги, довіри, рівноправності та відповідальності учасників за прийняті рішення та їх виконання.

Для забезпечення виконання завдань, покладених на Комісію, вона одержала право залучати фахівців центральних органів виконавчої влади, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, а також безкоштовно одержувати інформацію з питань, віднесених до її компетенції, від різних установ і організацій¹¹.

Проте, реалізація цього наміру виявилась справою складною. До рішення Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1997 р. № 135 «Про перевірку правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» неодноразово вносилися зміни та уточнення. Так, 7 травня 1998 р. (№ 620) було прийнято постанову про внесення доповнень до Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а потім ним же ще вносилися зміни — 16 жовтня 1998 р. та 5 червня 1999 р. Потім Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи виступило з пропозицією про продовження до 1 січня 2000 р. терміну дії посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» і «Постраждалий від Чорнобильської катастрофи» (категорії 1, 2, 3 серії А) без відмітки про перереєстрацію для осіб, які станом на 1 травня

1999 р. не отримали відповідної довідки у Державному галузевому архіві Міністерства оборони. Сприймавши слушність цієї пропозиції Кабінет Міністрів України 5 червня 1999 р. прийняв відповідну постанову за № 979 про продовження терміну дії посвідчення до 1 січня 2000 р., продовживши таким чином дію постанови Кабміну від 16 жовтня 1998 р. № 1638 «Про продовження терміну перевірки правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС».

За станом на 1 січня 2000 р. із перевірених 397819 справ учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС 371441 посвідчення було перереєстровано, а 14974 визнані виданими безпідставно і вилучені. Ще 494 справи знаходились на розгляді у Комісії зі спірних питань визначення статусу осіб, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, яка є постійно діючим колегіальним органом, створеним при Міністерстві з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи для розгляду спірних питань. В основу діяльності Комісії покладено принципи законності, колегіальності, повнота розгляду наданих документів та інших підтвердних матеріалів, обґрунтованість прийнятих рішень на основі незалежності членів Комісії та недопущення втручання в діяльність Комісії фізичних та юридичних осіб, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Передбачалось, що важливим фактором її роботи мала стати компетентність членів Комісії.

В Положенні було передбачено, що рішення Комісії може бути оскаржено в порядку, встановленому чинним законодавством України. А у разі встановлення Комісією факту необґрунтованої видачі посвідчення відповідної категорії посвідчення на підставі рішення Комісії підлягає вилученню¹². Проте, в її роботі було чимало моментів, які давали підставу чорнобильцям нарікати на її необ'єктивність, оскільки для дійсних учасників ліквідації наслідків аварії цей процес проходив дуже складно і болісно: мало хто з них думав про папери: накази, відрядження, виписки з табелів та ін. У зв'язку із цим звучали гострі критичні зауваження. Так, на парламентських слуханнях президент Фонду «Жінки Чорнобиля» Малевиц Р.С. зазначала: «У нас взагалі ліквідували аварію самі начальники, бо у них 85–90% втрата працездатності», ставлячи тим самим під сумнів істинність тих паперів, на підставі яких багато хто привласнював собі статус «чорнобильця».

1 липня 2000 року перевірку та перереєстрацію посвідчень учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС повністю завершено. В цілому по Україні було перевірено 400 тис. 423 справи про видачу посвідчень постраждалих осіб 1 категорії (до якої належать і учасники і потерпілі, які стали інвалідами). З них перереєстровано 375 тис. 861 посвідчення. Через відсутність документів в архівах 18 тис. 387 посвідчень підлягали вилученню.

Розуміючи, що за цією цифрою — долі людей, які могли невинно постраждати через причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, міським та обласним держадміністраціям рекомендовано підняти всі документи для того, щоб задовольнити звернення громадян. Якщо для цього, звичайно, є підстави. Але передбачалося, що, на жаль, знайдуться і такі, які будуть доводити свою правоту, навіть не маючи на це жодних підстав.

Конфліктні ситуації вирішувались у судовому порядку. Так, протягом 1999 року МНС взяло участь у розгляді 947 судових справ. Проте, в судах, через велику завантаженість, брак часу детально розібратися у суті не було змоги. Як прокоментувала ситуацію начальник відділу роботи з постраждалими Т. Лоскот, свого часу суди «нагрішили зі встановлення факту участі у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і прийняли необґрунтовані рішення стосовно тих 10 тис. людей (а це майже 60% осіб), котрі безпідставно одержали статус ліквідаторів. Тепер ці люди незаконно користуються пільгами, але, оскільки є неоскаржене рішення суду, то мусимо його виконувати, незважаючи на те, що там є волаючі факти порушення законності, очевидні навіть для нефахівців»¹³.

Оцінка цієї акції не може бути однозначною. Були в ній і приклади людяності й чіткого дотримання Законів, а були й приклади зловживань і бюрократичної бездушності. До перших можна віднести той факт, що 1346 мешканців Харківської області з 19879 осіб, котрі мали довести законність одержання чорнобильського посвідчення, через ряд причин не підтвердили свого статусу. Проте обласна комісія, працюючи індивідуально з кожною людиною, дала дозвіл ряду громадян на продовження терміну перевірки. Обласне управління продовжувало збирання паспортних даних на кожну особу. Тут створювалася база даних осіб, які згідно з постановою Кабміну проходили переперевірку правильності видачі посвідчень. Тривало створення баз даних потерпілих та постраждалих дітей.

Інша ситуація склалась у місті Дмитров Донецької області, коли в серпні 1999 р. людина на знак протесту проти несправедливості і чиновницького свавілля підірвала себе у приміщенні прокуратури.

64-літній В.Л. Сергієнко з 1 жовтня 1997 р. після перереєстрації документів був позбавлений пенсії по інвалідності, пов'язаній з роботою на ліквідації наслідків аварії, оскільки не міг довести, що працював у зоні відчуження 1986 року, хоча разом з 19-ма медиками міста був направлений у Поліську райлікарню. Пізніше пережив два інфаркти, з 1992 р. мав III групу інвалідності, пов'язаної з роботами на ліквідації наслідків аварії, а з 1995 р. — II групу, безстроково (80% втрати працездатності). З 1.03.1997 р. йому було встановлено пенсію у розмірі 145 грн. 43 коп., а з 1.10.97 — ці виплати призупинено. «Місто у нас невеличке і про те, що поважних в

окозують людей — лікарів та медсестер позбавили статусу ліквідатора, стало відомо усім. В.Л.Сергієнко такої ганьби не міг пережити. Він добивався, писав у різні інстанції, двічі їздив у Київ, але безрезультатно. Тоді він пішов на крайній захід...» — писали його товариші.

В умовах, коли заборгованість по чорнобильських виплатах в м. Дмитрові на серпень 1999 р. склала 208 тис. 698 грн., а влаштуватися чорнобильцю на роботу було практично неможливо, позбавлення людини пенсії, як основного засобу до існування саме через те, що вона не подбала про папірці і довідки під час роботи в забруднених районах, було з обуренням сприйнято колегами В.Л. Сергієнко — членами міської організації «Союз Чорнобиль»¹⁴.

На думку представника Президента України у Верховній Раді Романа Безсмертного, виплата пільг, певних компенсацій тощо — стало питанням питань. Поряд із тим, що зменшувалося фінансування, зростала кількість фальсифікованих посвідчень. Але в цьому ліквідатори і постраждали не винні — відповідальність за це мали нести ті чиновники, які виписують подібні посвідчення. Це призвело до нескінченних перевірок, драматичних ситуацій. Тому не можна не погодитися з заст. міністра МНС Олегом Гайдуком, який вважав, що ця тотальна перевірка, що змусила сотні тисяч людей по всій Україні оббивати пороги державних інстанцій, збирати додаткові документи, довідки, підтвердження тощо, спричинила зростання соціально-політичної напруги в суспільстві, викликала озлоблення частини людей. Але ж, виходячи з положень Конституції і законодавства України з презумпції невинності особи, це саме держава повинна була б доводити в кожному конкретному випадку непричетність тієї чи іншої особи до чорнобильських подій, карати винних, які підробили документи, незаконно видали посвідчення. Хіба можна неформально розглянути «справу», коли спірними комісіями розглядалося по 200 і навіть більше справ за день. Тобто, на розгляд однієї справи припадала 1 хвилина.

«Треба щоб у Кабінеті Міністрів, у Верховній Раді визнали, що досі були підходи помилкові і хибні. Запропонувати підійти до цього з іншого боку: залучити МВС, Прокуратуру, систему судової влади і відпрацювати нормальну цивілізовану схему. Порушив Закон, підробив документи, і це доведено — покарати. А не вимагати, як це сьогодні, в нещасних, обпалених Чорнобилем і обділених, бідних людей втрачати ще половину свого здоров'я на біганину кабінетами і на доведення, що ти в зоні був...» — твердив він¹⁵.

Як бачимо, визначення статусу — річ складна й вимагала великих зусиль. Цей процес відбувався, зокрема, і через експертизу стану здоров'я. Тому проблема удосконалення системи експертизи встановлення причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання

та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС була надзвичайно актуальною. Нею займалися фахівці Міністерства охорони здоров'я та Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

В травні 1997 р. ними було підготовлено спільний Наказ № 166/129 від 30.05.97 в якому, зокрема, йшлося, що для з'ясування причин та обставин виникнення та особливостей перебігу численних хвороб, що призводять до інвалідності і смерті серед осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в Україні було створено уповноважені медичні експертні комісії: Центральну та регіональні міжвідомчі експертні комісії, обласні спеціалізовані лікарсько-консультативні комісії, дитячі обласні спеціалізовані лікарсько-консультативні комісії, обласні спеціалізовані медико-соціальні експертні комісії. Вони стали складовими існуючої системи експертизи, аналіз роботи якої засвідчив, що вона є недосконалою, що, зокрема, ускладнено процес розгляду медичних справ.

Для забезпечення виконання статті 12 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» було визначено лікувальні заклади для проведення перевірки і підготовки відповідної документації, що подавалась на розгляд до експертних комісій; в спеціалізованих медичних закладах (диспансерах, центрах) було виділено певну кількість ліжок для проведення попередньої та остаточної експертизи захворювань перед розглядом медичної справи в експертних комісіях та проведено ще ряд важливих заходів, зокрема розгляд медичних справ постраждалих почали проводити згідно з Положенням про медико-соціальну експертизу, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.92 № 83.

Цим наказом визнавалися таким, що перестали застосовуватися на території України ряд документів, які визначали порядок проведення медичних експертиз в перші роки після аварії. Так, втратили чинність: наказ МОЗ СРСР від 28.09.88 № 731 «Об организации Центрального межведомственного экспертного совета по установлению причинной связи заболеваний и инвалидности с работами по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и их профессионального характера», наказ МОЗ УРСР від 19.03.90 № 57 «Про організацію Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Київської та Харківської регіональних міжвідомчих експертних рад по встановленню причинного зв'язку захворювань з роботою по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та їх професійного характеру»; наказ МОЗ УРСР від 09.08.90 № 147 «Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС»; наказ

МОЗ УРСР від 05.09.90 № 154 «Про часткову зміну наказу Міністерства охорони здоров'я УРСР від 09.08.90 № 147 «Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» та лист МОЗ УРСР від 24.06.92 № 7.01/169.

Основною метою системи експертизи є з'ясування причин та обставин виникнення тих чи інших захворювань та ускладнень їх перебігу і наявності можливого впливу іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС на їх розвиток, вивчення причин інвалідизації і зв'язок причин смерті із зазначеними хворобами, офіційне підтвердження такого зв'язку, сприяння проведенню ефективних заходів щодо профілактики інвалідності та своєчасної соціально-трудової реабілітації постраждалих. Завданням експертизи було виявлення компенсаторно-адаптаційних можливостей особи, реалізація яких здатна сприяти функціональній, психологічній, соціальній, професійній реабілітації та адаптації постраждалих.

Відповідальність за якість медичного обстеження та обґрунтованість встановленого діагнозу покладалась на керівників спеціалізованих лікувально-профілактичних закладів.

Експертні комісії при встановленні причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників аварії на ЧАЕС керувалися рядом документів, серед яких зокрема: Перелік хвороб, при яких може бути встановлений причинний зв'язок з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників у дорослого населення, яке постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; аналогічний Перелік для дітей; Інструкція із застосування Переліків хвороб, при яких може бути встановлений причинний зв'язок хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників у населення, яке постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, затвержені наказом МОЗ від 17.05.97 № 150.

У разі незгоди заявника з рішенням комісії, його медична справа мала розглядатися в комісіях вищої інстанції, а рішення Центральної міжвідомчої експертної комісії та Центральної дитячої спеціалізованої лікарсько-консультативної комісії могло бути оскаржене у Міністерстві охорони здоров'я України. В свою чергу, рішення Центральної міжвідомчої експертної комісії могло бути оскаржене у суді.

До складу Центральної міжвідомчої експертної комісії по встановленню причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС ввійшли: Романенко А.Ю. — директор Наукового центру радіаційної медицини АМН України (НЦРМ), голова; Бебешко В.Г. — директор

Інституту клінічної радіології НЦРМ АМН України, як заступник голови експертної ради; Берестяний С.І. — завідуючий відділенням експертизи НЦРМ АМН України, заступник голови; Савельєва Н.Г. — заступник начальника Головного управління з медичних проблем аварії на ЧАЕС і радіаційного захисту населення МОЗ України; Нягу А.І. — керівник відділу функціональної патології нервової системи НЦРМ АМН України, д.м.н. та інші знані фахівці, всього 18 чоловік.

До складу членів Центральної дитячої спеціалізованої лікарсько-консультативної комісії по встановленню причинного зв'язку хвороб, патологічних станів та інвалідності дітей з дією іонізуючого випромінення та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я і Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 30.05.97 р. № 166/129 увійшли: головний лікар Українського спеціалізованого диспансеру радіаційного захисту населення Куриленко М.А. — голова комісії; заступник головного лікаря Українського спеціалізованого диспансеру радіаційного захисту населення з лікувальної роботи Гудзь Н.М. — заступник голови комісії та ще 8 осіб — провідних спеціалістів та науковців.

Оскільки регіональні міжвідомчі експертні комісії працювали лише в окремих обласних центрах, то мешканці Вінницької, Житомирської та Черкаської області повинні були звертатися до Вінницької міжвідомчої експертної комісії; Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської областей — до Дніпропетровської; до Донецької міжвідомчої експертної комісії мали звертатися мешканці Автономної Республіки Крим, Донецької, Луганської, Одеської областей та м. Севастополь і т.д.

Оскільки держава взяла на себе виплати значної кількості різноманітних компенсацій і допомоги, передбачених Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» ситуація навколо визначення статусу та його узаконення дедалі загострювалась. Реальна ситуація в країні, з одного боку, і активна лобістська діяльність чорнобильських громадських організацій спонукали до внесення в нього ряду змін і доповнень. Редакція цього закону 1996 року була яскравим прикладом неврахування реальних можливостей держави, рахування уявних її можливостей за реальні.

Виконання цього Закону (в обох редакціях — 1991 та 1996 рр.) вимагало великої нормативної бази, яка й створювалась протягом років. Так, було прийнято рішення про надання пільг і виплату компенсацій військовослужбовцям, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Держава

взяла на себе виплати одноразової компенсації за шкоду, заподіяну здоров'ю, особам, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, та сім'ям за втрату годувальника. Було затверджено Порядок компенсаційних виплат сім'ям тих померлих громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи та Методику визначення розміру грошової компенсації за втрачене нерухоме майно в разі самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій¹⁶.

Розмір грошової компенсації за втрачене нерухоме майно в разі самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій було визначено Методикою, розробленою на основі Положення про порядок виплати компенсацій громадянам за втрачене нерухоме майно у разі відселення або самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій¹⁷ та затвердженою наказом МНС № 290 від 24.09.98.

Провадилися також виплати компенсацій громадянам за втрачене нерухоме майно у разі організованого відселення або самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій та відшкодування витрат, пов'язаних з безплатним користуванням громадянами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, міським та приміським транспортом¹⁸.

Виплати компенсацій і допомоги передбачені також непрацюючим пенсіонерам, тимчасово непрацюючим громадянам та громадянам, які займалися підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи та дітям віком до 18 років. Передбачено також виплату пенсій на пільгових умовах за віком і стажем роботи, пенсій по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника, додаткові пенсії, щомісячні компенсації за втрату годувальника, підвищені пенсії і допомога.

В законодавстві України передбачено також пільги для постраждалих при наданні громадянам медичних, житлово-комунальних послуг, послуг зв'язку, позик банків, а також відшкодування витрат організаціям, які відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» забезпечують постраждалих громадян паливом.

Здійснення видатків на медичне забезпечення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, провадилося у межах коштів, що надходили з Фонду на ці видатки Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським держадміністраціям через територіальні органи Державного казначейства згідно із спеціальними програмами, погодженими чи затвердженими МНС та укладеними ними договорами (контрактами). Кошти перераховувалися безпосередньо постачальникам та/або виробникам медичного обладнання, ліків, реактивів, інструментів, інших матеріалів медичного призначення, лікувальним

закладам на придбання ліків, реактивів, витратних матеріалів медичного призначення тощо, в тому числі для проведення операцій на серці, аорті, мозку, пересадки органів, протезування, лікування онкологічних хворих¹⁹.

Певні пільги та виплати мали працюючі в зоні відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, яких станом на 2000 рік нараховувалось близько 14 тис. чол., з них 5,3 тис. — працювали на 24 підприємствах, підпорядкованих МНС, коло 6,2 тис. чол. — на ЧАЕС, в МНТЦ та на об'єкті «Укриття» — близько тисячі²⁰.

Відповідно до статей 39 і 56 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», в редакції Закону України від 6 червня 1996 року, Кабінет Міністрів України 30 червня 1998 р. прийняв постанову № 982 «Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення після повного відселення жителів», яка діяла у період з 1 липня 1998 р. до 1 січня 2000.

Специфічні умови роботи в зоні відчуження позначилися на матеріальному забезпеченні людей, що там працюють. На це було спрямовано і постанову Кабінету Міністрів № 223 від 27 лютого 2000 р. «Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення після повного відселення жителів», яка змінила раніше діючі положення.

З метою забезпечення дійового оперативного контролю за порядком виплати компенсацій та допомоги і надання пільг кожне підприємство, установа чи організація подає органу Державного казначейства паспорт даних з визначенням кількості потерпілих за категоріями²¹. Але...

Справа в тому, що виплата компенсацій і допомоги, передбачених Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» працюючим громадянам (у тому числі працюючим пенсіонерам за умови подання ними довідки про неодержання допомоги і компенсацій в органах, які виплачують пенсію) — провадилися підприємствами, установами, організаціями, військовими частинами, в яких громадяни працювали, навчалися або несли службу. Ця норма внесла певні ускладнення у взаємовідносини в трудових колективах, де працювали чорнобильці, оскільки підприємства, установи та організації, де вони працювали, виплату компенсацій і допомоги здійснювали за рахунок власних коштів з наступним відшкодуванням їх за рахунок коштів Фонду. Тому склалася ситуація, коли передбачені законодавством ніби позитивні положення соціальної підтримки постраждалих, повертаються до них іншим — негативним боком. Оскільки пільги їм та різноманітні виплати працюючим повинні йти за рахунок установи, де вони працюють, жодний з

місцевих роботодавців не бажав брати на роботу учасників ліквідації аварії на ЧАЕС та звільнених працівників станції.

В післячорнобильські роки держава взяла на себе пенсійне забезпечення людей, які втратили працездатність у зв'язку участю в ліквідації наслідків аварії, з впливами іонізуючого випромінювання, та родин, що втратили годувальника. Порядок обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи, що був затверджений Кабінетом Міністрів України 11 грудня 1996 р. за № 1492, було уточнено Постановою від 30 травня 1997 р. № 523. Міністерству соціального захисту населення доручалось, починаючи з 1 лютого 1997 р. привести розміри всіх пенсій у відповідність з розмірами, що визначались згідно з новим Порядком, і забезпечити перерахунок цих пенсій протягом двох місяців з дня її прийняття.

Питання пенсійного забезпечення осіб, які працювали у зоні відчуження менше місяця та захворіли на променеву хворобу, визначалися також статтею 57 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а військовозобов'язаних — відповідно до листів: Держкомпраці СРСР від 15 вересня 1986 р. № 0595 та Держкомпраці УРСР від 23 вересня 1986 р. № 136. Людям, які працювали за межами зони відчуження, нарахування пенсій провадиться на загальних підставах відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Проте, ставилося завдання, щоб в усіх випадках розміри пенсій для інвалідів, щодо яких встановлено зв'язок з Чорнобильською катастрофою, не повинні бути нижчими: по 1 групі інвалідності — 10 мінімальних пенсій за віком; по 2 групі інвалідності — 8 мінімальних пенсій за віком; по 3 групі інвалідності — 6 мінімальних пенсій за віком.

Було змінено і розмір соціальної пенсії дітям-інвалідам віком до 16 років, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою. Вона була підвищена на 100% від розміру, передбаченого статтею 94 Закону України «Про пенсійне забезпечення», і не могла бути нижчею 3 мінімальних пенсій за віком, а розміри пенсій інвалідам з дитинства віком від 16 до 18 років, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою, не повинна була бути нижчею: по 1 групі інвалідності — 10 мінімальних пенсій за віком; по 2 групі інвалідності — 8 мінімальних пенсій за віком; по 3 групі інвалідності — 6 мінімальних пенсій за віком. Та інфляційні процеси і складна економічна ситуація в країні стали причиною того, що з 1995 р. Кабмін не проводить індексації за чорнобильськими пенсіями²², що не могло не викликати обурення.

Отже, держава, з одного боку, взяла на себе великі гуманні зобов'язання, а з іншого — не має можливості їх виконати. Тому, в умовах матеріальних

нестатків, боротьба громадянина і держави, з одного боку — за одержання статусу, а відповідно і певних пільг та матеріальних виплат, а з іншого — за позбавлення статусу і таким чином, на думку державних чиновників — поновлення соціальної справедливості щодо недобросовісного, або й злочинного елемента, й збереження для держави таких дефіцитних коштів — дійсно породили в суспільстві напругу й невдоволення. Питання соціального захисту постраждалих внаслідок радіаційного лиха є надзвичайно широким і актуальним, особливо для столичної області, де практично кожен другий мешканець є потерпілим. У 1999 р. чорнобильці Київщини відчули позитивні зміни у бік скорочення заборгованості і термінів соціальних виплат. Однак, маючи велику попередню заборгованість, область завершила рік щодо виплат пільг з боргом у 85 млн. грн. Це ускладнило обстановку з безоплатним харчуванням дітей*, компенсаціями на продукти харчування постраждалих 1–2 категорій, забезпечення чорнобильців ліками. Виникли складності з харчуванням дітей, оскільки в більшості районів і міст на ці цілі виділялось 1,5–2 грн. Невдоволення людей, наприклад в Луганській області, викликало накопичення заборгованості по компенсаційних виплатах, яка склала на кінець 2000 р. 15 млн. гривень²³. Аналогічна ситуація склалась і по інших областях України.

Питання фінансового забезпечення чорнобильського законодавства та передбачених для постраждалого населення пільг і компенсацій — переросло у величезну загальнодержавну проблему. Одним із шляхів її вирішення стало намагання Уряду провести запропонований МНС перегляд статусу населених пунктів та відміна деяких пільг та виплат, що могло б знизити навантаження на бюджет. Підставою для таких кроків стали природні процеси змін рівнів забрудненості. Так, дозиметрична паспортизація забруднених радіонуклідами територій України яка почалася ще у 1991

* Перевірками ефективності використання коштів на харчування потерпілих дітей у 1999 р., проведеними МНС, встановлено, що лише в окремих областях до цього питання ставилися достатньо серйозно. Здебільшого на місцях не виконувалися ні грошові ні натуральні норми харчування, допускалися випадки коли під маркою «забезпечення раціонального харчування» списувалися дорогі продукти, що породжує сумнів, чи потрапляли вони до дітей. (Вісник Чорнобиля, 2000, № 6). У зв'язку з цим проведено реорганізацію шкільного харчування в районах, постраждалих від Чорноб. катастрофи. Протягом 1999 р. на ці цілі було витрачено понад 20 млн. Але назріла необхідність не скорочуючи меню, зменшити витрати. При вивченні цінової політики виявилось, що організації, які забезпечують дитяче харчування, збирають «золоті яйця». Тоді рішенням Рівненської облдержадміністрації було в кожному районі проведено тендер з відбору претендентів на організацію шкільного харчування. Торгівельна націнка при цьому допускається не більше як 30%, а не 75, як було раніше. (Вісник Чорнобиля, 2000, № 31).

році, стала основою для прийняття Закону України «Про статус...». Її продовжували щорічно проводити у 12 областях України, що зазнали радіаційного забруднення. Ці обстеження дали підстави зробити висновок про зменшення через об'єктивний фізичний процес рівня забрудненості.

Проте, проти змін в чорнобильському законодавстві, що назрівали, надзвичайно активно виступають найбільш масові чорнобильські громадські організації. І хоча протягом останніх років чорнобильські лідери неодноразово виводили людей на пікети та демонстрації, з вимогами до вищих державних установ забезпечити фінансування чорнобильських виплат у повному обсязі, фінансові можливості Уряду та реальний хід виплат від цього змінились небагато. Так, 10 жовтня 2000 р. кілька тисяч постраждалих і ліквідаторів провели акцію протесту біля стін парламенту, вимагаючи врахувати рівень інфляції під час визначення бюджетних видатків на чорнобильські програми в 2001 році і забезпечити ці витрати на рівні, не нижчому, ніж у 2000 році, й передбачити кошти для погашення заборгованості з виплат чорнобильцям. При цьому мали місця гасла поновити виділення бюджетних коштів для адресної допомоги чорнобильцям саме через «Союз Чорнобиль України»²⁴. Тобто, чорнобильці вимагають від Уряду гарантованого захисту — а Уряд шукає компромісу.

Робить внесок у цю справу і Верховна Рада України. Так, свого часу, коли МНС внесло свої пропозиції до Кабінету Міністрів України з приводу формування бюджету країни на 2000 рік, Всеукраїнська громадська організація «Союз Чорнобиль України», турбуючись про соціальний захист постраждалих від наслідків Чорнобильської катастрофи приєдналась до його пропозицій залишити рівень матеріального забезпечення пільг на рівні 1997 р. з урахуванням рівня інфляції та погашення заборгованості по соціальних виплатах, що виникли у 1998 р. Сума заборгованості тоді склала понад 900 мільйонів гривень. Тому ними була висловлена думка про те, що сума у 2 мільярди 947 мільйонів гривень є мінімальною і необхідною для стабілізації матеріального становища громадян країни, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. «Союз Чорнобиль України» вважав, що виплати необхідно провести з врахуванням інфляційного процесу. Крім того, вважалось необхідним надавати окрему адресну допомогу постражданим, зокрема малозабезпеченим сім'ям, чорнобильцям, що постраждали від стихійних лих, або кому необхідно зробити термінові важкі операції.

Таким чином, в умовах економічної кризи та фінансових зловживань і корупції, що вразила Україну, розподіл її суспільства на чорнобильців і ні, взяття державою на себе гарантування великого обсягу різних пільг та виплат, породили значну соціальну напругу, яка продовжується й досі. Так, велику тривогу і протест чорнобильців викликав законопроект № 7562,

підготовлений Кабінетом міністрів України під назвою «Про гарантії держави відносно виконання рішень суду», в перехідних положеннях якого зазначається, що рівень гарантованих державою соцстандартів буде визначати не закон, а Кабмін. Таке положення викликає протест чорнобильців та інших соціальних категорій, хто має фіксовані фінансові пільги на лікування, оздоровлення, оплату комунальних послуг тощо. Протестувальники вважають, що таке формулювання дасть можливість Кабінету міністрів на свій розсуд вирішувати питання пільг, доплат та ін. виплат і посилаючись на кризу та відсутність коштів у державному бюджеті урізати фінансування пільговиків. Люди обурені, що законопроект з ними ніхто не погоджував. Більше того, це положення так сховали, що зацікавлені не відразу зуміли розібратися в законопроекті²⁵.

Таким чином долі чорнобильців, які пройшли страхіття роботи в зоні впливу чорнобильської катастрофи, і досі залишаються іграшками в руках можновладців.

¹ О.В. Горіцький, В.Я. Пінчук, В.П. Сабалдир, Г.К. Злобін, І.П. Лось, В.О. Величко, О.М. Лівінський, Г.В. Желудков. Чорнобиль: післяаварійна програма будівництва. — Київ, 1998, с. 21–22, 23.

² Там само, с. 188, 191.

³ Там само, с. 24.

⁴ Вісник Чорнобиля, 2000, № 6.

⁵ Там само, 2000, № 36.

⁶ Там само, 2000, № 6.

⁷ Там само, 1999, №№ 40, 99–100.

⁸ http://www.chornobyl.in.ua/chronology_1990_ru.htm 15.03.2011.

⁹ Вісник Чорнобиля, 2000, №№ 5, 15.

¹⁰ Вісник Чорнобиля, 1999, № 87–89; 2000, № 15.

¹¹ Наказ МНС № 66 від 19.03.97 «Про затвердження Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”». Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 14 квітня 1997 р. за № 122/1925.

¹² Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № 260 від 03.09.1998.

¹³ Вісник Чорнобиля, 2000, № 30.

¹⁴ Вісник Чорнобиля, 1999, № 79–80; 2000, № 77–78.

¹⁵ Вісник Чорнобиля, 2000, № 15.

¹⁶ Рішення Мінчорнобиля від 28.05.1993 р.; рішення МНС від 14.04.1997 р. 13.05 та 26.10.1998 р.

¹⁷ Постанова КМ від 15 липня 1997 р. № 755.

¹⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 987 «Про затвердження Порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення».

¹⁹ Там само.

²⁰ З сервера МНС 3 жовтня 2000 р.

²¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 987 «Про затвердження Порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення».

²² Вісник Чорнобиля, 2000, № 15.

²³ Вісник Чорнобиля, 2000, №№ 6, 40.

²⁴ Вісник Чорнобиля, 2000, № 40.

²⁵ <http://mycityua.com/articles/country/2011/01/24/004403.html> 24.01.2011;
<http://kharkov.comments.ua/article/2011/01/26/163607.html> 15.03.2011.

ЗУСИЛЛЯ ДЕРЖАВИ З УНОРМУВАННЯ ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

Така глобальна подія, як аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС, справила настільки масштабний вплив на життя суспільства, що виникла нагальна потреба законодавчого його унормування. Ця потреба виникла як результат рішень, що приймалися ще у доаварійний період. Характерною особливістю нормативних документів тих років, що стосувалися розвитку атомної галузі, і які продукувалися в умовах радянської тоталітарної держави — СРСР — з її центральними та регіональними органами державної влади та управління, зокрема структурами Української Радянської Соціалістичної Республіки, що підпорядковувалися відповідним органам у Москві і дублювали їх, є те, що вони носили закритий характер, мали гриф «таємно». Вперше лише в умовах незалежної України частина з них була опублікована у виданні Інституту історії України НАН України «Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали», що вийшло з друку 1996 р. Документи мала політично-господарське забарвлення оскільки приймалися Центральним Комітетом КПРС або самостійно, або спільно з виконавчим органом — Радою Міністрів СРСР. Тоді ж були опубліковані і постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР, прийняті у відповідності із рішеннями ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР протягом 70-х–80-х років. Це такі як «Про заходи розвитку атомної енергетики Української РСР на 1971–1980 рр.» від 2 грудня 1971 р.; «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції» від 14 квітня 1972 р.; «Про заходи по забезпеченню виконання завдань ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР по розвитку атомної енергетики» від 16 листопада 1973 р. та «Про роботу парткому будівництва Чорнобильської атомної електростанції щодо мобілізації колективу на забезпечення введення в дію в 1976 р. першого енергоблока» від 28 червня 1976 р.¹ Певний інтерес становить також постанова Комітету народного контролю УРСР від 17 червня 1981 р. «Про серйозні недоліки в будівництві Південноукраїнської, Чорнобильської та Рівненської атомних електростанцій»².

Протягом аварійного 1986 року, в ході зусиль з ліквідації аварії та намагань мінімізації її наслідків, як в центрі, так і в УРСР, була прийнята значна кількість постанов, які вирішували важливі соціальні та технічні питання, породжені чорнобильською катастрофою. Частина з них опублікована в офіційних виданнях та нині може бути виявлена на відповідних сайтах в Інтернеті.

Необхідно відзначити оперативність, з якою в УРСР дублювалися рішення центру. Так, якщо ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС прийняли постанову (наводиться мовою ори-

гіналу) «Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции» 7 травня 1986 р., то вже 8 травня в Києві Радою міністрів УРСР була прийнята постанова з аналогічною назвою.

Ще приклади: якщо 29 травня ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняла рішення «О проведении дезактивационных работ в радиоактивно загрязненных в связи с аварией на Чернобыльской АЭС районах Украинской ССР и Белорусской ССР»³, то вже 30 травня ЦК Компартії України і Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про проведення дезактиваційних робіт у районах Української РСР і Білоруської РСР, що зазнали радіоактивного забруднення у зв'язку з аварією на Чорнобильські АЕС»⁴.

Проблеми, породжені аварією на ЧАЕС, були настільки масштабні та різнопланові, що державні органи влади змушені були приймати рішення із їх вирішення блоками. Так, 5 червня 1986 р. ЦК КПРС та Рада міністрів СРСР самостійно, та спільно з ВЦРПС прийняли рішення «О трудоустройстве и обеспечении жильем и социально-бытовым обслуживанием населения, эвакуированного из зоны Чернобыльской АЭС»; «О мероприятиях по консервации объектов Чернобыльской АЭС, связанных с аварией на энергоблоке № 4, и предупреждению стока вод с территории электростанции» та «Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий, организаций и учреждений, занятых на работах, связанных с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС и предотвращением загрязнения окружающей среды».

Досить оперативно, вже 10 червня аналогічні рішення було прийнято ЦК Компартії України, Радою міністрів УРСР та Українською республіканською Радою професійних спілок.

І надалі, хоча вже з меншою оперативністю, але продовжувалось дублювання рішень центру в УРСР. Так, 22 серпня 1986 р. була прийнята постанова Ради міністрів СРСР «Об улучшении материального положения населения, проживающего в населенных пунктах с ограничением потребления сельскохозяйственной продукции местного производства в связи с аварией на Чернобыльской АЭС». І лише 3 вересня аналогічна постанова була прийнята у Києві.

Протягом 1986 р. було прийнято ряд постанов, які розкривають багатоманітність аспектів проблеми. Зокрема, це постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 22 травня «О мероприятиях по обеспечению введения в эксплуатацию энергоблоков Чернобыльской атомной электростанции»; постанова Ради міністрів СРСР від 7 серпня «О сохранении заработной платы и непрерывного трудового стажа женщинам-работницам, имеющим

детей дошкольного возраста, и эвакуированным из зоны Чернобыльской АЭС» та постанова Ради міністрів СРСР від 22 серпня «О создании при Президиуме Академии наук СССР координационного Совета по научным проблемам, связанным с ликвидацией последствий аварии на Чернобыльской АЭС».

В Києві у вищих ешелонах влади також приймалися рішення, спрямовані на розв'язання соціальних та майнових проблем, що виникли: «Про відшкодування матеріальних збитків населенню, евакуйованому з населених пунктів зони відчуження ЧАЕС» (постанова Ради міністрів УРСР від 28 червня 1986 р.) та «Про заходи по забезпеченню збереження будівель, споруд та інших матеріальних цінностей у м. Прип'яті Київської області» (постанова Ради міністрів УРСР від 13 серпня 1986 р.).

На завершення, як тоді здавалося, зусиль із ліквідації аварії та мінімізації її наслідків, які в офіційних документах визначалися як «ліквідація наслідків аварії», 31 жовтня 1986 р. було зроблено подання уряду УРСР до Верховної ради СРСР про нагородження орденами і медалями СРСР працівників народного господарства, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів УРСР за самовіддані дії в ході ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків.

На діяльність державних органів влади та управління у вирішенні чорнобильських проблем в наступні роки справили значний вплив суспільно-політичні події, що відбувались в країні. До середини 1990-го року, коли була проголошена Декларація про державний суверенітет України та набуття нею незалежності у серпні 1991 року, центральні органи влади і управління практично відійшли від прийняття необхідних рішень. В ході дослідження виявлено лише один документ, прийнятий в Москві, що стосувався проблеми. Це — розпорядження Ради міністрів СРСР від 24 травня 1989 р. «О переселении жителей двух населенных пунктов Полесского района Киевской области и 12 населенных пунктов Народического района Житомирской области, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС».

Що ж стосується українських владних структур, то за період 1987–1991 р. ними було прийнято значну кількість постанов, рішень, розпоряджень, що були спрямовані на вирішення найрізноманітніших проблем, породжених подіями на ЧАЕС у квітні 1986 р.

Так, велику законодавчу роботу проводила Верховна Рада УРСР, яка виявила особливу активність в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в країні у 1990–91 рр. Було прийнято ряд постанов Верховної Ради загальнополітичного звучання⁵, організаційного⁶ та соціального⁷ характеру.

27 лютого 1991 р., вже в нових політичних умовах, на хвилі протестної активності суспільства проти бездіяльності центральних органів влади і управління, Верховна Рада України прийняла закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», а 28 лютого 1991 р. — закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», котрі зі змінами і доповненнями діють і зараз, і які дозволили законодавчо закріпити зони радіоактивного забруднення залежно від ступеня можливого негативного впливу на здоров'я населення, визначити критерії на першочерговість відселення, створити контроль за безпечним споживанням, упорядкувати життя на забруднених територіях. Кожному постраждалому внаслідок Чорнобильської катастрофи держава гарантувала надання пільг та компенсацій залежно від встановленої категорії.

На цій же протестній хвилі 29 жовтня 1991 р. було прийнято постанову Верховної Ради «Про невідкладні заходи у зв'язку з виведенням з експлуатації Чорнобильської АЕС», а в кінці року — 11 грудня — постанову «Про хід виконання заходів, передбачених постановами Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

В руслі рішень, що приймав законодавчий орган влади, але більш конкретно, діяла виконавча гілка влади. Рада міністрів самостійно, або з Українською республіканською Радою професійних спілок, приймала рішення, спрямовані на посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживало на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС⁸, на забезпечення житлом громадян, які підлягали додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення⁹, та організувала державні структури, покликані своєю діяльністю вирішувати посталі проблеми¹⁰.

З початку 90-х почала формуватися мережа структур, націлених на вирішення чорнобильських проблем. До системи цих структур входили в різні роки комісія Верховної Ради з питань чорнобильської катастрофи, комісія з питань екологічної й радіаційної безпеки при президентові України, відповідний підрозділ в Раді (а пізніше в Кабінеті) міністрів, Міністерство у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи, що з жовтня 1996 р. спільно з Штабом цивільної оборони стало

основою створення Міністерства з питань надзвичайних ситуацій і в справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи, спеціальні структурні підрозділи у Міністерстві екології й радіаційної безпеки, міністерствах охорони здоров'я, сільського господарства і продовольства, державних комітетах харчової промисловості та гідрометеорології, Національна академія наук України в особі її спеціальної наукової Ради з чорнобильських проблем, окремі інститути НАН, Академія медичних наук й її підрозділи, Українське відділення Міжнародного центру наукової культури — Всесвітньої лабораторії, Національна комісія з радіаційного захисту населення України, Міжнародний чорнобильський науковий центр (м. Чорнобиль), Міжнародний чорнобильський центр з ядерної безпеки, радіоактивних відходів і радіоекологічних досліджень з лабораторією міжнародної науково-дослідної роботи (м. Славутич).

Що стосується місцевого рівня системи управління, у 2000 р. були затверджені типові положення про управління з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та відділи з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення¹¹.

Документи органів державної влади та управління відбивають також становлення громадянського суспільства, оскільки сильний поштовх цьому процесу дала саме Чорнобильська катастрофа. Переконливим свідченням цього є постанова Ради міністрів УРСР від 14 лютого 1990 р. «О реєстрації Устава Всесоюзного добровольного общества «Союз «Чернобыль»».

Наступні роки позначені значною кількістю прийнятих указів Президента України, законів, постанов, розпоряджень різних гілок влади. Документи від початку 90-х років можна розглядати по кількох тематичних напрямках, які є складовими чорнобильської проблеми для держави і суспільства. Це (за офіційними формулюваннями¹²) — становлення і вдосконалення системи державних органів з питань захисту* постраждалих та подолання** наслідків чорнобильської катастрофи; питання обліку постраждалих; напрацювання механізму їх юридичного визначення (порядок та організація видачі посвідчень); соціальний та медичний захист постраждалих, їх оздоровлення та забезпечення продуктами харчування; проблеми фінансування заходів підтримки постраждалих та становлення системи

* Офіційний термін «захист» на думку авторки не відображає реального змісту процесу. Більш чітким і відповідним реальності був би термін «соціальна підтримка».

** І в даному випадку має місце невідповідність офіційного терміну змісту процесу. Насправді вже багато років відбувається не подолання, а намагання мінімізації наслідків.

пільг щодо оподаткування. Окремо слід виділити блок опублікованих документів державних органів влади і управління, які розкривають такі, породжені чорнобильською катастрофою проблеми, як необхідність розробки і вдосконалення системи протирадіаційного захисту населення і довкілля та закриття Чорнобильської АЕС, приведення укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком в екологічно безпечний стан, поводження з радіоактивними відходами.

Розглянемо окремо ці тематичні напрямки. Так, стосовно становлення і вдосконалення системи державних органів, задіяних на вирішенні усіх аспектів подолання наслідків чорнобильської катастрофи, слід навести укази Президента України від 26 липня 1996 р. «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади» та 28 жовтня 1996 року «Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи», в результаті реалізації яких на базі Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (так зв. Мінчорнобиль) та Штабу цивільної оборони України, які ліквідовувалися, було утворено нову державну виконавчу інституцію — Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, із внутрішньою структурою, яка охоплювала все коло проблем, що потребували вирішення. Однак в наступні роки з метою ніби-то вдосконалення внутрішньої структури міністерства відбувались багаторазові її реорганізації, які, на жаль, мало сприяли вирішенню проблем у державному масштабі, але, за відсутності кінцевого результату, створювали видимість активної роботи. З подачі Міністерства 29 травня 2000 р. було прийнято постанову Кабінету міністрів України «Про утворення державного департаменту — Адміністрації зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення», а 5 вересня 2000 р. — «Про затвердження типових положень про управління з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та відділи з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення».

До структур, покликаних вести просвітницьку роботу та зберігати пам'ять про цю трагічну подію слід віднести музей «Чорнобиль», якому указом Президента України від 25 квітня 1996 р. було надано статус Національного, і який став широко знаним в світі.

Питання обліку постраждалих, визначення їх статусу та порядку й організації видачі посвідчень вирішувались рядом постанов Кабінету міністрів України¹³ та наказами Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи¹⁴ й Державного комітету статистики України¹⁵.

Надзвичайно великим є коло документів, що дають уявлення про проблеми, які держава намагалась вирішувати у зв'язку із необхідністю соціальної та медичної підтримки постраждалих, їх оздоровлення та забезпечення продуктами харчування. Так, стосовно соціальної підтримки, важливу роль мали відігравати рішення Президента, Верховної Ради, Кабінету міністрів, багатьох міністерств та інших структур виконавчої влади, зокрема стосовно загальної постановки питання¹⁶, різних категорій населення і, зокрема, військовослужбовців, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи¹⁷ та дітей¹⁸, питань пенсійного забезпечення¹⁹, виплат і компенсацій²⁰, вирішення житлово-комунальних проблем²¹.

Так, наприклад, у післячорнобильські роки держава взяла на себе пенсійне забезпечення людей, які втратили працездатність у зв'язку участю в ліквідації наслідків аварії, з впливами іонізуючого випромінювання та родин, що втратили годувальника. Порядок обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи, що був затверджений Кабінетом Міністрів України 11 грудня 1996 р. за № 1492, було уточнено Постановою від 30 травня 1997 р. № 523. Міністерству соціального захисту населення доручалось, починаючи з 1 лютого 1997 р. привести розміри всіх пенсій у відповідність з розмірами, що визначались згідно з новим Порядком, і забезпечити перерахунок цих пенсій протягом двох місяців з дня її прийняття.

Питання пенсійного забезпечення осіб, які працювали у зоні відчуження менше місяця та захворіли на променеву хворобу, визначалися також статтею 57 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а військовозобов'язаних — відповідно до листів: Держкомпраці СРСР від 15 вересня 1986 р. № 0595 та Держкомпраці УРСР від 23 вересня 1986 р. № 136. Людям, які працювали за межами зони відчуження, нарахування пенсій провадиться на загальних підставах відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Проте, ставилося завдання, щоб в усіх випадках розміри пенсій для інвалідів, щодо яких встановлено зв'язок з Чорнобильською катастрофою, не повинні бути нижчими: по 1 групі інвалідності — 10 мінімальних пенсій за віком; по 2 групі інвалідності — 8 мінімальних пенсій за віком; по 3 групі інвалідності — 6 мінімальних пенсій за віком.

Було змінено і розмір соціальної пенсії дітям-інвалідам віком до 16 років, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою. Вона була підвищена на 100% від розміру, передбаченого статтею 94 Закону України «Про пенсійне забезпечення», і не могла бути нижчою 3-х мінімальних пенсій за віком, а розміри пенсій інвалідам з дитинства віком від 16

до 18 років, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою, не повинна була бути нижчою: по 1 групі інвалідності — 10 мінімальних пенсій за віком; по 2 групі інвалідності — 8 мінімальних пенсій за віком; по 3 групі інвалідності — 6 мінімальних пенсій за віком.

Та найбільша увага в чорнобильському законодавстві, зокрема, спрямованому на соціальний захист населення, приділяється дітям. По роках нормативна база с цього питання складалась наступним чином. 1993 рік — прийнято рішення Про виплату допомоги потерпілим від Чорнобильської катастрофи дітям шкільного віку малозабезпечених сімей; 1994 р. — затверджено Порядок надання пільг і компенсацій дітям, потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи; 1996 р. — родинам, в яких виховуються діти, що стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, або такі, в яких видалено щитовидну залозу виплачується одноразова державна допомога. Про деякі пільги й компенсації потерпілим дітям, йшлося й у затвердженому МНС «Порядку надання окремих пільг і компенсацій дітям, потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи». Для хворих дітей з ураженням щитовидної залози відповідно до статті 30 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» також передбачені певні пільги. Одному з батьків зазначеної дитини, або людині, яка їх замінює, за законодавством надається можливість безплатного проїзду разом з дитиною у межах України на всіх видах транспорту (крім таксі) до місця лікування, оздоровлення та реабілітації (за направленням медичних закладів), та назад, з правом позачергового придбання квитків; безплатне придбання ліків за рецептами лікарів, а також безплатне позачергове зубопротезування (за винятком зубопротезування із коштовних металів та металів, прирівняних до них за вартістю). Потерпілі діти віком до 10 років за законодавством забезпечуються путівками разом з одним із батьків, або особою, яка їх замінює, за умови, що останні належать до постраждалих, або виплачується компенсація в розмірі середньої вартості путівки в Україні, та 100 відсоткова оплата лікарняних листків по догляду за хворою дитиною віком до 14 років²².

Відповідно до пункту 11 статті 30 цього ж Закону Кабінет Міністрів України 8 лютого 1997 р. прийняв Постанову № 115 «Про порядок та розміри компенсаційних виплат дітям, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи», якою, зокрема, встановлена щомісячна грошова компенсація на дітей, які навчаються у середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних закладах освіти, коледжах та технікумах (училищах), розташованих на територіях радіоактивного забруднення, а також дітей, евакуйованих із зони відчуження, дітей, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, і тих, які проживали у зоні безумовного

(обов'язкового) відселення з моменту аварії до прийняття постанови про відселення і які не харчуються в їдальнях зазначених навчальних закладів, а також за всі дні, коли перелічені особи не відвідували ці заклади, до досягнення ними повноліття мала виплачуватися в розмірах від 40 до 50 гривень на місяць залежно від віку. Крім того, це рішення враховувало й складні ситуації, що склалися в родинях, через хворобу дітей, зокрема, грошова компенсація виплачувалася у разі коли навчання потерпілої дитини здійснюється в домашніх умовах, але при цьому вона перебуває в обліковому складі школи, або тимчасово не відвідувала навчальний заклад. Жінкам у зв'язку з доглядом за дитиною до трьох років передбачено виплати підвищеного розміру допомоги, відшкодування витрат, пов'язаних з безплатним харчуванням потерпілих дітей у навчальних закладах та відшкодування вартості проїзду один раз на рік міжміським транспортом²³.

Гостро стояло також питання виживання родин чорнобильців, де хворіли діти й їх захворювання пов'язані з аварією на ЧАЕС. Згідно з Законом мамам, що доглядали цих дітей, призначались виплати у розмірі 6 грн. 40 коп. Ця сума в умовах інфляції — мізерна, але й вона вчасно не виплачувалася²⁴.

Інфляційні процеси і складна економічна ситуація в країні стали причиною того, що з 1995 р. Кабмін не проводив індексації за чорнобильськими пенсіями²⁵, що не могло не викликати обурення. Крім того соціальна несправедливість стосовно чорнобильців, на їх думку, полягає в різних підходах до пенсійного забезпечення різних категорій населення. Так, державним службовцям при виході на пенсію виплачувалася одноразова допомога в розмірі 10 місячних окладів, а інвалідам Чорнобиля — в сумі 189 грн. При тому, що коли стаж роботи учасника ліквідації аварії в особливо шкідливих умовах праці перевищує 13 років, йому, згідно з ст. 56 базового чорнобильського Закону гарантується пенсія у розмірі 85% заробітку. Проте, дію цієї статті тимчасово призупинено саме в той час, коли закон про державну службу забезпечував службовцям за наявності 10-літнього стажу роботи пенсію у розмірі 80% заробітку. Тому в зверненні чорнобильців підкреслювалося, що в цьому вони вбачають не тільки соціальну несправедливість, а й неповагу з боку держави до тих, хто у важку хвилину захистив свою країну і людство в цілому²⁶.

Ще більшим за обсягом є блок законодавчих та нормативних актів, що розкриває зусилля держави в ході вирішення проблем медичної підтримки, оздоровлення та забезпечення постраждалих продуктами харчування. При цьому багато уваги приділено заходам щодо поліпшення медичного обслуговування громадян в цілому²⁷, питанням діяльності державних реєстрів²⁸, організації та проведення медико-соціальної експертизи стану здоров'я та працездатності постраждалого населення²⁹, стану медичного обслуго-

вування та оздоровлення дітей³⁰ і дорослого населення³¹, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Окремий блок складають документи стосовно забезпечення постраждалого населення продуктами харчування³².

У зв'язку із значним погіршенням здоров'я населення України, сюди протягом всіх післячорнобильських років йшла досить значна кількість різноманітної гуманітарної допомоги, основним вмістом якої були лікувальні засоби. Якщо на початковому етапі це був практично безконтрольний процес, то пізніше питанню організації чіткого і прозорого приймання та розподілу гуманітарної допомоги Уряд України приділив значну увагу. Так, 24 липня 1993 р. було прийнято постанову № 573 «Про впорядкування приймання та розподілу гуманітарної допомоги». Враховуючи, що навколо цієї допомоги створювалась можливість різноманітних зловживань, державні структури докладали зусиль, щоб їх не допустити. Було, зокрема, в лютому 1997 р. прийнято постанову Верховної Ради України «Про тимчасовий порядок митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надходять на митну територію України від іноземних юридичних і фізичних осіб». В ній, відзначалось, що з метою вирішення питання митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надійшли після 8 січня 1997 року і затримані в даний час митними органами, запобігання ввезенню під виглядом гуманітарної допомоги комерційних вантажів, поліпшення організації приймання та розподілу товарів (предметів), які надходять як гуманітарна допомога до України, Державній митній службі України доручалося здійснювати пропуск на її митну територію вантажів з гуманітарною допомогою за умови наявності відповідного рішення вищеназваної Комісії, зокрема, про звільнення від сплати ввізного мита та інших податків з вантажів з гуманітарною допомогою, за винятком підакцизних товарів (предметів).

З метою контролю за обліком, збереженням, розподілом і використанням гуманітарної допомоги при вище означених структурах з представників органів місцевого самоврядування, громадських, благодійних та релігійних організацій, створювались комісії з питань координації приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги³³.

В подальшому це питання продовжувало залишатися в полі зору Уряду. Так, 25 травня 1998 р. тут було створено Комісію з питань координації приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн, та затверджено Положення про неї. Було прийнято також постанову про голову Комісії (29 жовтня 1999 р.) та ряд розпоряджень щодо її діяльності³⁴.

На врегулювання питань одержання гуманітарної допомоги, необхідність в чому чітко відчувалась, було спрямовано й Указ № 738/98 Прези-

дента України від 4 липня 1998 року «Про гуманітарну допомогу, що надходить в Україну», яким вона звільнялась від оподаткування, згідно з законами України про оподаткування.

Контроль за обліком, збереженням, розподілом і використанням гуманітарної допомоги покладено на відповідні комісії при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях. При цьому зазначено, що якщо кошти або товари (послуги), звільнені від оподаткування як гуманітарна допомога, були використані не за цільовим призначенням або в будь-якій діяльності з метою отримання доходу в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, вони вважаються доходом і оподатковуються згідно із законодавством України.

Значний обсяг гуманітарної допомоги, що ввозився в Україну, складали ліки та інші предмети медичного вжитку. За «Порядком ввезення на територію України лікарських засобів, що надходять у вигляді гуманітарної допомоги», затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України 22.07.99 № 175, вони передавалися тільки державним, комунальним закладам охорони здоров'я, дитячим будинкам, інтернатам системи Міністерства освіти, Міністерства праці і соціальної політики України. Їх передача набувачам гуманітарної допомоги здійснюється після проведення вибіркового їх контролю Державною інспекцією з контролю якості та державними інспекціями з контролю якості лікарських засобів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Закон України «Про гуманітарну допомогу», підписаний Президентом України 22 жовтня 1999 р., став наступним кроком визначення правових, організаційних, соціальних засад отримання, надання, оформлення, розподілу і контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги та покликаний сприяти гласності і прозорості цього процесу.

В ньому, зокрема, дано чітке визначення понять безоплатна та гуманітарна допомога. Так, безоплатною допомогою визнано пересилка, виконання робіт, надання послуг, тобто — надання гуманітарної допомоги без будь-якої грошової, матеріальної або інших видів компенсацій донорам.

Гуманітарна допомога — це цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій

і епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб. Гуманітарна допомога визначалась різновидом благодійництва і мала спрямовуватися відповідно до обставин, об'єктивних потреб, згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог статті 4 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації».

Отримувачами гуманітарної допомоги було визнано юридичних осіб, яких зареєстровано в установленому Кабінетом Міністрів України порядку в Єдиному реєстрі отримувачів гуманітарної допомоги. До таких осіб було включено: підприємства громадських організацій інвалідів, ветеранів війни та праці, а також підприємства, установи та організації, що утримуються за рахунок бюджетів, та уповноважені ними державні установи, а також інші благодійні організації, створені у порядку, визначеному Законом України «Про благодійництво та благодійні організації»³⁵.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про гуманітарну допомогу», постановою Кабінету Міністрів від 22 березня 2000 р. № 553, Комісію з питань координації приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, що надходить із зарубіжних країн, було перейменовано у Комісію з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України, з більш широкими повноваженнями.

Деякі питання реалізації Закону України «Про гуманітарну допомогу» відрегульовано постановою Кабінету Міністрів № 961 від 14 червня 2000 р. Нею Міністерству охорони здоров'я разом з Міністерством аграрної політики, Міністерством екології та природних ресурсів надавалося право, за погодженням з Комісією з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України затверджувати Порядок проведення санітарного, ветеринарного, фітосанітарного, радіологічного та екологічного контролю товарів (предметів) гуманітарної допомоги, що ввозяться на територію України; а Міністерству економіки, так само, за погодженням з Комісією з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України, було надано право визначати обсяги та номенклатуру сільськогосподарської продукції, продовольства, друкованої продукції, будівельних матеріалів та інших товарів, які можуть бути ввезені в Україну як гуманітарна допомога, а також встановлювати за кількісною або вартісною оцінкою, граничні обсяги пільгового отримання гуманітарної допомоги одним отримувачем.

Значне місце в зусиллях держави з унормування пост чорнобильського життя посідала розробка порядку фінансування заходів, спрямованих на вирішення посталих завдань, підтримку постраждалих та становлення системи пільг щодо оподаткування громадян та підприємств, визначення принципів і конкретний механізм формування джерела фінансування дер-

жавного чорнобильського фонду³⁶, пільги громадянам³⁷ та принципи оподаткування³⁸. Є також ряд документів, які дозволяють зрозуміти питання фінансового забезпечення реалізації Чорнобильської будівельної програми³⁹.

Коло документів, що відбивають проблеми закриття Чорнобильської АЕС і приведення укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком в екологічно безпечний стан містить значну міжнародну складову⁴⁰ та цілий блок документів, присвячених безпосередньо закриттю ЧАЕС⁴¹ й намаганням вирішувати соціальні проблеми, що виникають, зокрема проблеми мешканців м. Славутич⁴². При цьому безперечно цікавими і важливими є документи, що розкривають коло задіяних осіб та фахівців⁴³.

Сукупність документів, прийнятих державними органами влади і управління, стосуються й такої, загостреної чорнобильською катастрофою проблеми, як необхідність розробки і вдосконалення системи протирадіаційного захисту населення і довкілля, також містить ряд загальних⁴⁴ та конкретних⁴⁵ напрямків. Крім означених документів, йдеться, зокрема, про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води⁴⁶.

Після чорнобильської катастрофи в Україні визріло розуміння необхідності законодавчого захисту людини від впливів іонізуючого випромінювання. Відповідний закон було прийнято 14 січня 1998 р., а 5 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про комплексну програму поводження з радіоактивними відходами, як складову захисту людини і довкілля.

Час і ситуація вимагали створення спеціальної державної структури, яка б займалась радіаційним захистом населення. Такою структурою стала Національна комісія щодо якої було прийнято постанови Верховної Ради України⁴⁷. Її діяльність продовжує залишатися надзвичайно актуальною, оскільки продовжує зберігатися загроза радіаційної небезпеки, зокрема для населення більше ніж 400 населених пунктів, яке станом на 2004 р. споживало молоко з підвищеною радіоактивністю. Це стало можливим через розпаювання небезпечних земель і відсутності відповідних заходів, адже практичні роботи за цим напрямом були згорнуті⁴⁸. Отже, захист населення від наслідків радіоактивного забруднення довкілля та діяльність НКРЗН має постійно перебувати у полі зору влади і суспільства.

Ще один аспект, розкриває зусилля держави з унормування післячорнобильського життя України — це суттєвий розвиток нормативної база використання ядерної енергії. Зокрема, були переглянуті та замінені національними (більш відповідними сучасним світовим підходам, нормативам) норми радіаційної безпеки, правила фізичного захисту, основні положення забезпечення безпеки атомних станцій. Були заповнені суттєві прогалини в

радянській нормативній базі, що стосувалися зняття з експлуатації ядерних установок, застосування режиму гарантій, забезпечення якості при експлуатації ядерних установок⁴⁹.

До блоку документів, що відбили сучасне розуміння шляхів протирадіаційного захисту населення і довкілля, в офіційних виданнях нормативних актів віднесено і комплекс різноманітних указів, рішень і постанов з питання відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення⁵⁰ та три постанови Кабінету міністрів України про передачу об'єктів незавершеного будівництва, що споруджувалися з метою мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст⁵¹.

Початок нового тисячоліття ознаменувався дальшими «пошуками» досконалої структури управління і вирішення конкретних чорнобильських проблем — почався процес їх розпорошення між різними відомствами. На думку академіка НАН України Шестопалова В.М., висловленої ним на парламентських слуханнях «18 річниця Чорнобильської катастрофи» в квітні 2004 р., в МНС проводиться руйнація чорнобильської частини управлінської структури із скороченням фахівців, які мають досвід робіт з чорнобильської проблематики. Всупереч парламентським рішенням 2003 р. здійснюється політика розпорошення єдиної системи захисту постраждалих громадян по різних міністерствах. Цю думку підтримав голова Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Руденко Г.Б*., який з обуренням підтвердив, що всупереч рекомендаціям учасників парламентських слухань «17 річниця Чорнобильської катастрофи. Досвід подолання» Кабінет Міністрів здійснив розпорошення системи комплексного захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, по різних міністерствах.

Комітет категорично виступав проти розподілу коштів між міністерствами під час роботи над проектом Державного бюджету на 2004 рік, але реальність така, що відповідно до закону стало чотири головних розпорядники коштів: Мінпраці, МНС, Міністерство фінансів та Пенсійний фонд, на черзі — міністерства охорони здоров'я та аграрної політики. Тому було поставлено вимогу до уряду — вирішити нарешті питання утворення спеціального повноважного центрального органу виконавчої влади з питань Чорнобильської катастрофи, який би був єдиним розпорядником бюджетних коштів по

* У кінці 2004 р. оголосив про свою відставку на знак протесту проти ігнорування виконавчою владою рішень і рекомендацій Комісії, які не були прийняті.

Чорнобильському фонду. На цьому наполягали громадські організації, більшість народних депутатів та керівників органів місцевого самоврядування.

Так, колишній голова Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Самойленко Ю.І. зазначав, що слабкість регулюючого режиму в колишньому СРСР була зазначена й у звіті МАГАТЕ з аналізу причин Чорнобильської катастрофи (ІНСАГ-7), як одна із основних причин аварії. Тому створення відповідного органу мало першочергове значення. Український регулюючий орган станом на 2000 р. була зведено до департаменту Мінекорресурсів, існували проблеми фінансового і кадрового забезпечення. Він вважав, що центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом потрібно створити якнайшвидше і з огляду на виконання Україною своїх зобов'язань за конвенцією про ядерну безпеку. Відповідні рекомендації Верховною Радою України було надано Уряду. Президентові на підпис було передано указ про створення незалежного, самостійного органу — Адміністрації ядерного регулювання⁵².

Незалежність регулюючих органів на думку першого заступника голови Ради ядерної безпеки Іспанії Анібаль Мартін Маргінес означає, що вони повинні мати повноваження приймати рішення, не перебуваючи під впливом виробників електроенергії, ліцензіатів, соціальних груп чи політичної влади. Для досягнення цієї мети необхідними факторами є відповідна законодавча база, технічна компетентність, адекватні людські та фінансові ресурси, а також переконлива і прозора політика⁵³.

Однак були й інші бачення проблеми. Так, керівник МНС — міністр Рева Г.В. вважав необхідним «утримати від розбалансованості відлагоджений (на його думку) механізм реалізації чорнобильського законодавства в умовах часткового демонтажу усталених програм, зміни виконавців і сфер відповідальності».

Він з осудом говорив про хвилю організованих деякими громадськими організаціями акцій протесту і безпідставних вимог, і зазначав, що дуже уважно вивчається питання щодо створення окремого державного комітету з цих питань, особливо в частині можливих наслідків. «Ми вже знаємо ціну помилок у сфері чорнобильської проблематики і тому не маємо права на ще одну помилку. Ми виступаємо за розв'язання проблеми так, як це визначено Програмою діяльності Кабінету Міністрів України: забезпечення соціальних виплат постраждалим — за центральним органом виконавчої влади, який відповідає за здійснення соціальної політики; реалізація інших бюджетних програм, заходів і робіт з мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи — за Міністерством з питань надзвичайних ситуацій».

Однак, розподіл функцій, який підтримував пан Рева, мав значні недоліки організаційного характеру. Хоча соціальні програми було передано міністерству праці та соціальної політики, але статистична база залишилася в МНС. На думку першого заступника голови Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи Зайця І.О., «ці всі нестиківки свідчать, що нинішня влада ігнорує проблеми чорнобильців і не хоче їх розглядати по суті».

Ще більш різко оцінив систему управління проблемою і рівень її керівників голова підкомітету Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки Бронніков В.К., який був одним з технічних керівників пуску першого, другого та третього блоків ЧАЕС. Він відзначив відхід ряду керівників від моралі і культури безпеки, превалювання особистого інтересу⁵⁴.

Неоднозначна оцінка розпорошення функцій управління і вирішення конкретних завдань, вимога створення єдиної державної структури, замкненої саме на чорнобильських проблемах, спричинила подальший крок, спрямований ніби-то на вдосконалення системи державних органів управління проблемою, — підписання влітку 2004 р. Президентом України Л. Кучмою указу «Про заходи щодо вдосконалення системи державного управління у сфері подолання наслідків Чорнобильської катастрофи».

Згідно з указом, Глава держави постановив провести чергову реорганізацію — Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи трансформувати в Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та Державний комітет України з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій залишається уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, рятувальної справи, пожежної безпеки тощо, а Державний комітет України з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань захисту населення і територій від наслідків Чорнобильської катастрофи, в тому числі з питань соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему, реабілітації забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територій.

Здавалося б здоровий глузд переміг і величезна проблема, яка стоїть перед державою буде цілеспрямовано вирішуватися незалежним органом влади. Однак, в указі зазначено, що діяльність Державного комітету України

з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра України з питань надзвичайних ситуацій⁵⁵. За таких обставин ефективність розв'язання завдань, що потребували величезної уваги держави, залишалися на тому ж рівні, а в умовах нових політичних обставин, що склалися в країні на початку 2005 р. попередні рішення було відмінено.

Враховуючи, що діяльність державних структур в ході вирішення проблем, породжених чорнобильською катастрофою, протягом всіх років їх існування викликала нарікання на низьку ефективність, логічним виглядає прийняття 17 лютого 2004 р. Верховною Радою України постанови про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань перевірки ефективності діяльності органів державного управління щодо вирішення комплексу питань, пов'язаних з виводом Чорнобильської АЕС з експлуатації, впровадження Плану здійснення заходів на об'єкті «Укриття» та в зоні відчуження. На жаль, ця постанова передбачала перевірку ефективності не по всіх напрямках, а тільки в питаннях поводження з радіоактивними відходами

І в наступні роки продовжувався пошук оптимальної системи управління вирішенням чорнобильської проблеми. Однак інтереси справи, на жаль, не виграли з цього. Постійні зміни керівників урядів та МНС, втрата спадковості, послідовності і цілеспрямованості в діях виконавчої влади не сприяла оптимальному вирішенню нагальних проблем. При цьому ще й якість роботи законодавців була всі ці роки недостатньо високою. Багаточисленні зміни до законодавчих актів, які з точки зору виконавчих структур можливо є виправданими, з сторонньої точки зору здаються проявом або низького рівня кваліфікації законодавців та їх легковажного ставлення до проблеми, або свідомими діями, спрямованими на дискредитацію законодавчого органу української держави.

¹ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К. — Наукова думка. — 1996. — С. 21, 26, 33, 35.

² Там само. — С. 43.

³ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 189.

⁴ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 198.

⁵ Про оголошення дня 26 квітня «Днем чорнобильської трагедії». Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 29 березня 1990 р.; Про політичне, соціально-економічне та екологічне становище України. Постанова Верховної Ради УРСР від 29 травня 1990 р.; Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків

Чорнобильської катастрофи. Постанова Верховної Ради УРСР від 1 серпня 1990 р.; Концепція проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Затверджена постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р.

⁶ Про обрання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань чорнобильської катастрофи. Постанова Верховної Ради УРСР від 28 червня 1990 р.; Про призначення тов. Готовчиця Г.О. Головою Державного комітету Української РСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Верховної Ради УРСР від 3 серпня 1990 р.; Про утворення тимчасової депутатської комісії Верховної Ради Української РСР для розслідування комплексу подій, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС. Постанова Верховної Ради УРСР від 16 жовтня 1990 р.

⁷ Про додаткові заходи по оздоровленню дітей, які проживають в зоні наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Верховної Ради УРСР від 25 травня 1990 р.

⁸ Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. — Постанова Ради міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок від 14 грудня 1989 г. № 315 (Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженнями Ради Міністрів Української РСР № 57 (57-90-р) від 02.02.90, № 141-р (141-90-р) від 05.04.90), Постановами Ради Міністрів УРСР № 115 (115-90-п) від 21.05.90, № 38 (38-91-п) від 22.02.91, Постановою КМ № 706 (706-92-п) від 16.12.92); Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок від 2 липня 1990 р.; Про додаткові заходи щодо поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР від 8 серпня 1990 р. № 180. (Про поширення дії Постанови див. Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 527-р (527-90-р) від 13.11.90; Про продовження чинності рішень Ради Міністрів УРСР щодо поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР від 22 лютого 1991 р. № 38; Про оздоровлення в 1991–1992 роках населення Української РСР, яке потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР та Федерації незалежних профспілок України від 25 лютого 1991 р. № 42.

⁹ Про забезпечення житлом громадян, які підлягають додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок від 21 травня 1990 р. № 115. (Із змінами, внесеними згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 149 (149-90-п) від 30.06.90, Постановою КМ № 85 (85-92-п) від 27.02.92). (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ № 706 (706-92-п) від 16.12.92).

¹⁰ Про затвердження Тимчасового положення про Державний комітет УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради міністрів УРСР від 2 листопада 1990 р. № 333. (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ № 327 (327-92-п) від 11.06.92); Про заступників Голови Державного комітету УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та членів колегії цього

Комітету. Постанова Ради міністрів УРСР від 10 січня 1991 р. № 10; Про заступників Міністра УРСР у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Кабінету міністрів УРСР від 31 липня 1991 р. № 115; Про створення Українського державного концерну по експлуатації об'єктів атомної енергетики і промисловості: Постанова... 2 груд. 1991 р. № 354 .

¹¹ Див. постанову Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2000 р. № 1386.

¹² Див.: Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи: Зб. законод. актів та нормат. документів: 1991–2000 рр. / Верховна Рада України. Ком. з питань екологіч. політики... Каб. Міністрів України. МНС — Правова допомога населенню. — вид. офіц. — К.: Чорнобиль-інтерінформ, — 2001. — 622 с.

¹³ Про порядок віднесення деяких категорій громадян до відповідних категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 1992 р.; Про затвердження порядку віднесення неповнолітніх дітей за критерієм опромінення щитовидної залози до потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Наказ Мінчорнобиля України від 2 березня 1994 р.; Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р.; Про перевірку правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС». Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1997р.; Про затвердження Положення про організацію і функціонування Державного реєстру України осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р.

¹⁴ Про затвердження Положення про тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС». Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 19 березня 1997 р.

¹⁵ Про затвердження форм державної статистичної звітності № 1 (Чорнобиль), № 2 (Чорнобиль), № 3 (Чорнобиль), № 7 (Чорнобиль) та інструкцій щодо їх заповнення. Наказ Державного комітету статистики України від 12 травня 2000 р.

¹⁶ Про посилення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Указ Президента України від 29 травня 1992 р.; Про розміри державної допомоги окремим категоріям громадян. Постанова Кабінету міністрів України від 16 грудня 1994 р.; Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки. Указ Президента України від 18 жовтня 1997 р.; Про звіт Кабінету Міністрів України щодо стану виконання Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Постанова Верховної Ради України від 13 квітня 1999 р.; Про парламентські слухання щодо чотирнадцятої річниці Чорнобильської катастрофи. Постанова Верховної Ради України від 20 квітня 2000 р.; Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року. Указ Президента України від 24 травня 2000 р.; Про затвердження заходів, спрямованих на реалізацію у 2001 році Основних напрямів соціальної політики на період до 2004 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2000 р.; Про хід виконання постанови Верховної Ради України від 20 квітня 2000 року «Про парламентські слухання щодо чотирнадцятої річниці Чорнобильської катастрофи». Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 2000 р.

¹⁷ Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ. — Витяг із Закону України від 9 квітня 1992 р.; Про

надання пільг і виплату компенсацій військовослужбовцям, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. — Лист Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС від 18 травня 1993 р.; Про застосування статті 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». — Спільний наказ Мінпраці та соціальної політики і Міноборони України від 1 грудня 1997 р, та від 28 листопада 1997 р.; Про порядок обчислення пенсії військовослужбовцям із числа особового складу МВС, які брали участь у гасінні пожежі та охороні Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р.

¹⁸ Про державну допомогу сім'ям з дітьми. Витяг із Закону України від 21 листопада 1992 р.; Про порядок та розміри компенсаційних виплат дітям, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1997 р.; Про порядок та розміри компенсаційних виплат дітям, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства соціального захисту населення України від 12 березня 1997 р.

¹⁹ Про внесення змін до статті 16 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Закон України від 4 лютого 1994 р.; Про затвердження нового Порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 1997 р.

²⁰ Про затвердження Порядку компенсаційних виплат сім'ям тих померлих громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 27 квітня 1998 р.; Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення окремих виплат органами соціального захисту населення. Закон України від 25 березня 1999 р.; Про затвердження методики обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Державного комітети статистики України від 18 червня 1999 р.; Про затвердження порядку виплати органами соціального захисту населення щорічної допомоги на оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 04 січня 2000 р.; Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення після повного відселення жителів. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2000 р.

²¹ Про порядок передачі у приватну власність громадян незавершених будівництвом будинків садибного типу. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р.; Про заходи щодо подальшого вдосконалення надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та пічного побутового (рідкого) палива. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 1997 р.

²² Мінчорнобиль, 11.08.1993; 25.07.1994; МНС, 03.04.1996р.; 26.09.1996 р.; Вісник Чорнобиля, 2000, № 39.

²³ Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. № 987 «Про затвердження Порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення».

²⁴ Вісник Чорнобиля, 1999, № 79–80.

²⁵ Вісник Чорнобиля, 2000, № 15.

²⁶ Там само, 2000, № 39.

²⁷ Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Розпорядження Президента України від 1 грудня 1993 р.; Про інформацію Кабінету Міністрів України «Про стан справ у системі охорони здоров'я України та перспективи її розвитку». Постанова Верховної Ради України від 18 липня 1997 р.; Про оптимізацію надання медичної допомоги постраждалому внаслідок Чорнобильської катастрофи населенню в спеціалізованих медичних закладах. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 жовтня 2000 р.

²⁸ Про затвердження Положення про організацію та функціонування Медичного під-реєстру — підрозділу Українського військового реєстру, що ведеться Міністерством оборони України, осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи та за інших обставин від радіаційного опромінення. Наказ Міністерства оборони України від 7 вересня 1999 р.; Про забезпечення планомірного функціонування Державного реєстру осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 3 березня 2000 р.

²⁹ Про затвердження порядку організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 1994 р.; Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу та медичний огляд в органах внутрішніх справ і військах внутрішньої та конвойної охорони Міністерства внутрішніх справ України. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17 липня 1995 р.; Про затвердження Порядку встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 22 листопада 1995 р.; Про затвердження нормативних актів щодо хвороб, при яких може бути встановлений причинний зв'язок з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 травня 1997 р.; Про удосконалення системи експертизи по встановленню причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 30 травня 1997 р.

³⁰ Про стан медичного обслуговування та оздоровлення дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Президії Верховної Ради України від 15 травня 1995 р.; Про затвердження порядку виплати компенсації середньої вартості путівки на санаторно-курортне лікування та відпочинок дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС від 3 жовтня 1995 р.; Про Всеукраїнський фонд оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 р.; Питання Національного фонду соціального захисту матерів і дітей «Україна — дітям». Указ Президента України від 19 березня 1997 р.; Про організаційне і фінансове забезпечення відпочинку та оздоровлення дітей в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р.; Про розвиток Всеукраїнської дитячої оздоровниці — курорту Євпаторія. Указ Президента України від 2 жовтня 1997 р.; Про затвердження Порядку направлення потерпілих дітей до місця лікування (реабілітації) й оздоровлення та здійснення у зв'язку

з цим компенсаційних виплат. Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 08 лютого 1999 р.; Про затвердження порядку визначення кількості осіб, що супроводжують на санаторно-курортне лікування та оздоровлення групи дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 08.02.99 р.

³¹ Про затвердження Положення про порядок направлення громадян на лікування за кордон. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 грудня 1995 р.; Про затвердження переліку спеціалізованих медичних закладів, що забезпечують лікування осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 1996 р.; Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання, розподілу та видачі путівок до санаторно-курортних та інших лікувально-оздоровчих установ в органах соціального захисту населення України. Наказ Міністерства праці і соціальної політики України від 25 грудня 1997 р.; Про затвердження Положення про організацію оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2000 р.

³² Про норми харчування та часткову компенсацію вартості продуктів для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 1992 р.; Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у слідчих ізоляторах, лікувально-трудових профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання Міністерства внутрішніх справ України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 р.; Про порядок та норми надання послуг з харчування учнів у професійно-технічних училищах та середніх навчальних закладах, операції з надання яких звільняються від оподаткування на додану вартість. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1997р.

³³ Відомості Верховної Ради, 1997, № 16, ст. 120.

³⁴ ЗП України, 1993 р., № 12, ст. 263; Офіційний вісник України, 1998 р., № 21, ст. 769.

³⁵ Відомості Верховної Ради, 1999, № 51, ст. 451.

³⁶ Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Закон України від 20 червня 1997 р.; Про затвердження порядку зарахування збору до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення і використання його коштів. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р.; Про платежі та збори для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, на соціальне страхування, сплату страхових внесків до Пенсійного фонду України, які обліковуються в установах банків. Спільний лист Національного банку України і Управління платіжних систем та касового виконання Держбюджету від 13 серпня 1997р.; Про затвердження Звіту «Надходження зборів до Фонду для здійснення заходів по ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення». Наказ Державної податкової адміністрації України від 6 жовтня 1997 р.; Про виконання Указу Президента України «Про встановлення ставки збору до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення». Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

від 27 липня 1998 р.; Про стан використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1999 р.; Про формування, порядок надходження і використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Закон України від 10 лютого 2000 р.; Про затвердження порядку використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р.

³⁷ Про впорядкування надання пільг громадянам за деякими видами податків. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1996 р.; Про порядок надання пільг на прибутковий податок з громадян, які постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи. Лист Головної державної податкової інспекції України від 16 жовтня 1996 р.; Про внесення змін до Закону України «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів». Закон України від 18 лютого 1997 р.

³⁸ Відносно порядку оподаткування вартості продуктів, які видаються особам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Лист Головної державної податкової адміністрації України від 4 січня 1997 р.; Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств». Закон України від 22 травня 1997 р.; Про деякі зміни в оподаткуванні. Указ Президента України від 7 серпня 1998 р; Про надання податкових пільг. Лист Державної податкової адміністрації України від 24 лютого 2000 р.

³⁹ Про затвердження Порядку кредитування будівництва об'єктів, що здійснюється підприємствами, установами і організаціями недержавної форми власності, за рахунок коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 квітня 1998 р.; Про розподіл державних централізованих капітальних вкладень і державних капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми, газифікацію сільських населених пунктів та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2000 році, і пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2000 р.

⁴⁰ Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядами країн «Великої сімки» та Комісією Європейського Співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС (1995 р.); Угода про грант (Проект ядерної безпеки Чорнобильської АЕС) між Європейським банком реконструкції та розвитку як Розпорядником коштів Гранту з Рахунку ядерної безпеки Урядом України та Чорнобильською атомною електростанцією (1997 р.); Про ратифікацію Рамкової угоди між Україною та Європейським банком реконструкції та розвитку стосовно діяльності Чорнобильського Фонду «Укриття» в Україні. Закон України від 4 лютого 1998 р.; Про укладення Угоди про поправки до Угоди про грант (Проект ядерної безпеки Чорнобильської АЕС) між Європейським банком реконструкції та розвитку як Розпорядником коштів, наданих згідно з Грантом з Рахунку ядерної безпеки, Урядом України та Чорнобильською атомною електростанцією. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1999 р.; Про порядок затвердження програми робіт щодо перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1999 р.; Зміцнення міжнародного співробітництва й координації зусиль у справі вивчення, пом'якшення та мінімізації наслідків чорнобильської катастрофи. — Резолюція 54/97, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 8 грудня 1999 р.; Про затвердження порядку митного контролю й митного

оформлення вантажів, що надходять на митну територію України як міжнародна технічна допомога для виконання робіт на об'єкті «Укриття» та з підготовки до зняття й зняття Чорнобильської АЕС з експлуатації. Наказ Державної митної служби України від 10 жовтня 2000 р.

⁴¹ Про стан безпеки і перспективи розвитку ядерної енергетики в Україні та проблеми щодо закриття Чорнобильської АЕС. Постанова Верховної Ради України від 9 квітня 1997 р.; Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблока цієї АЕС на екологічно безпечну систему. Закон України від 11 грудня 1998 р.; Про дострокове зняття з експлуатації енергоблоку № 2 Чорнобильської АЕС. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 р.; Про дострокове припинення експлуатації енергоблоку № 3 та остаточне закриття Чорнобильської АЕС. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2000 р.; Про заходи, пов'язані з актом закриття Чорнобильської атомної електростанції. Указ Президента України від 25 вересня 2000 р.; Заходи до закриття Чорнобильської атомної електростанції. Затверджено Президентом України Л. Кучмою 19 жовтня 2000 р.; Про затвердження заходів до закриття Чорнобильської атомної станції. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13 листопада 2000 р.; Про остаточне зупинення Чорнобильської АЕС. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2000 р.

⁴² Про спеціальну економічну зону «Славутич». Указ Президента України від 18 червня 1998 р.; Про заходи щодо соціального захисту працівників Чорнобильської АЕС та жителів м. Славутича у зв'язку із закриттям станції. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2000 р.

⁴³ Про Консультативну раду незалежних експертів з комплексного вирішення проблем, пов'язаних з Чорнобильською АЕС. Указ Президента України від 3 вересня 1997 р.; Про Міжвідомчу комісію з комплексного вирішення проблем Чорнобильської АЕС. Указ Президента України від 3 квітня 2000 р.; Про внесення змін до Указу Президента України від 3 квітня 2000 року № 557. Указ Президента України від 7 квітня 2000 р.; Про Положення про міжвідомчу комісію з комплексного вирішення проблем Чорнобильської АЕС. Указ Президента України від 26 липня 2000 р.

⁴⁴ Про додаткові заходи щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Указ Президента України від 21 серпня 1993 р.; Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994–1995 роки та період до 2000 р.; Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Затверджено постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р.

⁴⁵ Про невідкладні заходи щодо усунення наслідків Чорнобильської катастрофи в Поліському районі Київської області. Розпорядження Президента України від 22 квітня 1994 р.; Про затвердження Порядку застосування пестицидів і агрохімікатів на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, та у зонах надзвичайних екологічних ситуацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січня 1996 р.

⁴⁶ Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Постанова Верховної Ради України від 27 лютого 1997 р.; Допустимі рівні вмісту радіонуклідів цезію-137 і стронцію-90 у продуктах харчування та питній воді (ДР-97). Затверджено наказом МОЗ України від 19 серпня 1997 р.

⁴⁷ Про Положення про Національну комісію з радіаційного захисту населення України. Постанова Верховної Ради України від 19 травня 1999 р.; Про Голову та склад Національної

комісії з радіаційного захисту населення України. Постанова Верховної Ради України від 2 березня 2000 р.

⁴⁸ 18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Парламентські слухання. С. 175.

⁴⁹ Парламентські слухання стосовно закриття Чорнобильської АЕС. — Збірник матеріалів. — К. — 2000. — С. 19.

⁵⁰ Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 1992 р.; Про невідкладні заходи для прискорення будівництва об'єктів, пов'язаних з відселенням громадян з територій, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р.; Про пріоритетне забезпечення житлом громадян, віднесених до першої категорії осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 1993 р.; Про хід виконання рішень Президента України та Кабінету Міністрів України з питань переселення громадян із зони безумовного (обов'язкового) відселення та ефективність використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 травня 1996 р.; Про порядок надання додаткової житлової площі особам, які внаслідок Чорнобильської катастрофи перенесли променеву хворобу будь-якого ступеня або стали інвалідами, дітям-інвалідам, які потребують особливого догляду, та сім'ям, що втратили годувальника з числа осіб, віднесених до категорії 1. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1996 р.; Про затвердження Положення про порядок виплати компенсацій громадянам за втрачене нерухоме майно у разі відселення або самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 1997 р.

⁵¹ Про передачу об'єктів незавершеного будівництва, що споруджувалися з метою мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня, 22 листопада та 9 грудня 1999 р.

⁵² Парламентські слухання стосовно закриття Чорнобильської АЕС. Збірник матеріалів. — К., 2000. — с. 22–23, 36.

⁵³ Парламентські слухання стосовно закриття Чорнобильської АЕС. Збірник матеріалів. — К., 2000. — С. 40.

⁵⁴ Див.: Парламентські слухання «18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє». — Стенографічний звіт. — http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/povni_text/parlament_sluhan/chornobil18.html.

⁵⁵ <http://www.president.gov.ua/news/267403125.html> 8.07.04.

УКРИТТЯ НАД 4-М ЕНЕРГОБЛОКОМ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ

Окремі сюжети, пов'язані з будівництвом укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком ЧАЕС, вже згадувались в попередніх текстах. Однак зусилля, що докладалися, були настільки значущі, різнопланові та масштабні, що є необхідність виділити їх у спеціальний підрозділ.

Як вже зазначалось, завдячуючи зусиллям залучених з перших годин аварії військових, а пізніше й науковців, стало відомо, що поблизу зруйнованого енергоблоку величина гамма-поля досягала 2000 Р/год і визначалася в основному випроміненням самого розвалу реактора, всередині якого вона доходила до 50000 Р/год. В наступній фазі аварії, що почалася з другої половини травня, завдячуючи процесу природного охолодження палива, викиди з блоку знизилися в мільйон раз й, на думку фахівців, він перестав бути визначальним фактором стану глобального радіонуклідного забруднення навколишнього середовища¹.

За час, поки йшло попереднє вивчення ситуації на майданчику АЕС та накопичення інформації, в усіх ланках створеної в державі структури управління процесом ліквідації наслідків аварії² йшов активний пошук шляхів їх мінімізації. І хоча в умовах екстремальної ситуації бюрократичні традиції вирішення питань було відкинуто, про що з захопленням пізніше говоритимуть безпосередні учасники подій, складність проблеми, величезна кількість людей та матеріально-технічних ресурсів, залучених до її вирішення, потребували чіткої координації дій та високої виконавської дисципліни. Тому централізація управління і зосередження влади і повноважень в руках Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС й Урядової комісії та створення вертикалі з відомчих оперативних груп та штабів слід визнати можливо єдиним вірним варіантом організації тої величезної роботи, що день за днем відбувалась на колосальній території — від майданчика навколо зруйнованого енергоблоку, до віддалених підприємств величезної країни, що виконували термінові замовлення. Хоча, слід бути об'єктивним, ця централізація і координація зусиль не змогли врятувати від помилок, безладдя, зловживань. Та і КПРС, що на першому етапі безпосередньо керувала процесом, згодом відійшла від активної участі у його спрямуванні.

Ситуація на руїні 4-го енергоблоку ЧАЕС потребувала оперативності прийняття рішень та їх втілення в життя. Тому рахунок часу на майданчику йшов по днях та годинах. Визначальним для вирішення проблеми ізоляції зруйнованого енергоблоку став день 10 травня, коли ОГ ПБ ЦК КПРС прийняла рішення «Про розробку проекту захоронення пошкодженого енергоблоку»³, організація і контроль виконання якого стали на певний час пред-

метом постійної уваги. Вже на засіданні 13 травня серед пропозицій з першочергових заходів значився й пункт про детальну розробку проекту мотильника для остаточного захоронення четвертого енергоблоку з обов'язковою організацією в ньому ефективного тепловідведення та контролю за станом повітряного середовища з метою упередження накопичення водню до вибухонебезпечних концентрацій. Хід проектування споруд для остаточної консервації пошкодженого енергоблоку обговорювався на засідання ОГ ПБ ЦК КПРС й 20 травня, а 28 було обговорено проект постанови, якою передбачалось завершити основні роботи з консервації енергоблоку у вересні 1986 р.⁴

До проектування вказаних об'єктів були залучені чимало проектних та конструкторських організацій, а також наукові підрозділи задіяних міністерств і відомств. Були визначені пріоритети у виконанні першочергових робіт: бетонування завалу будівельних конструкцій, створення охолоджуючого піддону під фундаментною плитою реактора, підготовка до можливого бетонування басейну-барбatera та ін.

На основі рішень ОГ, ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли кілька постанов, що визначили шляхи та учасників цієї великої роботи. Наприклад, в постанові «Про заходи з консервації об'єктів Чорнобильської АЕС, пов'язаних за аварією на енергоблоці № 4, та запобіганню стоку вод з території електростанції», прийнятій 5 червня 1986 р. за № 663-194, відсікання всіх інженерних мереж та комунікацій 4-го блоку доручалось Міненерго, Мінсередмашу та Міноборони СРСР. Термін завершення цих робіт планувався на червень. Відокремлення 3 блоку від четвертого мав виконати Мінсередмаш до вересня місяця. Консервація блоку № 4, машинної зали, поховання обваленої частини, а також влаштування системи притоково-витяжної вентиляції, очищення газів, що відходять, відведення тепла та інші роботи — за спеціальним графіком, з їх завершенням у вересні 1986 р., покладалися на колектив Мінсередмашу з залученням Мінвуглепрому, Міненерго, Мінтрансбуду та Мінмонтажспецбуду СРСР. Влаштування захисної плити охолодження під реактором за спеціальним графіком мав закінчити в червні Мінсередмаш⁵. В Україні, на яку ліг великий тягар організаційного та матеріально-технічного забезпечення виконання цих робіт, 10 червня також було прийнято відповідне рішення за № 213-0012, яке в своєму додатку № 1 відтворило вищенаведену постанову⁶.

Звичайно, такі важливі, визначального характеру рішення, приймалися при великій підготовчій роботі. У зв'язку з цим надзвичайно цікавим видається «Організаційно-технічний план розробки “Проектних міркувань” щодо консервації блоку № 4 Чорнобильської АЕС», в якому весь комплекс проблем поділено на 4 групи: консервація обвалуванням ґрунтом; облашту-

вання протифільтраційної завіси в ґрунті навколо території АЕС; охолодження плита фундаменту (підмурку); консервування блоку № 4 обетонуванням. Для розробки пропозицій з кожної групи проблем залучалися колективи проектних та науково-дослідних інститутів відповідних галузей, яким було встановлено дуже жорсткий термін, найпізнішим з яких було 5 червня. Та, на жаль, в проектних рішеннях з консервації блоку залишалися чимало нерозв'язаних питань, не передбачалися в повному обсязі інженерні рішення, що забезпечували б ефективні методи експлуатації об'єкта та необхідний контроль фізичних процесів, що було цілком зрозуміло, зважаючи на темпи прийняття та виконання рішень⁷.

Звичайно, реалізація намічуваних заходів вимагала творчого підходу та інженерної винахідливості. Оперативно підготовлені в чернетці інженерно-технічні та організаційні рішення, так само оперативно узгоджувалися і втілювалися в життя.

Однією з проблем, що потребувала термінового розв'язання в ході забезпечення зруйнованого реактора, була накопичена під ним велика кількість забрудненої води. Вирішення цього питання почалося з того, що на засіданні ОГ ПБ ЦК КПРС 3 травня одним з 12 розглянутих на ньому питань було «Про розробку і здійснення заходів по видаленню води з басейна-барбатера 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС.» Мінвуглепрому, Мінсередмашу, Мінтрансбууду, Мінгео СРСР доручалося з участю Академії наук (т. Велихова Є.П.), вчених та спеціалістів з виїздом на місце розглянути це питання і надати пропозиції⁸. Наступного дня знову повернувшись до цього питання, ОГ відзначила, що видалення води з басейну-барбатера стало найважливішим завданням, термінове вирішення якого необхідне для недопущення небезпечного розвитку аварії. Доручалося 5 травня приступити до інженерних робіт із забезпечення підходу до басейну-барбатера. У зв'язку з цим А.П. Александров (АН СРСР) та Славский Ю.П. (Мінсередмаш) мали забезпечити термінове виконання розрахунків наростання температури реактора та оточуючих його будівельних конструкцій та підготувати прогноз їх несучої здатності. Планувалось, що опорожнення басейну-барбатера почнеться 6 травня о 24 год., після чого мала бути організована подача туди охолодженого газоподібного азоту⁹. Та ця робота була виконана скоріше. Станом на 6 травня оперативним персоналом ЧАЕС було спорожнено перший поверх басейну-барбатера, що унеможливило контакт розплавлених паливних мас з водою, а силами пожежних бригад Білоцерківського та Таращанського загонів відкачано забруднену воду. В той же день вперше після аварії почалося різке зниження потужності викиду, який за час з 1 до 5 травня не тільки не знижався, а навіть зріс в 4 рази. При цьому фахівці підкреслюють, що не відкачка води була причиною зниження потужності викиду, а завер-

шення вигорання графітової кладки реактора та припинення розігріву палива¹⁰.

Що ж стосується рішення про подачу азоту для охолодження четвертого реактора, то воно багатьма сприймалося критично. М.О. Штейнберг, наприклад, іронічно назвав його «видатним». Великі зусилля, докладені Є.В. Качаловським, якому доручалося вияснити в яких ємкостях може доставлятися до місця аварії рідкий азот та визначити поставників цих ємкостей, виявилися марними. Як згадував М.О. Штейнберг, за добу встигли зібрати всі ешелони з азотом з усього Радянського Союзу. Від Вільчі до Товстого Лісу всі залізничні колії були забиті ешелонами з азотом. Перші 25 машин, що вийшли з Києва, до зони не доїхали — боялися. Їх розшукали і «притягли» на станцію. На цей момент тут було розгорнуто білоцерківський полк. Подавали азот в атмосферу на протязі цілої доби, а потім зрозуміли, що це абсолютно безглузда ідея. А ешелони вже були стягнуті і постало завдання, як їх з зони вивести¹¹.

Серед заходів, які вживалися для забезпечення навколишнього середовища від негативних впливів радіації, було передбачено побудувати захисну стіну в ґрунті навколо всієї станції, квадратом з сторонами 2,1 км глибиною 30 метрів. Рішенням Урядової комісії від 23 липня було затверджено план-графік підготовки її траси навколо проммайданчика та будбази ЧАЕС та проект розчищення траси від лісу. Інженерні війська МО повинні були розчистити трасу від лісової рослинності, захоронити її, вивезти залізобетонні контрукції та ін.¹² У 1986 році була збудована одна сторона — між територією станції та ставком охолоджувачем. Для ізоляції можливих забруднених стоків з території станції замість глини траншею заповнювали бетонітовою глиною.

Одночасно з вищевказаними роботами йшло також будівництво охолоджуючої підреакторної плити, ідею створення якої ОГ ПБ ЦК КПРС прийняла 4 травня, коли було передбачено вжити негайних заходів з організації прокладки охолоджуючих труб під фундаментною плитою реакторної установки. 11 травня на засіданні ОГ було повідомлено про виявлення в пошкодженому реакторі плями розігрітого металу розміром 2 x 3 метри. Стверджувалося, що зберігається небезпека його протікання крізь нижні конструкції реакторного відділення в ґрунт. Ця думка була висловлена академіком Є. Веліховим. З його подачі було прийнято американську пропозицію про направлення в СРСР матеріалів розрахункового і експериментального дослідження проблем, пов'язаних з проходженням високотемпературної краплі з вмістом урану через різні будівельні конструкції та матеріали¹³. У зв'язку з такою загрозою всемірне прискорення робіт з ізоляції пошкодженого реактора і створення надійного тепловідводу з розігрітої зони було

визнано найважливішим завданням, виконання якого мало пройти наступні стадії: бетонування барбатера, посилення робіт з прокладки охолоджуючих труб під фундаментну плиту реакторного відділення та організація під ними бетонної основи з водяним охолодженням. Відповідальним за виконання робіт з створення охолоджуючих підвалин під реакторним відділенням було призначено М.І. Щадова¹⁴.

Оскільки ситуація на зруйнованому енергблоці продовжувала залишатися невизначеною, директору Інституту атомної енергії ім. Курчатова академіку А.П. Александрову було доручено, залучивши провідних вчених і спеціалістів, проаналізувати її й представити в директивні органи необхідні рекомендації. У зв'язку з цим дорученням група фахівців зайнялась узагальненням накопичених знань і підготовкою відповідних рекомендацій.

Поряд з теоретичними пошуками та організаційними зусиллями, спрямованими на вирішення питань будівництва охолоджуючої плити, йшло матеріально-технічне забезпечення цієї роботи. 13 травня, наприклад, Дніпропетровському заводу металургійного обладнання було дано вказівку терміново відвантажити 10 комплектів тюбінгів на адресу Київметробуду, для виконання завдань ЛНА¹⁵. А як ми тепер знаємо, саме на метробудівців і шахтарів, в основному з України, ліг тягар будівництва підходів під зруйнований реактор та монтаж тої охолоджуючої плити, що пізніше була визнана непотрібною і виведена з експлуатації.

За спогадами колишнього начальника монтажного району 12-го Головного управління Мінсередмашу Тамойкіна Ю.І., який в середині травня приїхав на станцію, їм доручили робити конкретну роботу — теплообмінник під 4 блоком. В цей час тут працювали шахтарі, які вже зробили котлован, врубувалися в штрек. А самого проекту теплообмінника на цей час ще не було навіть в розрахунках. За лічені години і дні було підготовлено ці розрахунки, визначено параметри трубопроводів та реєстрів. В Москві, на заводі Електросталь дуже швидко все виготовили. Він підкреслював, що шахтарі настільки самовіддано і швидко працювали, буквально де даючи собі перепочинку, що монтажники почали хвилюватися, що не встигнуть одержати обладнання до того моменту, коли настане можливість його монтажу. Достроково, 21 липня шахтарі зведеного загону Мінвуглепрому виконали повний обсяг підготовчих робіт з спорудження захисної плити¹⁶.

Паралельно різними проектними інститутами країни було терміново розроблено вісімнадцять варіантів проектів, які намагалися нейтралізувати найбільшу складність — невизначеність з розміщенням джерел випромінювання та стану будівельних конструкцій. Враховуючи, що жодні нормативні документи, за якими працювала атомна енергетика в СРСР, не передбачали ситуації, що склалася на ЧАЕС, і не могли запропонувати якихось, хоча б

приблизних технічних рішень, проєктантам довелося брати на себе відповідальність і пропонувати свої варіанти ізоляції небезпечних залишків руїни. Частина з цих проєктів передбачала побудову незалежної герметичної споруди навколо і над зруйнованим реактором, а інші проєкти базувалися на максимальному використанні залишків будівельних конструкцій для зведення захисної оболонки. Оскільки перший шлях вирішення проблеми вимагав значного часу для своєї реалізації (1,5–2 роки) та великих витрат будівельних матеріалів, було обрано другий підхід. Фахівці вважають, що було зроблено правильний вибір, бо як виявилось, зруйновані частини будівлі реактора знаходилися у достатньо стійкому стані¹⁷.

З усієї кількості запропонованих варіантів консервації зруйнованого 4-го енергоблоку Урядовою комісією та Штабом Мінсередмашу було прийнято за основу ескізний проєкт, розроблений фахівцями ВНДПШЕТ під керівництвом професора В.О. Курносова. Наукове керівництво роботами покладалося на ІАЕ ім. І.В. Курчатова¹⁸.

Тут варто звернути увагу на те, що це був дійсно ескіз, а не пророблений до найостанніших дрібниць проєкт, оскільки ситуація вимагала оперативного подолання шляху від проєкту до розробки технічних завдань та їх втілення в реальність. Розроблений він був групою проєктувальників, які мали в своєму розпорядженні архітектурно-будівельні креслення четвертого енергоблоку, фотографії, виконані з вертольоту та з батіскафу*, дані про радіаційну обстановку і візуальні спостереження через бінокль, або з вертоліта¹⁹.

Для виконання оперативного проєктування, розв'язання технічних питань та авторського нагляду в Чорнобилі на період будівництва була

* Щоб зробити фотознімки місць, особливості яких необхідно було знати в ході проєктування укриття, було створено так званий батіскаф — невелика камера з захистом від випромінювання, яка підвішувалась на крюк підйомного крану і переміщалась повітрям в місця, які цікавили проєктувальників, наукових працівників, будівельників. Першим, хто випробував цей батіскаф, був інженер-майор Горб, а за ним полетів на ньому В.О. Курносов, разом з П.О. Корчагіним (за спогадами О.А. Біцкокого). Перший його варіант виявився дуже некомфортним і погано захищеним. Щоб залізти в батіскаф і відправитися в черговий політ, треба було докласти чимало зусиль і примусити себе. Вся ця робота виконувалась при надвисокому нервовому напруженні. Але це неординарне технічне рішення, що йшло в розріз з будь-якими нормами техніки безпеки та інших виробничих нормативних документів, сприяло вирішенню важливих технічних питань. В кінці 1986 р., на щастя — без людей, він обірвався з крана. Другий, вдосконалений його варіант виявився надто важким, проте експлуатувався до кінця 1988 р. Було в ході будівництва укриття використано ще чимало неординарних технічних рішень і знахідок, які сприяли прискоренню вирішення конкретних завдань на ньому (ТА УО, стенограма конференції, присвяченої 9-и річчю завершення будівництва «Укриття», с. 36–38).

створена проектна бригада, зусилля якої і дозволили виконати величезний обсяг роботи. Результатом її діяльності стала побудова за 5,5 місяці укриття, яке ще в травневій постанові ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР одержало офіційну назву «Укриття 4-го блоку ЧАЕС»²⁰.

В ході роботи над проектом треба було вирішити ряд надзвичайно складних питань, а саме: оцінити ступінь пошкодження будівельних конструкцій блоку з метою їх максимально можливого використання; нові конструкції мали проектуватися та будуватися з таким розрахунком, щоб вони не створювали додаткового навантаження і не мали додаткових опор в реакторній зоні; передбачити максимально збільшені конструкції, їх дистанційний монтаж та мінімальну присутність людей при виконанні робіт. Крім того, для тривалої та надійної консервації блоку необхідно було створити системи контролю поведінки активної маси реактора і при необхідності впливати на її можливий розвиток.

У відповідності з прийнятим проектом для консервації блоку необхідно було побудувати: зовнішні захисні стіни по периметру; внутрішні розподільчі стіни в машинній залі, між 3 та 4 блоками, в блоці «В», в деаераторній вздовж машинної зали і, що найголовніше і найскладніше — захисне перекриття над всією цією будівлею.

8 травня 1986 р. заслуховуючи на своєму засіданні хід ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, члени оперативної групи ПБ ЦК КППС погодилися з пропозицією І.С. Силаєва про використання артилерії для організації проходів в стінах реакторної установки. Йому ж було доручено вжити термінових заходів для бетонування завалів в районі пошкодженого реактора з метою недопущення змиву дощовою водою та поширення в навколишньому середовищі радіоактивних речовин²¹.

Проте, виконання всіх цих завдань спричинило значне переопромінення працівників будівельних організацій, що тут працювали. Про це з обуренням говорили працівники Мінсередмашу, що приїхали в зону робіт після 15 травня²², хоча визнавали, що намагання вирішити цю проблему, безумовно, були.

Коли 10 травня на засіданні ОГ ПБ ЦК КППС було поставлене питання про розробку проекту захоронення зруйнованого 4-го енергоблоку ЧАЕС, виникла проблема технічного і технологічного забезпечення його виконання. Актуальними у зв'язку з цим стали пропозиції закупівлі в Японії та ФРН механізмів для подачі бетонного розчину на велику відстань й іншої будівельної техніки²³.

Тоді всесоюзне об'єднання «Союзатоменерго» придбало за кордоном (у ФРН, Японії та Франції) комплекти спеціалізованого дистанційно-керованого обладнання, у тому числі мобільні універсальні роботи, широке використання яких почалося з липня 1986 р.

Станом на 1986 р. біля 60 різних фірм у світі розробили майже 100 мобільних роботів, 50 з яких — для цілей ядерних технологій, в тому числі в радіаційно-небезпечних умовах, та 7 універсальних, комбінованих. «Союзатоменерго» планував придбати 6 мобільних роботів двох фірм США і кілька з Фінляндії, Італії, Японії й Польщі. У кінцевому підсумку в Чорнобиль було доставлено: радіокерований, гусеничний, самохідний, з маніпулятором робот MF-2; радіокерований, гусеничний, із захватом автонавантажувач SL-150; кабельний, гусеничний, самохідний, з маніпулятором робот MF-3 виробництва ФРН; автонавантажувачі з Польщі та Фінляндії та дистанційно-керований мінібульдозер з Японії²⁴.

Перед початком робіт, з метою зниження рівня радіації та планування території, з використанням танків з дистанційним управлінням було знято та поховано радіоактивний ґрунт, уламки будівельних конструкцій та обладнання (645 контейнерів з активністю до 300 Р/год.), після чого вся поверхня була покрита шаром щебеню, піску та бетону завтовшки до 50 см. На бетонування території було витрачено більше 100 000 м³ бетону. Щоб забезпечити безперервне бетонування території майданчика та інших робіт, за завданням Урядової Комісії з 20 червня щодобово в річковий порт Чорнобиля доставлялося по 5 тис. т щебеню та піску²⁵.

Враховуючи, що на майданчику працювали люди з різних міністерств та відомств, 9 червня 1986 р. на засіданні Урядової комісії була досягнута домовленість про більш чіткий розподіл функцій по роботах, що виконували союзні та українські міністерства та відомства, про порядок розрахунків за виконані роботи. Вказувалося, зокрема, що безпосередньо на майданчику працюють Мінсередмаш та Міненерго, а окремі бригади українських міністерств та відомств будуть залучатися до виконання певних видів робіт²⁶.

Знову треба підкреслити величезні зусилля інженерних військ. У великому переліку робіт, що вони виконували, поряд з участю у будівництві захисної стіни навколо розвалу та дезактивації території, тільки стосовно аварійного блока, ще наводяться: виконання підривних робіт на території АЕС, зокрема до 400 вибухів, спрямованих на перебивання окремих елементів конструкцій, що заважали руху техніки до нього; пробивання отворів у залізобетонних стінах барбатора реактора для зливу води; створення біологічного захисту між 3 та 4 блоками при облаштуванні вентиляції, а також для протягування тросів з приладами для спостереження за станом розвалу четвертого блоку.

Частини інженерних військ взяли участь також в очистці даху третього енергоблоку від радіоактивних джерел. Перш ніж запускати туди людей для збирання уламків палива, туди першими піднімалися розвідники-дозиметристи, за даними яких було розроблено 660 маршрутів, час перебування

на яких обмежувався буквально секундами²⁷. При виконанні цього завдання у вересні 1986 р. на даху відпрацювало 1021 військовослужбовець, а в грудні — при повторній його дезактивації — ще 1500 чол. При цьому військові з гіркотою відзначають, що слабким місцем дезактивації станції була відсутність засобів малої механізації. Мітла, відро з ганчіркою та лопата — такими знаряддями праці, та ще й при високих рівнях радіоактивного забруднення, було проведено всі ці надзвичайно важливі заходи²⁸.

Розуміючи, що консервація зруйнованого 4-го енергоблоку потребує значної інфраструктури, ОГ ПБ ЦК КПРС було підготовлено проект рішення про організацію проектування та будівництва споруд, необхідних для цього. При цьому міністра Ю.П. Славського на засіданні 16 травня зобов'язали прискорити організацію будівельно-монтажного управління на ЧАЕС, призначивши його керівником досвідченого фахівця. І вже 20 травня наказом Міністра за №211 почалося активне наповнення кадрами та розгортання роботи Управління будівництва Мінсередмаша, яке в подальшому стало широко відомим як УС-605 (укр. УБ-605)²⁹. Така оперативність засвідчила традиційно-високі організаційні можливості Мінсередмашу, оскільки проект розпорядження Ради Міністрів СРСР про створення на майданчику ЧАЕС будівельного управління було схвалено на засіданні ОГ ПБ лише через два тижні — 4 червня, а 5 червня цією постановою Мінсередмаш було призначено генпідрядником з виконання захоронення четвертого енергоблоку³⁰.

З метою визначення взаємодії між персоналом УБ-605 та ЧАЕС й забезпечення безпечного виконання робіт персоналом УБ-605 з 5 липня 1986 р. було введено тимчасову інструкцію «О порядке безопасной организации работ по ликвидации последствий аварии на четвертом энергоблоке ЧАЭС» та було посилено контроль за дотриманням правильності допуску залученого стороннього персоналу³¹. Хоча слід відзначити, що темпи роботи та кількість людей, що прибувала на роботи були такі, що не завжди вдавалося дотриматися вимог порядку оформлення допусків, про що свідчить чимало наказів по ЧАЕС, виданих протягом літа та осені 1986 р.

Для працівників УБ-605 — співробітників Мінсередмашу, принципова організаційна основа їх участі у будові складалась з кількох етапів або, як вони їх називали — вахт, або змін. Продовжувалися вони по два місяці і більше. Кожна така «трудова вахта» характеризувалась своїми завданнями, своїм колективом та своїми міжлюдськими стосунками. Перша зміна працювала з 20 травня до 15 липня, наступна — з 16 липня до 15 вересня, а третя — з 16 вересня до 4 грудня³².

Виконання робіт, що покладалися на УБ-605 потребувало значних підготовчих зусиль, які лягали на місцеві радянські та партійні органи. Спільно

з ними в короткий термін було вирішено багато питань: прийом та розміщення багатотисячного колективу будівельників та монтажників; організація їх харчування та кваліфікованого медичного обслуговування; організація дозиметричного контролю; будівництво підсобних служб (управління механізації та автотранспорту, управління виробничо-технічної комплектації (УПТК), трьох бетонних заводів) та ін. об'єктів, необхідних для забезпечення будівництва³³.

Так, на плечі Міненерго України (В.Ф. Складов) лягло забезпечення гарячим харчування людей, що працювали в зоні ЧАЕС. По лінії Міністерства в громадському харчуванні в зоні працювало 4,2 тис. чол, кухарів 2,2 тис. чол. Як відзначав міністр на засіданні ОГ ЦК Компартії України, вони годували людей 3 місяці, але можливості міністерства було вичерпано і проблему почали вирішувати з допомогою армії. Люди працювали самовіддано, по 16 годин, протягом 2-х тижнів. На початку серпня такий режим праці було заборонено³⁴.

Залучені до робіт українські виконавчі структури забезпечували необхідне матеріально-технічне та конструктивне підґрунтя операцій, що відбувалися на «укритті». Станом на 26 серпня 1986 р., наприклад, працівники Мінмонтажспецбуду УРСР виконали монтаж захисного екрану по осі 51* на 4-му блоці. Провалилися підготовчі роботи на 1-ому та 2-ому збірних майданчиках — готувалися вантажопідйомні механізми, укрупнена збірка конструкцій блоків. Передбачалось зокрема зібрати, укрупнити та змонтувати 10 блоків по 90 т кожний. За графіком, затвердженим Мінсередмашем, ці роботи мали бути виконані до 5 вересня. На початковому етапі працювало 80 чоловік, а до вересня планувалося залучити ще до 700 працівників. Крім того на цей час на підприємствах цього Міністерства було виготовлено 3200 т об'ємних конструкцій для влаштування захисної біологічної стіни навколо

* Для орієнтації в просторовому об'ємі конструкції зруйнованого реактору та в цілому 4-го енергоблоку використовувалась система координат, традиційна для енергоблоків АЕС, яка на відміну від глобуса чи мапи, що дають орієнтири по двох вимірах, дає можливість орієнтуватися у трьохвимірному просторі. Оскільки 3-й та 4-й блоки об'єднані під спільним дахом, то й сітка координат охоплює їх обох. В горизонтальному плані за систему координат прийнято сітку, яка з півдня на північ позначена цифрами з 1 до 67 з відстанню між лініями 6 метрів, а з сходу на захід — літерами від А до Т з таким же інтервалом. «Укриття» охоплює простір з 32 (35) ряду до 52. Орієнтуватися у вертикальній проекції допомагає інша методика: рівень ґрунту прийнято за 0. Від нього вгору кожен технічний поверх позначається як відмітка +1 і далі, в залежності від висоти в метрах (наприклад, +3,0, або +5,4, або +12,0, або +35,5 і т.д.). Позначка «-» означає, що точка знаходиться нижче рівня ґрунту.

блоку в т.ч. 900 шт. універсальних монтажних армоблока, 490 опорних рам, 12,2 тис. шт. сітчастої опалубки. Виготовлено та відвантажено 360 з 900 т армокаркасів для захисного екрану.

За особистим дорученням голови Урядової комісії Г.Г. Ведерникова в терміновому порядку треба було виготовити 2 ферми перекриття 4-го ен. блоку, прогоном 40 м та масою 300 т. Термін виконання цього завдання був досить жорсткий: технічна документація мала бути передана виконавцю 27 серпня, а робота виконана на 5 вересня³⁵.

У зв'язку з активною роботою постачальників на початок серпня 86 р. на майданчику ЧАЕС накопичилося зайвої продукції загальною вагою 20 тис. т на загальну суму 8 млн. крб. Тому було прийнято рішення про залучення в господарський обіг наявних та невикористовуваних матеріалів та обладнання³⁶.

В цілому ж на кінець 1986 р. в Україні було виготовлено 8,5 тис. т металоконструкцій, поставлено 43 тис. куб. м сухої бетонної суміші, 635 тис. т щебеню, 135 тис. т цеоліту, 16,4 тис. т збірного залізобетону, 48,5 тис. куб. м бутового каменю, 315 тис. т цементу, 1200 т асфальтобетону³⁷.

Характерними рисами стилю роботи та вирішення проблем влітку 86 року була, про що вже йшлося, оперативність. Свідченням цього є два документи, інтервал в підписанні яких склав лише 5 днів, а діапазон осіб, що його підписали — від заступника начальника цеха теплової автоматики та вимірювань (ЦТАИ) ЧАЕС до заст. міністра та начальника ВВО «Союзатоменерго». Це — написане від руки технічне рішення на встановлення комплексу вимірювальної апаратури для системи автоматичного термоконтролю захисної плити реактора № 4, яким визначалося місце його розміщення — приміщення 324/1 на відмітці 9.00 м третього енергоблоку, — та рішення № 1 від 6 червня, затверджене Ю.Д. Маслюковим, з дорученнями на виконання цього технічного рішення. В ньому, зокрема, зазначалося, що у зв'язку з високим рівнем випромінення в цьому приміщенні, директору ЧАЕС т. Поздишеву Е.М. до 10.06.86 провести підготовку вказаного приміщення до монтажу апаратури, а саме: завішати віконний отвір свинцевими шторами та провести дезактивацію поверхонь приміщень й обладнання за технологіями, що використовувались на АЕС в той момент³⁸.

В ході вирішення проблем, що поставали на спорудженні укриття, часто використовувалися оригінальні технічні рішення. Так, необхідність прискорення розділення технологічних трубопроводів між 3 та 4 блоками для подальшого монтажу біозахисної стінки, зумовила в кінці липня проведення на спеціальному майданчику поза територією станції натурального експерименту з розриву ідентичних труб малими зарядами — з метою прийняття остаточного рішення про їх використання для цієї мети³⁹. Так само експе-

риментальним шляхом, на моделі, визначалась можливість обмиву водою та водною емульсією, розробленою Інститутом хімії поверхні (ІХП) АН УРСР, вентиляційної труби та зниження пилової активності шахти 4-го блоку та прилеглих конструкцій⁴⁰. Результати експерименту дозволили вже 5 серпня прийняти рішення про зрошення завалів, деаераторної етажерки та північної частини блоку 5% розчином тринатрій фосфата та водною емульсією полімерної композиції ІХП АН УРСР⁴¹. Було також рішення від 12 вересня 1986 р. в якому Урядова комісія звернула увагу Мінсередмашу на необхідність короткотермінового зрошення поверхні розлому водою⁴². Проте в наступні роки боротьба з вологістю та водою в «Укритті» стала постійною проблемою, оскільки її присутність була однією з умов можливого виникнення самочинної ланцюгової реакції у скупченні паливовмісних мас.

В результаті використання пилепридушуючих речовин, широкого комплексу дезактиваційних заходів на 4-му блоці, проммайданчику та поблизу нього, в якому брали участь також ІАЕ ім. Курчатова та НДФХІ АН СРСР, за період з 1 серпня до 10 вересня, концентрація аерозолей у повітрі знизилася в 300 разів і ввійшла в межі тимчасових (підкреслено автором) санітарних норм, встановлених Мінздорів'я СРСР. Сумарний викид активності з 4-го блоку зменшився до 5–25 Кі за добу⁴³.

Визначення процесів, що відбувалися в зруйнованому блоці, одержання характеристик та величин викидів радіоактивності з нього, мали основоположне значення для прийняття стратегічних, тактичних та конкретних технічних рішень. З перших днів аварії всіх хвилювало два питання: чи є самопідтримувана ланцюгова реакція, чи ні; де поливо і в якому воно стані. Розробкою програм їх вивчення займалися паралельно фахівці Інституту ім. Курчатова та київські науковці. Система діагностики і обстеження зруйнованого блоку, за спогадами Шикалова В.Ф. — члена Урядової комісії, працівника Інституту ім. Курчатова, почалася з того, що 26 травня, групи науковців двох установ зустрілися в «золотому коридорі». Одягнені в захисні костюми з пластикату, вони бігли на максимальній швидкості — одні в укриття, інші — з нього, не пізнаючи один одного. Киянам з ІЯД до того вдалося проникнути в басейн-барбатер і встановити там вимірювальну штангу. З 25 числа почала надходити необхідна інформація. 29–30 травня 1986р. в надзвичайно складній радіаційній обстановці групі з ІК вдалося у зливний колектор зруйнованого реактора та в зливний колектор СУЗ закласти чотири детектори, які також почали видавати важливу інформацію про його стан.

В цілому, з 2 червня почався регулярний контроль за фізичними параметрами в деяких, гарячих точках зруйнованого блоку. В приміщенні 305/2, наприклад, було зафіксовано 200–250 тисяч Р/год, що дало підстави вважати його місцем розташування нагромаджень паливовмісних мас. Самих дослід-

ників рятувала лише наявність перекриття з важкого бетону завтовшки 1,8 метра⁴⁴.

Завдячуючи зусиллям дозиметричної розвідки стало швидко зрозумілим, що за межами міцних боксів і шахт реактора в цілому значимої кількості палива нема, а воно зосереджено в прим. 305/2 та в центральній залі. Таким чином було означено контури і межі системи контролю, яку почали інтенсивно нарощувати. На серпень місяць об'єкт вже було «напхано» більше ніж 100 датчиками різного типу і виникло питання про їх об'єднання у єдину систему, що й було зроблено. Було створено велику штатну комп'ютеризовану систему з кольоровими моніторами та комп'ютерною технікою. І після майже 10 років — коли застаріли машини та кабелі, а щось було залито бетоном, — система продовжувала працювати. На думку Шикалова В.Ф., неприсудження цій системі свого часу Державної премії України було абсолютно несправедливим⁴⁵.

Знання про забрудненість площ та приміщень сприяли їх цілеспрямованій дезактивації, завдячуючи якій паралельно з продовженням проведення зовнішньої дозиметричної розвідки, в червні було проведено також попереднє обстеження радіаційної обстановки та стану обладнання в ряді приміщень 4-го блоку. У зв'язку з тим, що в машинній залі, деаераторній етажерці, в приміщеннях блоку «Б» в осях 49–51 на відмітках від 0.00 до 27.00 була відсутня помітна кількість опроміненого палива, було прийнято рішення організувати планомірну суцільну радіаційну розвідку в означених приміщеннях. Ця робота почалась з 12 червня. Для її успішного проведення співробітники ІАЕ та ЧАЕС розробляли маршрути, по яких з найменш можливим ризиком для життя могли б проходити люди. Паралельно мали вирішуватися окремі конкретні завдання, як наприклад, пошук проходів через завали до окремих приміщень, обладнання і т.п. Роботу планувалося завершити до 30 червня підготовкою карт радіаційної ситуації на кожному поверсі⁴⁶.

Люди, що працювали на 4-му енергоблоці, виконуючи ці відповідальні і складні роботи в умовах високих рівнів забруднення, мали підстави й для деяких позитивних емоцій: в зв'язку з успішним завершенням чергового циклу радіаційної зйомки приміщень четвертого блоку, обстеження стану обладнання аварійного реактору та введення вимірювальних зондів під схему «ОР»*, виконаних під керівництвом ІАЕ ім. І.В. Курчатова, з участю

* Сх. «ОР» — металокопункція, що виконує функції нижнього біологічного захисту реактора та опори для графітової кладки, сх. «КЖ» (захисний кожух реактора для утримання азотно-гелієвої суміші в графітовій кладці) та трубопроводів комунікацій низу реактора. Виконана у вигляді металевого циліндру діаметром 14500 мм. та висотою 2000 мм. Її внутрішня порожнина заповнена серпентинітом (Конструкция реактора РБМК-1000. Техническое описание. — с. 20–21).

співробітників ДКАЕ, АН УРСР та інших відомств, головою Урядової комісії 25 червня було оголошено подяку 53 чоловікам, в т.ч. 10 співробітникам ІАЕ, 30 — ДКАЕ, 2 з Всесоюзного науково-дослідного інституту теплотехніки (ВНИИТ) та 11 співробітникам АН УРСР. Серед названих прізвищ є кілька людей, які стали широко знаними і досі займаються проблемами ЧАЕС⁴⁷.

Ще одним складним питанням, що постійно знаходилося в полі зору Урядової комісії було визначення кількості палива, що опинилось в навколишньому середовищі. Вона постійно відслідковувала результати дозиметричної розвідки, приймаючи на основі її даних відповідні рішення. Так рішення, затверджене Ю. Маслюковим 10 червня, не споруджувати під завалом 4-го блоку фундаментну плиту (яке все ж таки було проігнороване під впливом наукових авторитетів) — та дозвіл удаляти в завал для наступного поховання єдиним могильником разом з аварійним блоком, радіоактивні відходи, уламки конструкцій та забруднений ґрунт, — приймалося на основі даних тепловізійної зйомки з літака районів аварійного блоку та завалу, що була проведена 6 червня та даних виконаної 7 червня автомобільної радіаційної зйомки району завала з допомогою дозиметричної апаратури ДРГ-14 «Киржач».

В результаті пошуку можливостей забезпечення контролю стану реактора було реалізовано чимало цікавих і сміливих ідей. Реалізацією однієї з них була так звана операція «Голка», коли 19 червня в кратер 4-го енергоблоку з вертоліта К-27 (пілот Н.Н. Мельник) було, з певними проблемами, але опущено (зкинута) «багаторусний вимірювач», що дозволило одержувати необхідну інформацію⁴⁸. Пізніше, вже в кінці серпня, знову постала ця проблема, і накопичений на початку літа досвід став в нагоді. Для підвищення надійності контролю за станом реактора, Урядова комісія доручила Ухтомському вертолітному заводу розробити та виготовити спеціальну вимірювальну систему з використанням швидкісних й теплових вимірювачів Льотно-дослідницького інституту та дозиметра військової частини 70170, та встановити її з допомогою вертоліта Ка-32 в північний вентиляційний канал четвертого блоку та у внутрішній канал вентиляційної труби⁴⁹.

Крім того вертольоти використовувалися для проведення контрольних випробувань за програмою «ГАЛС», мета яких була визначити надійність вимірів потужності дози гамма-випромінення від «Укриття» на висоті 200 м. В результаті цих замірів стало очевидним, що незважаючи на відсутність суб'єктивного фактору та акуратне і точне зняття вертольотниками показань приладів ИМД-31, обробка одержаних ними цифр та надані результати виявилися неточними: потужність дози випромінення від «Укриття» була завищена в 2,5–3 рази. Це дало підставу академіку Легасову

зробити висновок, що ця систематична помилка в обробці не змінила хода кривої змін потужності дози, але дала невірні абсолютні значення. Одержані від бортових замірів приладами ИМД-31 дані були визнані корисними для відносних оцінок та виявлення якихось значних відхилень. Ним було запропоновано після встановлення штатної системи радіометричних вимірів на «Укритті» висотні виміри над ним — припинити⁵⁰.

До речі, поряд з внеском у вирішення багатьох конкретних питань в ході дослідження ситуації та будівництва укриття над 4-м енергоблоком, Легазову належить також пріоритет постановки питань концептуального характеру. Так, повернувшись у серпні 1986 р. з Відня, де відбувалась нарада МАГАТЕ, він, під впливом нового бачення проблеми, рекомендував визначитися з «саркофагом», що ж це за споруда: могильник ядерних відходів, чи біологічний захист персоналу, оскільки виконання ним кожної з цих функцій вимагає ретельного та сумлінного врахування її особливостей⁵¹.

Підводячи попередні підсумки створення системи діагностики «саркофагу», Урядова комісія, в цілому схвально оцінивши проведену роботу, доручила Міноборони, Мінсередмашу та двом інститутам АН УРСР — ядерних досліджень і теплотехніки й технічної фізики — виготовити шість додаткових діагностичних буїв для встановлення на верхню частину 4-го блоку з допомогою крана «Демаг». При цьому передбачалась необхідність захисту існуючих та вперше прокладених кабельних трас діагностичної системи «Буй» та забезпечення її автоматизованою системою збирання та обробки інформації. До 10 вересня мала бути підготовлена та введена в тимчасову експлуатацію ще й система реєстрації гамма-випромінення «Сплав»⁵². Продовжувалася розробка та створення довготривалої системи діагностики, при чому передбачалась можливість використання штатних систем 4-го блоку⁵³.

Велика організаційна і конкретно-технічна робота, що відбувалась на майданчику, в силу різних причин не вкладалася у визначені терміни. Державне завдання завершити укриття над зруйнованим реактором 4-го енергоблоку у вересні — виконане не було, тому, за пропозицією Усанова було визначено нові терміни виконання робіт. Так, бетонування каскадної стіни до відмітки +41 м, роботи по опорі на осі 50 та по монтажу балки Б-1 по ряду Ж мали закінчитися за новим графіком 6 жовтня; монтаж укриття в осях 41–43, бетонування опори по ряду В (вісь 40–41) та підвалини 4-го ярусу — 7 жовтня; бетонування опори по ряду В (вісь 50–51) — 10 жовтня; монтаж укриття з боку вісі Ю — 11 жовтня. Всі роботи мали виконуватися з безумовним забезпеченням відповідної надійності споруди⁵⁴.

Складність і величезний обсяг виконуваної роботи та не завжди чітка її організація стали причиною чергового зриву зазначеного самим Мінсередмашем терміну завершення будівництва і ним же були знову запропоновані

нові. Це викликало різку оцінку Урядової комісії яка в своєму рішенні № 254 від 20 жовтня зокрема вказувала, що УБ-605 (Дудоров) різко послабив виконання завдань, систематично зриває графіки виконання робіт. Запропонований новий термін завершення роботи було визнано неприйнятним. Підкреслювалося, що він засвідчує, що керівники будівництва Москвин и Дудоров не зробили для себе належних висновків з попереджень Урядової комісії. В рішенні ставилося завдання до 23 жовтня виконати роботи з влаштування опори на 51 вісі, вжити заходи до розширення робіт на укритті торцевої стіни блока, організацію робіт забезпечити з максимальним використанням ведення паралельних робіт. Крім цього, для впорядкування обліку та контролю ведення робіт нормативній групі Київського інституту Мінмонтажспецбуду УРСР доручалося забезпечити хронометраж роботи монтажних кранів, зайнятих на монтажі металоконструкцій.

Вживались також кроки, типові для соціалістичного способу господарювання. Так, Мінсередмашу (Рябеву) доручалося розробити додаткові заходи поліпшення будівельно-монтажних робіт та організації будівельного виробництва: вважалося необхідним провести збори комуністів, на яких обговорити заходи з посилення робіт завершального етапу, а також в колективах дільниць та бригад провести необхідну роз'яснювальну роботу з тим, щоб довести до кожного робітника та спеціаліста велике політичне значення прискорення завершення робіт, широко використовувати для цієї мети переваги бригадного підряду, засобів морального та матеріального заохочення, розгорнути соціалістичне змагання в робітничих колективах, забезпечити його гласність, регулярне (через 3–4 години) підведення підсумків та негайне інформування про результати, виявити та максимально використати всі наявні резерви прискорення робіт на всіх рівнях управління виробництвом⁵⁵.

Але вже через 10 днів, 29 жовтня, знову гостро-критично постало питання роботи УБ-605, на цей раз у зв'язку з недостатньо суворим контролем якості виконання будівельно-монтажних робіт на спорудженні об'єкту «Укриття». На цей час виявилось не завершеним облаштування підмурку під опору балки Б-1 по ряду В. Було допущено багато численні переробки при створенні підмурку опор цієї балки в осях 41 та 51. Не було розроблено альтернативних рішень по конструкції укриття енергоблоку № 4 з боку деаераторної етажерки. Проектом не було передбачено випробування під навантаженням опори по вісі 41. Не було вироблено технічних рішень на виконання робіт з герметизації укриття блоку.

Враховуючи особливі умови будівництва, відсутність аналогів та досвіду будівництва та експлуатації подібних споруд, виконання вимог проекту, будівельних норм та правил при виконанні робіт ставало завданням першорядного значення. Тому перед Мінсередмашем (Рябев) та Мінатом-

енерго (Луконін) ставилося завдання вжити додаткових заходів до поліпшення якості будівельно-монтажних робіт на об'єкті, підвищення вимогливості комісії з прийняття в експлуатацію окремих елементів укриття та об'єкта в цілому. Вони зобов'язувалися звернути особливу увагу на якісне виконання робіт із створення надійного підмурку під опору в осях 50–51 балки по ряду В та монтажу цієї опори та самої балки⁵⁶.

Намагання керівництва УБ-605 запропонувати новий термін завершення робіт, було визнано неприйнятним. Перед Москвіним та Дудоровим ставилося завдання протягом доби підготувати та представити уточнений графік завершення робіт та вжити додаткові заходи до посилення будівельно-монтажних робіт. Ігноруючи реальність та об'єктивний хід подій на будівельному майданчику, Урядова комісія вирішила, що персональна відповідальність керівників УБ-605 допоможе своєчасно чи достроково виконати окремі етапи будівництва. Тут виникло також питання про необхідність розробки ВНДПЕТом дизайнерського рішення щодо «Укриття» (фарбування, огорожа, освітлення та ін.) в поєднанні з зовнішнім оформленням електростанції.

Результатом титанічної праці багатьох сотень та тисяч людей, в умовах постійної радіаційної небезпеки, стала будівельна конструкція «Укриття», у яку в ході її зведення було укладено 400 тис. м³ бетону, в т.ч. 252 тис. м³ в стіни. Змонтовано 7,3 тис. т металоконструкцій, знято та переміщено 90 тис. м³ ґрунту та ін.⁵⁷ Виконувалися ці унікальні за своїм характером роботи військовослужбовцями, науковцями та працівниками залучених колективів великої кількості міністерств та відомств УРСР та інших республік, під керівництвом фахівців Мінсередмашу.

Проте, що стосується кількісних характеристик проведених робіт, то в них, наведених в різних документах, зустрічаються розбіжності. Так, в матеріалах до постанови ЦК КПСС «Про завершення важливого етапа робіт з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», відзначається зокрема, що захоронення зруйнованого енергоблоку, не маючи аналогів у світовій практиці, проведено в умовах складної радіаційної обстановки; при будівництві захистної споруди використовувалася сучасна техніка, укладено близько 300 тис. куб. м бетону, виконано монтаж більше 6 тис. т металевих конструкцій. Загальні витрати на консервацію четвертого енергоблоку склали порядку 150 млн. карбованців*.

* Що стосується фінансового забезпечення виконання робіт, то тут теж немає однаковості в цифрах. Так, за архівними даними, 5 червня 1986 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР виділили 300 млн. крб. на фінансування всіх витрат ЛНА. Проте, за розрахунками Мінатоменерго СРСР витрати на цю роботу могли перебільшити виділені асигнування на 200 млн. крб. У зв'язку з цим Мінфін СРСР запропонував додатково виділити цю суму з резервного фонду Ради Міністрів СРСР (ЦЗСД, ф. 89, оп. 53, спр. 24, арк. 5).

Найскладнішою проблемою при будівництві укриття було спорудження покриття над центральною залогою та деаераторною етажеркою, оскільки для цієї конструкції необхідно було обрати опори, відстань між якими б не перевищувала максимально допустимі монтажні можливості підйомних будівельних механізмів. Після досліджень, такими опорами були прийняті: з західного боку — монолітна стіна, що зберіглась; з півночі — зведена каскадна стіна; з східного боку — не зачеплені вибухом конструкції двох монолітних вихлопних шахт; з півдня довелося будувати дві опори, основою яких став завал з уламків будівельних конструкцій, висотою від 3 до 6 метрів, які, як здавалося, були дистанційно надійно закріплені бетоном та іншими матеріалами. На ці опори мала спиратися металева балка довжиною 70, висотою — 6, завширшки 2,4 метри. Маса цієї балки становила 147 т. На металеві балки, що йдуть вздовж центральної зали було укладено 27 металевих труб діаметром 1220 мм, довжиною по 36 м⁵⁸.

Перекриття над 4-м енергоблоком передбачалось зверху покрити бетоном, завтовшки 60 см. Пізніше товщину покриття було зменшено до 20 см, а потім, враховуючи його величезну вагу і зменшення рівня випромінення — відмовились від цієї ідеї зовсім. Хоча це відбулося не без протидії — були навіть загрози кримінальної відповідальності у зв'язку з цим рішенням⁵⁹. В результаті пошуків рішення, над трубами перекриття змонтовано шість просторових металевих блоків з двоскатною покрівлею.

Але найбільш гостро постало питання про посилення робіт, пов'язаних з герметизацією його покрівлі. Була поставлена вимога в добовий термін призначити відповідальну за цю роботу людину та прийняти рішення про технологію нанесення ущільнюючого складу на покрівлю укриття блоку з врахуванням обміну думок та проведених експериментів на стендах, та в 2-денний термін затвердити графік робіт з герметизації означених стиків⁶⁰.

Вересень 1986 р. став часом наближення до завершальної стадії будівництва «Укриття». Вже вимальовувалися його обриси. Вже набувало певної завершеності його наповнення можливими системами контролю та технічного обслуговування. Але не все було гаразд у цьому складному процесі. Так, в листі на ім'я Голови урядової комісії Б.Є. Щербини від 20 вересня головний інженер ЧАЕС М.О. Штейнберг звертав увагу на те, що проект захоронення, розроблений підприємством А-7671 за технічним завданням підприємства п/я А-1758, затверджений Славським Ю.П. 1.06.86 р., в частині вентиляції поховання не відповідає вимогам, викладеним в заключенні Держсаннагляду від 18.08.86. Були зауваження до вентиляційної системи і в керівництва ЧАЕС. Але, враховуючи реально існуючу ситуацію, М.О. Штейнберг вважав можливим і необхідним: пуск витяжної вентсистеми захоронення 4-го блоку проводити без очищення на фільтрах, проми-

нувши фільтрувальну станцію; доручити підприємствам Мінсередмашу доопрацювати проект фільтрувальної станції, виготовлення необхідного додаткового та реконструкцію існуючого обладнання газоочищення⁶¹.

Питання про вентиляційну систему було піднято і в кінці вересня, коли постало питання про складання графіка завершення робіт та поетапної здачі в дослідну експлуатацію систем вентиляції та контрольно-вимірювального комплексу блоку № 4⁶².

Наближення до завершення будівництва «Укриття» вимагало ретельної перевірки правильності прийнятих проектних рішень по конструкції та забезпеченню його радіаційної безпеки. У зв'язку з цим було вирішено залучити необхідних фахівців і додатково розглянути забезпечення радіаційної безпеки, надійності та довговічності споруд об'єкту та 4-го блоку в цілому. Провести цю роботу доручалось заступнику голови Держбуду СРСР т. Іщенко, директорам інститутів: Проектстальконструкція Держбуду СРСР т. Кузнецову та фізичної хімії АН СРСР т. Спіцину⁶³.

Це доручення було виконано, як на нашу думку, лише частково, оскільки в Заключенні групи йшлося лише про надійність та довговічність конструкцій покриття (підкр.авт.) та радіаційної безпеки реакторного відділення блоку № 4, а не аналізувались, як доручалось, забезпечення радіаційної безпеки, надійності та довговічності споруд об'єкту та 4-го блоку в цілому. Що ж стосується конструкцій покриття, то в документі було висловлено цілий ряд критичних міркувань і пропозицій щодо внесення відповідних змін до проектної документації, з якими Урядова комісія погодилась⁶⁴. Крім того, в руслі підготовки до надзвичайно відповідального етапу — прийняття завершеного будівництва, перед директором ЧАЕС Е.М.Поздишевим було поставлено завдання призначити робочі комісії з прийняття будівельної частини, систем вентиляції, ядерної безпеки та діагностики стану «Укриття реактора блоку № 4 Чорнобильської АЕС», як офіційно називалась ця споруда. Робочі комісії мали здійснити приймання закінчених систем та споруд, а їх матеріали надати Державній комісії. В свою чергу, Державна комісія з прийняття об'єкта «Укриття», очолювана Луконіним мала керуватися вимогами надійного і безпечного виконання завдань об'єктом і, в першу чергу необхідністю безумовного забезпечення радіаційної безпеки⁶⁵.

На виконання цього доручення з'являється наказ директора ЧАЕС № 781 від 18 жовтня, яким створювалися три приймальні робочі комісії: перша — з прийняття будівельної частини комплексу захоронення та завершення дезактиваційних та відновлювальних робіт на території 4-го блоку; друга — з прийняття вентиляційних систем та системи охолодження під-реакторної плити; третя — з прийняття контрольно-вимірювальних приладів та автоматики та системи діагностики. Головами всіх трьох комісій було

призначено головного інженера ЧАЕС М.О. Штейнберга. Члени цих комісій взяли на свої плечі вантаж відповідальності за якість проведених робіт та стали гарантами майбутньої безпеки «Укриття».

Що ж стосується вимог, яким мав відповідати об'єкт в ході прийняття його в експлуатацію, то вони були розроблені групою фахівців під керівництвом академіка В.О. Легасова і включали до себе 6 пунктів й 9 підпунктів. Цей документ став свідченням складності проблеми, що порушувалась в ньому і відповідального ставлення до неї людей, що її вирішували. В ньому, зокрема, відзначалось, що стан всіх будівельних конструкцій та діагностичних елементів укриття 4-го блоку повинен повністю відповідати проектним рішенням. Для перевірки цієї відповідності Державній приймальній комісії пред'являються робочий проект укриття та всі затверджені у встановленому порядку часткові технічні рішення, прийняті під час будівництва. Крім того, всі запроектовані діагностичні системи повинні бути змонтовані. В пультових повинні знаходитися схеми розміщення датчиків вимірювальних трактів та місць пробовідбору. Важливою вимогою було й те, що Державній приймальній комісії мав бути пред'явленим затверджений керівництвом Мінатоенерго та Держатоенергонагляду тимчасовий технологічний регламент з експлуатації зони блоку № 4 з обов'язковим розділом по забезпеченню безпеки та діям персоналу в можливих аварійних ситуаціях. Крім того вважалось за необхідне, щоб всі приміщення 4-го енергоблоку, що знаходяться під укриттям, були паспортизовані з описом стану будівельних конструкцій, обладнання, радіаційної обстановки та можливих джерел пожежо- чи вибухонебезпеки. В паспорті також повинні були бути вказані необстежені через високий рівень радіації приміщення, а перед прийняттям укриття в експлуатацію повинні бути визначені статус, штатний розклад та штатна розстановка персоналу ЧАЕС, експлуатуючого укриття, а також перелік технічних та режимно-організаційних заходів, що виключають можливість неконтрольованого проникнення людей в зону бл. № 4. Визначалися також допустимі і розрахункові потужності доз випромінювання.

Схваливши в основному запропоновані академіком В.О. Легасовим вимоги до об'єкту «Укриття» реактора бл. № 4 при прийнятті його в експлуатацію, Урядова комісія з обов'язала Мінатоенерго СРСР (Луконін), Мінсередмаш СРСР (Рябєв, Усанов), Держбуд СРСР (Іщенко), Мінздоров'я СРСР (Бурєнков, Воробйов), Держатоенергонагляд (Малишев) з залученням підвідомчих організацій в 2-денний термін розглянути, а Міжвідомчій технічній раді з атомних електростанцій (Александров) затвердити вказані вимоги з врахуванням результатів розгляду. Комісія з прийняття об'єкту «Укриття» (Луконін) зобов'язувалася керуватися в своїй роботі затвердженими вимогами⁶⁶.

Робочі комісії по окремих системах об'єкту «Укриття», про які йшлося вище, в другій половині жовтня приступили до роботи з підготовки до прийняття їх на технічне обслуговування. В зв'язку з цим виникла потреба у вивченні виконавчої документації, надання якої покладалося на ВНДПІЕТ. Крім того Урядова комісія доручила ВНДПІЕТ спільно з всіма зацікавленими організаціями доопрацювати регламент експлуатації об'єкта. 28 жовтня було також затверджено центральну робочу комісію в складі 19 чоловік⁶⁷.

Фахівцям, що займалися будівництвом «Укриття» було зрозуміло, що подібна споруда, збудована в таких екстремальних умовах, з дистанційним виконанням багатьох важливих операцій, з точки зору її стабільності буде становити певну проблему. Тому на заключному етапі його будівництва Урядова комісія поставила вимогу посилити тут геодезичні служби, організувати систематичний контроль за зняттям показань з реперних точок, встановлених для контролю стану будівельних конструкцій та організувати спостереження за осіданням споруд⁶⁸.

У вирішенні проблем «Укриття» роль керівництва України з позиції загальносоюзних структур, була вторинною. Свідченням цього стала та далеко неповна його поінформованість про ситуацію на будівельному майданчику та результати зусиль ліквідаторів. Так, сумішшю правди, напівправди та неправди виглядає інформація Є. Качаловського, направлена В.В. Щербицькому 24 грудня, з викладом дозовано-об'єктивних, оптимістичних бачень проблеми, які йому, напевне, були надані з відповідних джерел. Цитую окремі положення: «...Верхнє перекриття змонтовано з щільно укладених труб, стики між якими герметизовані... Весь об'єкт «Укриття» по можливості повно герметизовано... Вжито всі заходи для упередження виноса з зруйнованого реактора радіоактивного пилу та аерозолей...»⁶⁹, що, як показують виявлені в архівах документи, на жаль не відповідало дійсності.

З відставанням проти запланованих термінів, лише в кінці листопада, у встановленому порядку, всіма членами Державної комісії було підписано акт з приймання в технічне обслуговування законсервованого енергоблоку, про завершення робіт по укриттю⁷⁰. На самій станції прийняття об'єкта «Укриття» на технічне обслуговування почалося з 1 грудня 1986 р.⁷¹ Комісіями, що приймали окремі системи, було висловлено значну кількість зауважень. Деякі з них перераховані в рішенні Урядової комісії № 327 від 28 листопада. УБ-605, наприклад, давалася вказівка в 5-денний термін ліквідувати зауваження комісії по ущільненню ряду стиків конструкцій укриття.

Оцінюючи проведену величезну роботу проектування в надзвичайно короткий термін укриття 4-го енергоблоку, фахівці ВНДПІЕТу, виходили з того, що з завершенням робіт, його було надійно законсервовано з необ-

хідним захистом приміщень суміжного третього енергоблоку та прилеглих територій. Вони вважали, що унеможливлено неконтрольований вихід радіоактивних аерозолей, виключена можливість виникнення самопідтримної ланцюгової ядерної реакції, забезпечена вибухобезпека, чим створено умови для його довготермінового технічного обслуговування⁷². Проте оприлюднення цієї точки зору, надто оптимістичне бачення внеску «саркофагу» в майбутню безпеку цього об'єкту, викликало досить критичне сприйняття. Вже в жовтні 1988 р. в журналі «Атомная энергия» з'являється репліка, де піддається сумніву справедливість вищенаведеного твердження: «З самих загальних міркувань зрозуміло, — пишуть її автори, — що для суто невпорядкованої системи, що виникла в результаті безпрецедентної катастрофи, яким є об'єкт «Укриття» (природно, включаючи його внутрішню частину), всілякі категоричні твердження відносно її стану, і в першу чергу стосовно виключення можливості виникнення самочинної ланцюгової реакції, потребують серйозного обґрунтування»⁷³.

«Об'єкт «Укриття», споруджений 1986 року над руїнами 4-го енергоблоку ціною величезних зусиль представників багатьох галузей знання та регіонів країни⁷⁴, протягом багатьох років виконує функцію їх захисту від погодних впливів, а навколишнього середовища — від радіоактивних викидів. Щоб забезпечити ефективність виконання цього завдання, Урядовою комісією, на яку від дня її утворення (день аварії) покладалося вирішення всіх науково-технічних та організаційних проблем, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії, 21 жовтня 1986 р. було прийнято рішення про організацію в складі ЧАЕС спеціального цеху «РЦ-4»⁷⁵, який наказом Мінатоменергопрому СРСР від 24.08.90 р. було реорганізовано на підприємство «Об'єкт «Укриття»», яке, в свою чергу, наказом генерального директора ВО ЧАЕС від 05.03.93 р. було ліквідовано й повернуто до структури останнього⁷⁶.

Виробнича та господарська діяльність об'єкта «Укриття» включала значне коло завдань, до яких входили: капітальні та поточні ремонти обладнання, його реконструкція або модернізація; пусканалагоджувальні роботи; конструкторсько-технологічний супровід; ремонтно-відновлювальні роботи в приміщеннях, де перебував персонал; розвідка нових маршрутів на блоці; вивчення неосвоєних приміщень; ведення бурових робіт для забезпечення наукових досліджень та технологічних цілей; технічне обслуговування обчислювальної техніки, промтелебачення, тепломеханічного та електротехнічного обладнання, систем діагностики, індикації та контролю.

Найголовнішим завданням колективу є, за визначенням його багатолітнього (1995–2001 рр.) керівника В.І. Купного — продовжити час повноцінного і ефективного функціонування «Укриття», поки не буде реалізовано проект з його перетворення в екологічно безпечну систему⁷⁷.

Основний тягар виконання цієї великої роботи лягав на колектив працівників самого підрозділу «Об'єкт «Укриття» та МНТЦ «Укриття», які, в свою чергу, залучали, як співвиконавців, значні наукові сили України та Росії, зокрема, Інститут ядерних досліджень (ІЯД) НАНУ, Всеросійський науково-дослідний та проектний інститут енерготехніки (ВНДПІЕТ), науково-дослідний конструкторський інститут машинної техніки (НДКІМТ), науково-виробниче об'єднання «Радієвий інститут» (НВО «РІ»), Російський науковий центр «Курчатовський інституту» (РНЦ «КІ») та інших⁷⁸.

Державними структурами, які виконували щодо ЧАЕС, а отже і об'єкта «Укриття» керівні, контрольні та спостережні функції були: в структурі Ради Міністрів УРСР — Відділ з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, очолюваний Возняком В.Я., пізніше трансформований; Урядова комісія з питань комплексного розв'язання проблем Чорнобильської АЕС, що мала Робочу групу з питань перетворення об'єкта «Укриття»; Комісія з питань ядерної політики й екологічної безпеки при Президенті України, очолювана академіком Кухарем В.П. У вересні 1997р. при Президентові України було створено також Консультативну раду незалежних експертів з комплексного вирішення проблем, пов'язаних з Чорнобильською АЕС, з консультативно-дорадчим статусом. До її складу ввійшли відомі в країні люди, які займалися цією проблемою в більшості своїй практично з самого моменту її виникнення. В наступні роки продовжувався процес створення і розформування різноманітних комісій і комітетів, ніби то покликаних вирішити чорнобильську проблему для України, яка, як показує час, досі залишається невирішеною.

До установ, яким безпосередньо чи опосередковано підпорядковано об'єкт «Укриття», відноситься ряд структур, що постійно переживали реорганізації. Це: Міністерство енергетики, Держкоматом (НАЕК), Держатомнагляд, Міністерство екобезпеки з Адміністрацією ядерного регулювання, Мінчорнобиль з Адміністрацією зони відчуження, Міністерство надзвичайних ситуацій. Крім того над об'єктом «Укриття» височила структура наглядових та регулюючих державних органів, кожен з яких мав свою сферу впливу. Так, МВС, зокрема його Київське обласне управління пожежної охорони погоджує проектно-технічну документацію в частині ПБ, координує всі роботи на ньому із її забезпечення. Міністерство охорони здоров'я, в особі регіональної санітарно-епідеміологічної служби, здійснює нагляд за проведенням санітарно-гігієнічних заходів, контролює заходи, спрямовані на зниження та попередження захворюваності. Територіальна інспекція Держкомпраці контролює виконання законодавчих і нормативних актів в частині охорони праці, її гігієни, а також проводить експертизи проектів при вводі в експлуатацію нових об'єктів та здійснює контроль і нагляд за роботою служб охорони праці.

Звичайно, може здатися, що організаційні підпорядкованості «Об'єкта «Укриття»» мають бути саме такими. Але є і інша точка зору на проблему організації вирішення господарських питань в нашій країні в цілому і, отже, стосовно цього унікального об'єкта. За словами голови представництва Світового банку в Україні Грегорі Єджейчака, головна хвороба нашої економіки — «божевільна» структура управління. Тому ця фінансова міжнародна інституція й схвалила проект з адміністративної реформи в нашій державі і готова виділити для його підтримки кредит у розмірі 200 млн. дол.⁷⁹ У зв'язку із важливістю ефективного вирішення проблем важливо прослідкувати, наскільки механізм залежностей та підпорядкованостей «Укриття» і його взаємозв'язки з державними інстанціями сприяли ефективному вирішенню посталих перед його колективом та державою в цілому завдання ліквідації цієї небезпеки. Це можна зробити на прикладі ще однієї державної структури, замкненої на вирішенні проблем, породжених Чорнобилем, що була створена в роки незалежності. В грудні 1994р. з метою дальшого вдосконалення системи охорони навколишнього природного середовища та безпеки використання ядерної енергії, радіаційних технологій та речовин Указом Президента України було утворено Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України⁸⁰ з Адміністрацією ядерного регулювання (АЯР), на яку, разом з Держатомінспекцією, було покладено великі наглядові і регулюючі функції. АЯР зокрема, мала контролювати виконання вимог діючого законодавства України, постанов і рішень Кабміну, норм і правил ядерної та радіаційної безпеки і рішень власне Мінекобезпеки, провадити експертизу проектної та конструкторської документації.

На Держатомінспекцію було покладено нагляд за виконанням норм і правил з ядерної та радіаційної безпеки. АЯР одержала право надання ліцензій на виконання робіт в атомній енергетиці і, зокрема, на об'єкті «Укриття». Щоб отримати ліцензію на його експлуатацію, тобто на технічне обслуговування 4 блоку ЧАЕС в стадії запроектованої аварії — потрібно було відповідати певним умовам⁸¹. У зв'язку з розглядом АЯР заявки ЧАЕС про надання ліцензії на обслуговування об'єкту, комісією Держатомінспекції в середині листопада 1996 р. проводилась перевірка його стану⁸², після чого, 28 березня 1997 р. вона була видана терміном до 31 грудня 2001 року.

В ході співпраці з АЯР були і конфліктні ситуації, коли, на думку керівництва об'єкта «Укриття», вона перевищувала свої повноваження, як це було, наприклад, з санітарною захисною зоною (СЗЗ), яку в ході проектування станції було розраховано в межах трьох кілометрів навколо ЧАЕС. В результаті забруднень після аварії, враховуючи вплив викидів об'єкта «Укриття» на навколишнє середовище та згідно досліджень, проведених спеціалістами

Інституту біофізики Міністерства охорони здоров'я, Державним санітарним наглядом України було затверджено 10 кілометрову зону особливої радіаційної небезпеки (ЗОРН). Тому СЗЗ об'єкту «Укриття» є ЗОРН.

На вимогу Адміністрації Ядерного регулювання, статус і розміри СЗЗ об'єкта «Укриття» у 1997 р. мали знову бути узгоджені і затверджені, зокрема в адміністрації Київської області та багатьох інших державних структурах.

Проте керівництво об'єкта «Укриття» вважало цю вимогу саме від Мінекобезпеки необґрунтованою, оскільки у відповідності з Законом України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (ст. 23) «...державне регулювання безпеки **використання** ядерної енергії здійснювали Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України...», але, як відомо, об'єкт «Укриття» не є підприємством, що використовує ядерну енергію⁸³. Цей приклад переконливо свідчить складність взаємостосунків «Укриття» із багатьма керівними структурами, кількість яких далеко не завжди йшла на користь справі.

За останні роки управління атомною енергетикою пережило ряд реорганізацій, ні одна з яких, проте, не дала бажаного ефекту і не могла його дати, оскільки мінялися не концептуальні засади організації діяльності галузі, а просто одні й ті самі люди пересідали з крісла в крісло⁸⁴. На думку колишнього директора ЧАЕС С.К. Парашина, в процесі реформування атомної енергетики сталась девальвація відповідальності за безпеку АЕС. Критичність ситуації в галузі відзначав також колишній керівник Адміністрації ядерного регулювання О. Смишляєв, який визнав «різке зниження загального рівня компетентності керівників і фахівців галузі» та «недостатню структуру управління»⁸⁵.

Проте, більшість змін у верхніх ешелонах керівництва галуззю розцінювалися в суспільстві як боротьба навколо права зосереджувати в своїх руках і розпоряджатися величезними коштами, що акумулювались в атомній енергетиці. Всі ці реорганізації негативно позначались на колективі об'єкта «Укриття», оскільки ставили перед ним завдання адаптуватися до кожного нового керівництва та його вимог, замість настійливого та послідовного вирішення безпосередніх його завдань.

Кожна реорганізація в системі управління атомною енергетикою, кожне створення нової структури, породжувало нові заяви і критику на адресу попередників, хоча, як показує досвід та відсутність належного кінцевого результату, і нові структури працювали, за великим рахунком, не краще. Але вони знову вимагали розробки програм та їх затвердження, що було справою досить складною, оскільки найяскравішою ознакою української, як і будь якої іншої бюрократії, є затягування вирішення питань.

В той же час, на думку Науково-технічної ради Держкоматому України, у 1995р. існував ряд суттєвих негативних факторів, що справляли вплив як на поточний стан справ на об'єкті «Укриття», так і на його стан в майбутньому. Як негативний фактор розцінювалась, зокрема, відсутність єдиної організації, відповідальної за стан об'єкта «Укриття» на всіх етапах його існування, а також відсутність концепції і довгострокової комплексної програми стабілізації і перетворення його в екологічно безпечну систему, відсутність ясності з перспективою робіт по будівництву об'єкта «Укриття»-2 та розбиранням зруйнованого блока № 4 ЧАЕС.

Безумовно, подібна нестабільність у стосунках з вищими інстанціями та складність проходження рішень, не сприяла високоефективній роботі колективу, вела до невиправданих витрат його енергії. Недосконала система управління вирішенням проблем «Укриття» веде і сьогодні до затримок у виконанні намічуваних тут робіт, що, в свою чергу, веде до втрати Україною авторитету перед задіяними в цьому складному процесі іноземними партнерами. Неодноразові звернення колишнього керівника підприємства «Об'єкт «Укриття»» В.І. Купного до вищих державних інстанцій з пропозиціями про концептуальні зміни системи управління цим унікальним підприємством (а як на думку автора — взагалі виведення його з підпорядкованості ВП ЧАЕС з метою підвищення цілеспрямованості, конкретності та ефективності вирішення його проблем), так і залишилися проігнорованими.

Враховуючи унікальність об'єкта «Укриття» та нестандартні завдання, що стоять перед ним. В.І. Купний намагався тут створити виокремлену, самодостатню та життєздатну структуру, але адміністрація ЧАЕС під різними приводами, з порушенням законних процедур намагалась від нього звільнитись і таки звільнилась. Почалося нове коло реорганізацій і змін.

Перший наказ генерального директора ЧАЕС, що змінював статус і структуру об'єкта «Укриття» з'явився ще в липні 2000 р. Станом на листопад 2001 р. кількість таких розпорядчих документів досягла біля двох десятків. Однак ні один з них не був і не міг бути виконаним повністю і у зазначений термін. На думку голови профкому «Укриття» Андрія Кисельова в результаті всіляких поспішних змін і нелогічних структурних «ломок» «Укриття» ставало об'єктом з не передбачуваним майбутнім⁸⁶. Інший профспілковий діяч — заст. голови профкому ЧАЕС Олег Чернишов також висловлював своє ставлення до проблеми. На його думку, факти свідчили, що структурні зміни на ЧАЕС з намаганнями скорочення персоналу, стали нормою ще до закриття станції При цьому процеси відокремлення, приєднання, виділення та поглинання різних служб, відділів, що кілька років збуджували колектив, не були осмисленими ланками одного ланцюга. Але називались всі ці реорганізації «вдосконаленням структури управління»⁸⁷.

Фахівці стверджують, що використання організаційних структур і методів управління, що не відповідають масштабам та динаміці завдань, що вирішуються, призводить до збільшення терміну та вартості виконуваних робіт на 25–30%. Чи не відбувалося таке з об'єктом «Укриття» під одним дахом з ДСП «ЧАЕС».

До 2001 р. об'єкт «Укриття» в складі Чорнобильської АЕС хоча і не мав права юридичної особи, проте мав значну кількість цілком виправданих автономних ознак, обґрунтованих перш за все окремими від ЧАЕС джерелами фінансування та функціональними завданнями. В новій структурній схемі управління ДСП «ЧАЕС», яка перейшла в підпорядкування від НАЕК «Енергоатом» до Мінтопенерго⁸⁸, а пізніше — до МНС, в складі ЧАЕС така система взаємин фактично ліквідована.

Виробнича і наукова діяльність на об'єкті «Укриття» базувалась протягом всіх років його існування на ряді документів концептуального рівня та на конкретних рішеннях відповідних структур. Тільки протягом 1997–98 років було прийнято 58 організаційно-правових і нормативних документів з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи⁸⁹. Серед них, та прийнятих в попередні роки: «Концепция Национальной программы ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы и социальной защиты граждан на 1994–1995 и период до 2000 года»; «Украинская Национальная программа ликвидации последствий катастрофы и социальной защиты граждан на 1993–1995 и период до 2000 года»; «Основные направления деятельности по обеспечению безопасности объекта «Укрытие» на 1995–2000 годы»; «Перелік першочергових заходів з підвищення безпечної експлуатації об'єкта «Укриття», погоджений і затверджений у 1994 р.; Наказ Держкоматома України від 15 березня 1995 р. «Про розробку комплексної програми про перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему»; Постанова бюро Комісії з питань ядерної політики та екологічної безпеки при Президенті України від 25.04.95; «Основні напрямки діяльності по забезпеченню безпеки об'єкта «Укриття» на 1995–2000 рр.» (затверджені 10.08.95); Постанова Кабінету Міністрів України № 1561 (грудень 1996) «Про заходи щодо перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему» та затверджений нею «Перелік невідкладних заходів ВО Чорнобильська АЕС» щодо підвищення безпеки та посилення контролю за об'єктом «Укриття»; «Стратегія преобразования объекта «Укрытие», затверджена 18 квітня 1997 р. Урядовою комісією з питань комплексного розв'язання проблем Чорнобильської АЕС⁹⁰ та ін.

Великі підстави для роздумів дає й така проблема стосовно «Укриття», як участь зарубіжних партнерів у вирішенні його проблем. Усі роки, що минули після аварії на 4-му блоці Чорнобильської АЕС, світова спільнота надавала

Україні матеріально-технічну та науково-технічну допомогу у перетворенні об'єкту «Укриття» в екологічно безпечний стан. Зокрема, починаючи з 1993 року, таку допомогу надає Комісія Європейської Спільноти (КЕС). Підписавши у грудні 1995 року Меморандум про взаєморозуміння, уряди країн «Великої сімки», КЕС і уряд України прийшли до згоди відносно реалізації Програми співробітництва із підтримання закриття Чорнобильської АЕС до 2000 року. До числа пріоритетних проектів по Меморандуму, які реалізовувалися на промисловому майданчику ЧАЕС, входили: зняття з експлуатації енергоблоків 1, 2 і 3 та перетворення об'єкту «Укриття» в екологічно безпечну систему. За станом на початок нового тисячоліття на майданчику проводилися роботи по створенню малої будівельної бази. Задачі, пов'язані з розробкою рішення автоматизованої системи контролю параметрів об'єкту «Укриття», знаходились в стадії завершення. Було зроблено висновок про недоцільність монтажу аварійної системи пилоподавлення. Альтернативним варіантом стала реконструкція діючої системи пилоподавлення, розробка технологічного процесу поводження з пилом, враховуючи пилоподавлення на майданчику. Станом на 2000 р. було підготовлено концептуальний проект системи попередньої переробки води об'єкту «Укриття» і прийнято рішення з боку НАЕК «Енергоатом» про його реалізацію.

Виконання розробленого плану робіт на об'єкті «Укриття» «Shelter Implementation Plan» (SIP) було оцінено західними інвесторами в 760 млн. дол. Проте, в міжнародну групу управління проектом з українського боку не увійшов жодний відомий вчений або інженер, що займався проблемою — самі лише чиновники. Зарубіжна складова проекту також виявилась наповненою не стільки спеціалістами, скільки чиновниками від науки, що одержували «за радіацію» зарплатню, порівняну з президентською (мається на увазі президент США). До 4-го блоку ці «спеціалісти» не підходили, успішно переписуючи роботи тих, хто займався вивченням стану «Укриття». За 3 роки втілення SIP було зроблено робіт на 3 млн. дол., а на «управління» за деякими оцінками було витрачено 80 млн. Проект не мав наукового керівника. Знання російських та українських фахівців, які віддали вивченню об'єкту багато років залучаються до роботи вкрай недостатньо⁹¹.

Хід робіт на «Укритті», їх результати та його стан в цілому не могли не викликати хвилювання і незадоволення. Аналізуючи ситуацію, колишній його директор В.Г. Щербина розробив алгоритм дій, який на його думку повинен провести ситуацію «від катастрофи у минулому — через все менш небезпечне сучасне — до безпечного майбутнього». При цьому цілі і завдання він окреслював наступними:

1. Експлуатація — в ході якої йде відстежування процесів деградації об'єкта та його елементів; діяльність з оптимального уповільнення цих

процесів та створення умов оптимальної безпеки персоналу, населення, навколишнього середовища, захист ядерних матеріалів.

2. Стабілізація, що включає в себе: виявлення найбільш небезпечних за потенціальним опроміненням скупчень паливовмісних мас (ПВМ) та радіоактивних відходів (РАВ), будівельних конструкцій, процесів, що протікають в об'єкті; розробку проектів і програм з оптимального зниження або стабілізації потенційного опромінення персоналу та населення; безпечна реалізація проектів і програм із зниження або стабілізації потенційного опромінення.

3. Перетворення на екологічно-безпечну систему, що можливо за умови: розробки технологічних процесів вилучення ПВМ та РАВ з об'єкта «Укриття» та наступного поводження з ними; розробки проектів, що оптимально виключають аварійний вплив об'єкта «Укриття» на персонал, населення, навколишнє середовище в ході вилучення ПВМ та РАВ та наступного поводження з ними; безпечного виконання робіт з перетворення ОУ на екологічно-безпечну систему та наступного поводження з ПВМ та РАВ.

Проте, реальна дійсність, що склалась протягом років, якщо оцінювати ситуацію за кінцевим результатом, показує, що цілком, здавалося б, раціональна схема дій, виношена фахівцями і закладена в багато керівних документів, на практиці виявляється далекою від втілення. Інерційність у виборі концепції, методології, шляху вирішення проблеми «Укриття» над зруйнованим 4-м енергоблоком ЧАЕС, відсутність політичної волі і єдиного керівного центру з конкретно поставленим завданням і великими повноваженнями, знеособлення відповідальності за результати діяльності, яка скоріше є імітацією останньої — все це і стало основою затягування вирішення болючої для України проблеми — мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи стосовно збудованого укриття. Виконання прийнятих рішень з будівництва нового безпечного конфайменту затягується. Відставання від планових термінів нині складає роки.

Отже, з 1986 р. практично в самому центрі Європи постала споруда, зміст якої став великою науково-технічною проблемою, дискусійною у своїй невизначеності, а тому і надто небезпечною. Її вирішення відволікло і досі відволікає величезні фінансові, матеріально-технічні та інтелектуальні ресурси не лише України, а й інших держав світу.

¹ *В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.И. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин.* Об'єкт «Укрытие». История, состояние и перспективы. — К., Интерграфик, 1997, стор. 60–61.

² Маються на увазі оперативні групи та урядові комісії при ЦК КПРС, ЦК Компартії України та оперативні групи багатьох міністерств і відомств.

³ Центр збереження сучасної документації в Москві (далі ЦЗСД), ф. 89, оп. 51, д. 20, лл. 3–4

⁴ Алла Ярошинская. Совершенно секретно. — М., Другие берега. — с. 300–301, 312

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, спр. 2993, арк. 75–77 — опубліковано в кн.: Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К. 1996, стор. 216–218.

⁶ Архів Мінсільгосппроду. Чорнобильський фонд, спр. 1, арк. 41–43 (71–73).

⁷ О.В. Горіцький, В.Я. Пінчук, В.П. Сабалдир, Г.К. Злобін, І.П. Лось, В.О. Величко, О.М. Лівінський, Г.В. Желудков. Чорнобиль: післяаварійна програма будівництва. — К., 1998, стор. 146–148.

⁸ А. Ярошинська. Вказана праця. С. 261.

⁹ А. Ярошинська. Вказ. праця, с. 266, 274.

¹⁰ В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.И. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин. Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. — стор. 60; Чорнобильська катастрофа. — стор. 31.

¹¹ ТА УО. Стенограма конференції, присвяченої 9-ти річчю завершення будівництва «Укриття», 1995 р. — С. 66.

¹² Архів НВО «Прип'ять» — нині РУЗОД АЗВ.

¹³ А. Ярошинська. Вказ. праця. — С. 305.

¹⁴ А. Ярошинська. Вказ. праця. — с. 266, 269, 274, 287, 291, 298.

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 224, арк. 134.

¹⁶ ТА УО. Стенограма конференції, присвяченої 9-ти річчю завершення будівництва «Укриття», 1995 р. — С. 76.

¹⁷ Ликвидация последствий тяжелой ядерной аварии — сооружение защитного укрытия над четвертым блоком ЧАЭС: Препринт ВНИПИЭТ-31 (В.А. Курносов, В.М. Багрянский, И.К. Моисеев, В.Г. Крицкий.) — М.: ЦНИИАтоминформ, 1991, стор. 6, 8; Курносов В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К. Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, стор. 249.

¹⁸ В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.И. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин. Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. — стор. 63–64.

¹⁹ Курносов В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К. Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, стор. 249.

²⁰ Курносов В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К. Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, стор. 253, 254; В.Н. Герасько, А.А. Ключников, А.А. Корнеев, В.И. Купный, А.В. Носовский, В.Н. Щербин. Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. — стор. 63.

²¹ ЦЗСД, ф. 89, оп. 51, спр. 21, арк. 4.

²² ТА УО, стенограма конференції, присвяченої 9-и річчю завершення будівництва «Укриття», с. 42.

²³ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення... — Кн. 1. — С. 22; А. Ярошинська. Вказ. праця. — С. 261, 264, 265, 268, 269, 277, 282, 287, 305, 309, 313, 330, 342, 358, 370.

²⁴ А.Ф. Усатый, В.Ф. Шикалов. Опыт применения мобильных роботов ФРГ на Чернобыльской АЭС в 1986 г. — М., 1995. — С. 2, 5–6, 8–12, 15–16.

²⁵ Ликвидация последствий тяжелой ядерной аварии — сооружение защитного укрытия над четвертым блоком ЧАЭС: Препринт ВНИПИЭТ-31 (В.А. Курносов, В.М. Багрянский, И.К. Моисеев, В.Г. Крицкий). — М.: ЦНИИАтоминформ, 1991, стор. 15, 18; ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 225, арк. 29, 33.

²⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 225, арк. 16, 21.

²⁷ З інтерв'ю Ю.М. Самойленка — Киевские ведомости, 1998, 22 квітня.

²⁸ Чернобыльская катастрофа. 12 лет спустя. Стор. 78, 135–136.

²⁹ И.А. Беляев. Бетон марки «Средмаш». — М., ИзДАТ, 1996. — С. 23.

³⁰ А. Ярош. Вказ. праця. — стор. 308, 346; И.А. Беляев. Бетон марки «Средмаш». — С. 23.

³¹ Архів ВП ЧАЕС, спільний наказ № 418/23 від 07.07.86.

³² И.А. Беляев. Бетон марки «Средмаш». — С. 7.

³³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 2996, арк. 84.

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 225, арк. 211.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 225, арк. 300, 304.

³⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 225, арк. 195, 209.

³⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 17, спр. 226, арк. 143.

³⁸ Архів РУЗОД АЗВ. Папка рішень Урядової комісії.

³⁹ Рішення № 74 Урядової комісії від 29 липня 1986 р.

⁴⁰ Рішення Урядової комісії № 80, від 2 серпня 1986 р.

⁴¹ Рішення № 84 Урядової комісії від 5 серпня 1986 р.

⁴² Рішення № 159 від 12 вересня 1986 р.

⁴³ Рішення Урядової комісії №№ 168 від 14 вересня 1986 р.

⁴⁴ ТА УО, стенограма конференції, присвяченої 9-ти річчю завершення будівництва «Укриття», с. 55–58.

⁴⁵ ТА УО, стенограма конференції, присвяченої 9-ти річчю завершення будівництва «Укриття», с. 59, 61.

⁴⁶ Рішення Урядової комісії, затверджене Ю. Маслоковим 10 червня 1986 р.

⁴⁷ Рішення № 37 Урядової комісії від 25 червня 1986 р.

⁴⁸ Детальніше про це див. в кн.: Чернобыль: Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы. М., Интер-Весы, 1996, — с. 238–243.

⁴⁹ Рішення № 117 Урядової комісії від 25 серпня 1986 р.

⁵⁰ Доповідна В.О. Легасова на ім'я голови Урядової комісії Б.Є. Щербини від 25 жовтня 1986 р.

⁵¹ ЦЗСД, ф. 89, оп. 53, спр. 20, арк. 10–22.

⁵² Рішення № 124 Урядової комісії від 28 серпня 1986 р.

⁵³ Рішення № 175 Урядової комісії від 17 вересня 1986 р.

⁵⁴ Рішення № 208 Урядової комісії від 5 жовтня 1986 р.

- ⁵⁵ Рішення Урядової комісії № 254 від 20 жовтня.
- ⁵⁶ Рішення № 274 Урядової комісії від 29 жовтня 1986 р.
- ⁵⁷ *Курнос В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К.* Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, с. 253.
- ⁵⁸ Викладено за: *Курнос В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К.* Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, с. 251.
- ⁵⁹ ТА УО, стенограма конференції, присвяченої 9-и річчю завершення будівництва «Укриття», с. 44.
- ⁶⁰ Рішення № 279 Урядової комісії від 30 жовтня 1986 р.
- ⁶¹ Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — С. 362.
- ⁶² Рішення № 191 Урядової комісії від 27 вересня 1986 р.
- ⁶³ Рішення № 223 Урядової комісії від 9 жовтня 1986 р.
- ⁶⁴ Рішення № 234 Урядової комісії від 11 жовтня 1986 р.
- ⁶⁵ Рішення № 223 Урядової комісії від 9 жовтня 1986 р.
- ⁶⁶ Рішення Урядової комісії № 155 від 21 жовтня 1986 р.
- ⁶⁷ Рішення № 268 Урядової комісії від 28 жовтня 1986 р.
- ⁶⁸ Рішення № 274 Урядової комісії від 29 жовтня 1986 р.
- ⁶⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 2992, арк. 30–31.
- ⁷⁰ Рішення № 327 Урядової комісії від 28 листопада 1986 р.
- ⁷¹ Наказ ЧАЕС № 963 від 28 листопада 1986 р.
- ⁷² *Курнос В.А., Багрянский В.М., Моисеев И.К.* Захоронение четвертого энергоблока Чернобыльской АЭС. — Атомная энергия, т. 64, вып. 4, апрель 1988, стор. 254.
- ⁷³ Атомна енергія, т. 65, вип. 4, стор. 302 (Переклад автора).
- ⁷⁴ Детальніше див. книгу Н.П. Барановської «Об'єкт “Укриття”: проблеми, події, люди». Київ, 2000.
- ⁷⁵ Архів РУЗОД. — Рішення Урядової комісії № 225 від 21 жовтня 1986 р., п. 4.
- ⁷⁶ Технічна бібліотека “Об'єкта “Укриття”: Отчет о выполнении работ на объекте “Укрытие за 1995 год. Пояснительная записка.- С.4.
- ⁷⁷ З інтерв'ю В.І. Купного газ. Деловая Украина, 1995, № 92.
- ⁷⁸ Поточний архів «Об'єкта “Укриття”» (далі — Арх. ОУ), вхід. № 60 від 22.01.93.
- ⁷⁹ Урядовий кур'єр. — 1999. — 24 лютого.
- ⁸⁰ Указ Президента України від 15 грудня 1994 р. № 768/ 94.
- ⁸¹ Архів ОУ, вих. № 60-246/22-180-927 від 26.02.97.
- ⁸² Там само, вхід. № 129 від 11.11.96.
- ⁸³ Там само, вих. № 60-385/22-725 від 08.09.97.
- ⁸⁴ З роздумів В. Броннікова — колишнього директора ЗАЕС. — Рабочая газета, 25.11.98.
- ⁸⁵ Вечірній Київ. — 1998. — 22 травня; День. — 1998. — 3 червня.
- ⁸⁶ *Владимир Костенко.* Объект «Укрытие»: структурное созидание или ... разрушение? — в газ. Вісник Чорнобиля, 2001, 3 листопада.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ *Владимир Костенко*. Объект «Укрытие»: структурное созидание или ... разрушение? — в газ. Вісник Чорнобиля, 2001, 3 листопада.

⁸⁹ В. Дурдинець. Чорнобильські проблеми і досі є актуальними. З виступу на Дні уряду у Верховній Раді 13 квітня. — Вісник Чорнобиля, 1999, 17 квітня. — С. 6.

⁹⁰ Арх. ОУ вих. № 60-1934/12-307 від 02.12.1997.

⁹¹ «Полураспад Чернобыля». — Передрук з московської «Общей газеты» з коментарем В. Щербини. — в газ. Телепень — Славутич, 2001, № 19.

ЗАКРИТТЯ ЧАЕС ЯК ПОЛІТИЧНИЙ КРОК ТА ДОВГОТРИВАЛИЙ ПРОЦЕС

В результаті аварії на ЧАЕС серед світової громадськості сформувалось вкрай негативне сприйняття об'єктів атомної енергетики як в країнах колишнього СРСР, так і в країнах Європи. Вимоги закриття атомних електростанцій, недовіра до інформації про їх стан, практично з моменту аварії породили в багатьох країнах Європи рух за закриття ЧАЕС, який на рівні державних структур вилився у вимоги до України про виведення цієї станції з експлуатації. При цьому обіцянки фінансової допомоги міжнародних структур Україні пов'язувалися саме з цими вимогами. Так, Європейський Союз, наприклад, у 1994 р. проголосив закриття ЧАЕС умовою надання кредиту у розмірі 85 млн. екю¹.

В свою чергу Україна, підтвердивши під час зустрічі Президента Л.Д. Кучми з Президентом Європейської Комісії Жаком Сантером у Брюсселі 1 червня 1995 р. свої зобов'язання закрити ЧАЕС до 2000 р., теж виставила умову — належну фінансову підтримку. В цілому ж внаслідок переговорів та активних дипломатичних дій протягом 1991–1994 рр. тільки за програмою TACIS було виділено 100 млн. екю і кредит у 400 млн. екю від «Євроатому» на підтримку закриття ЧАЕС².

Одним з основоположних документів, що зумовлювали кроки, спрямовані на вирішення долі ЧАЕС, був Меморандум від 20 грудня 1995 р. про взаєморозуміння між Урядом України і урядами країн «великої сімки» та Комісією Європейського Співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС. У зв'язку з його підписанням виникла необхідність врегулювання багатьох проблем, що виникали під час експлуатації та дострокового зняття з експлуатації енергоблоків ЧАЕС, перетворення її зруйнованого четвертого енергоблоку на екологічно безпечну систему та забезпечення соціального захисту персоналу станції.

Для комплексного вирішення проблем Чорнобильської АЕС в Україні за розпорядженням Президента України від 15 листопада 1995 р. була створена відповідна Урядова Комісія. Проте, через рік, 19 грудня 1996 р. її склад було змінено. І надалі його ж розпорядженнями від 24 лютого 1998 року (№ 41), від 27 квітня 1999 року (№ 89) та від 2 вересня 1999 року (№ 206) склад комісії мінявся.

Проте, всі ці рішення втратили свою чинність 3 квітня 2000 року, коли, з метою здійснення єдиної державної політики у розв'язанні проблем Чорнобильської АЕС, забезпечення належної координації у виконанні міжнародних проектів з цих проблем, розроблення і реалізації заходів щодо вирішення соціальних питань населення міста Славутича було підписано

Указ президента України № 557/2000 «Про Міжвідомчу комісію з комплексного вирішення проблем Чорнобильської АЕС».

Колосальна проблема, що постала перед Україною — виведення з експлуатації ЧАЕС, перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, гарантування соціального благополуччя місту енергетиків — Славутичу, роботи з утримання Зони відчуження — потребували і потребують величезних зусиль і витрат, як фінансових так і суто політичних й інтелектуальних. Щоб вирішити всі завдання, що постали перед країною у цій сфері потрібне об'єднання зусиль багатьох висококваліфікованих спеціалістів. Спробою такого об'єднання і стало створення Указом Президента від 3 квітня 2000 р. (№ 557, з уточненням, внесеним 26 липня 2000 р. (Указ № 921) цієї Міжвідомчої комісії.

Передбачалось, що основними завданнями Комісії має стати визначення основних напрямів вирішення означених проблем, організація взаємодії міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади у виконанні ними завдань, що виникатимуть, підготовка і внесення Президентові України та Кабінету Міністрів України відповідних пропозицій, координація діяльності органів виконавчої влади з розроблення та здійснення заходів щодо усунення негативних соціальних наслідків закриття Чорнобильської АЕС для персоналу станції та населення міста Славутича та розробка пропозицій щодо компенсації енергопотужностей, втрачених у зв'язку із її закриттям. Крім того, цій комісії доручалась підготовка і внесення Кабінету Міністрів України пропозицій щодо джерел фінансування та матеріально-технічного забезпечення здійснення заходів, спрямованих на вирішення проблем, пов'язаних із закриттям Чорнобильської АЕС та залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги.

Для виконання великого кола складних завдань, доручених Президентом, членам цієї Комісії надавалось право одержувати в установленому порядку від центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій інформацію, документи і матеріали, необхідні для її роботи; заслуховувати на своїх засіданнях інформацію керівників міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади; залучати для участі у своїй роботі спеціалістів, провідних учених, фахівців-практиків, а також представників іноземних держав; утворювати тимчасові та постійні робочі групи для підготовки проектів нормативно-правових актів, технічної документації, а також проведення наукових досліджень та експертних висновків. Рішення Комісії, прийняті у межах її компетенції, мали бути обов'язковими для виконання міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади.

Крім того, 11 грудня 1998 р. було підписано Закон України «Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблоку цієї АЕС на екологічно безпечну систему». Він спрямовувався на розвиток правових засад розв'язання посталих практичних завдань; врегулювання нормативної бази соціального захисту персоналу Чорнобильської АЕС; встановлення особливостей правового режиму використання міжнародної технічної допомоги, яка мала надаватися на безоплатній і безповоротній основі для цих цілей та встановлення особливого режиму оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності в адміністративно-територіальних межах міста Славутич³.

Відповідно до статті 5 цього Закону, Уряд України 29 березня 2000 р. прийняв Постанову 242 598 «Про дострокове припинення експлуатації енергоблоку № 3 та остаточне закриття Чорнобильської АЕС». В ній висловлювалась доцільність дострокового припинення експлуатації енергоблоку № 3 Чорнобильської АЕС до кінця 2000 року.

На її виконання було розроблено Комплексну програму зняття ЧАЕС з експлуатації. Основною метою даної Програми стала інтеграція запланованих та визначення перспективних заходів, пов'язаних з закриттям станції та соціальним захистом персоналу станції, що звільнюється, а також їх фінансова оцінка. Основними її напрямками було виведення з експлуатації енергоблоків, перетворення «Укриття» на екологічно безпечну систему та забезпечення соціального захисту персоналу Чорнобильської АЕС, більшість якого мешкає в місті енергетиків — Славутич⁴.

Фінансування робіт щодо підготовки до зняття і зняття енергоблоків Чорнобильської АЕС з експлуатації та забезпечення соціального захисту персоналу станції та славутичан мали здійснюватися за рахунок Державного бюджету України, коштів експлуатуючої організації, а також міжнародної технічної допомоги та добровільних внесків юридичних або фізичних осіб. Так само мало здійснюватися фінансування робіт з перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему за винятком коштів експлуатуючої організації, й додатково — за рахунок Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків катастрофи та соціального захисту населення. При цьому, міжнародна технічна допомога, яка надавалась на безоплатній і безповоротній основі для експлуатації, підготовки до зняття і зняття енергоблоків з експлуатації, перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему та забезпечення соціального захисту персоналу Чорнобильської АЕС, підлягала особливому режиму оподаткування, й могла використовуватися лише за цільовим призначенням.

Щоб упередити можливе нецільове її використання було прийнято рішення, що в разі порушення цього положення одержувач міжнародної

технічної допомоги зобов'язаний збільшити податкові зобов'язання, а також сплатити пеню, нараховану на суму отриманих пільг, виходячи з 120 відсотків облікової ставки Національного банку України, що діяла на день збільшення зобов'язань, та за період від дати отримання пільг до дати збільшення зобов'язань у встановленому законодавством порядку.

На період виконання робіт щодо підготовки до зняття і зняття енергоблоків Чорнобильської АЕС з експлуатації та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему звільнялися від оподаткування операції, які виконувалися за кошти міжнародної технічної допомоги, що надавалась на безоплатній та безповоротній основі⁵.

Всі ці вживані заходи повинні були сприяти вирішенню соціально-економічних проблем міста — супутника ЧАЕС — Славутича, у якому жило 26 тис. чоловік. Серед них 6 тис. тих, хто безпосередньо працював на станції та об'єкті «Укриття» та члени їх родин. Проте, окремими фахівцями критично сприймалась така кількість працюючих, яка була значно більшою за нормативну та викликала здивування й незрозуміння⁶.

Місто енергетиків — Славутич — було побудоване і заселене в кінці 80-х років, пишалось й пишається тим, що кількість народжень тут у 2–2,5 рази перевищувала кількість смертей. За роки існування міста було й таке, що народжуваність перевищувала смертність у 3–4 рази. Це обумовлювалось не тільки тим, що середній вік його мешканців становив 29 років, а й високим рівнем соціальної інфраструктури міста. Пік укладання шлюбів припав у Славутичі на 1991–93 роки, коли їх реєструвалося щорічно 250–300. Станом на 2000 рік — з часу відкриття у Славутичі пологового будинку (27 червня 1989 р.) — на світ з'явилося більше як 4000 новонароджених. Першого вересня 2000 року за шкільні парти славутицьких шкіл сіло 595 першокласників. Кількість випускників шкіл з кожним роком збільшувалася. Тому, піклуючись про перспективи молоді, що готувалася увійти в самостійне життя, у Славутичі було відкрито ліцей — багатoproфільний навчально-виховний заклад, та започатковано вищу освіту в місті — засновано Славутицький навчальний центр Чернігівського державного інституту економіки і управління Міністерства освіти і науки України⁷.

Взагалі, за роки існування Славутича, в ньому сформувався свій спосіб життя, відмінний від інших подібних міст. Зокрема, це місто відоме своїми яскравими видовищними мистецькими акціями, на які витрачалися значні кошти (згадаємо приліт відомої французької співачки). Проводяться тут і Міжнародні фестивалі дитячої творчості, телебачення та преси «Золота осінь Славутича». У 2000 р., в рамках Міжнародного року культури миру, проголошеного ООН, він проходив вже в сьоме. Девіз фестивалю залишається незмінним протягом всіх років — «Хочу бачити світ щасливим».

Звичайно красиве життя славутчан коштувало досить дорого. На утримання міста йшли більше 40 млн. гривень з прибутків ЧАЕС. Тому, серед соціальних наслідків закриття станції, крім зупинки товарного виробництва високорентабельної продукції — електроенергії, й втрати тільки в 2001 р. 2914 високооплачуваних робочих місць, була ще й втрата джерела фінансового утримання соціальної сфери та формування місцевого бюджету; втрата можливості спонсорства для ветеранів, пенсіонерів, влаштування культурних заходів⁸. Тому одним з аргументів проти її виведення з експлуатації був факт, що якби ЧАЕС допрацювала всі свої ресурси, то Україна б мала 2 млрд. гривень прибутку і не було б проблем у мешканців Славутича. А плани щодо її закриття привели до того, що в Славутичі, де мешкала більшість працівників станції, почало наростати соціальне напруження. Загроза масового безробіття перед якою опинився багаточисельний колектив працюючих породила необхідність пошуку шляху виходу з ситуації, що складалась. Одним з можливих — стали зусилля, спрямовані на створення у місті вільної економічної зони, як можливості його економічного розвитку та з метою створення нових робочих місць для працевлаштування персоналу Цей статус місту було надано відповідно до Указу Президента України від 18 червня 1998 р. № 657 «Про спеціальну економічну зону «Славутич» та відповідною Постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1166. Вона утворювалась на період до 1 січня 2010 року в адміністративних межах міста Славутича Київської області. Датою створення цієї зони вважається день державної реєстрації Адміністрації спеціальної економічної зони «Славутич»⁹.

В розвиток цього рішення 18 січня 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 64 «Про заходи у зв'язку із створенням спеціальної економічної зони «Славутич», якою передбачалось створення державного підприємства «Адміністрація спеціальної економічної зони «Славутич», спостережної ради спеціальної економічної зони «Славутич» та реєстрація її суб'єктів.

Адміністрація створювалась для управління цією спеціальною зоною з метою розв'язання проблеми зайнятості працівників Чорнобильської АЕС, вивільнюваних у зв'язку з достроковим виведенням її блоків із експлуатації; створення і розвитку виробничої та невиробничої інфраструктури; розвитку підприємництва і створення умов для реалізації інвестиційних проектів; відпрацювання моделі розвитку моноіндустріального міста в умовах ринкової економіки та практичної реалізації сучасних економічних механізмів і методів господарювання; забезпечення практичного використання передових вітчизняних і зарубіжних науково-технологічних розробок та винаходів; створення і розвитку високотехнологічних компенсуючих виробництв.

Передбачалось, що здійснюючи право повного господарського відання, Адміністрація володіє, користується і розпоряджається закріпленим майном, вчиняючи щодо нього будь-які дії, які не суперечать законодавству та її Статуту. При цьому великі фінансові та майнові права та повноваження надавалися голові Адміністрації.

Проте, постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 1999 р. № 1860 ці його постанови: від 27 липня 1998 р. № 1166 «Про спеціальну економічну зону «Славутич» та від 18 січня 1999 р. № 64 «Про заходи у зв'язку із створенням спеціальної економічної зони «Славутич»¹⁰ було визнано недійсними. Замість них було прийнято рішення про порядок розгляду і затвердження інвестиційних проектів, що реалізуються на території спеціальної економічної зони «Славутич», яким право затвердження інвестиційних проектів, що реалізуються на території СЕЗ замість Адміністрації зони надавалось виконкому Славутицької міської ради. При цьому передбачався досить складний механізм подання заявок та їх проходження. Було затверджено Кабінетом Міністрів і Порядок звільнення від обкладення ввізним митом і податком на додану вартість устаткування та обладнання (крім підакцизних товарів), що ввозяться в Україну суб'єктами спеціальної економічної зони «Славутич» для потреб власного виробництва, пов'язаного з реалізацією інвестиційних проектів¹¹.

Надалі рівень рішення цього питання було піднято на новий щабель. Результатом розвитку Указу Президента та вдосконалення шляхів вирішення проблем звільнених працівників ЧАЕС та їх родин, що мешкають в Славутичі, стало прийняття у 1999 р. Закону України «Про спеціальну економічну зону «Славутич», який закріпив і розвинув раніше означені форми і методи вирішення цієї проблеми. За Законом — метою створення СЕЗ «Славутич» стало залучення інвестицій для створення нових робочих місць у місті Славутич та забезпечення працевлаштування вивільнених працівників Чорнобильської АЕС, збільшення обсягів виробництва товарів (робіт) і послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, а також впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання та розвитку інфраструктури СЕЗ «Славутич», поліпшення використання природних та трудових ресурсів.

Органами управління СЕЗ «Славутич» визначено Славутицьку міську раду, її виконавчий комітет у межах його повноважень та спеціальний орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Славутич», утворений Славутицькою міською радою за участю окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які діють на території СЕЗ «Славутич». При цьому було чітко визначено повноваження її та її виконавчого комітету щодо управління зоною та повноваження створеного органу господарського розвитку і управ-

ління нею, яким є юридична особа, утворена Славутицькою міською радою за участю окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які діють на території СЕЗ «Славутич». Проте, вважати це положення досконалим, очевидно неможливо, оскільки статут цього органу мала затверджувати сама ж Славутицька міськрада, що не могло не відкрити канали для певних зловживань.

Серед ряду умов проведення підприємницької діяльності на території СЕЗ, що передбачались, була й така важлива, як звільнення її суб'єктів від обкладання податком на додану вартість на період реалізації інвестиційних проектів, але не більше ніж на п'ять років, та звільнення від оподаткування операцій з ввезення (пересилання) за визначеним переліком та порядком, на територію СЕЗ «Славутич» її суб'єктами для потреб власного виробництва, пов'язаного з реалізацією цих інвестиційних проектів: устаткування, обладнання, комплектуючих до них, транспортних засобів¹². Крім того, до 1 січня 2004 року звільнялись від оподаткування операції з ввезення (пересилання) на митну територію України товарів (сировини, матеріалів, устаткування та обладнання), які використовувалися для розвитку виробництва та створення нових робочих місць у місті Славутич. До того ж, у перші два роки повністю, а на наступні три роки на 50 відсотків звільнявся від оподаткування прибуток суб'єктів господарської діяльності в адміністративно-територіальних межах міста Славутич, зареєстрованих у встановленому законодавством порядку до 30 грудня 2001 року, якщо ці кошти використовувались виключно на створення нових робочих місць, розвиток виробництва та реструктуризацію економіки міста Славутич. Проте, на думку автора, є в рішенні цієї проблеми шпарина, яка відкривала великі можливості для зловживань: передбачалось, що право затвердження переліку суб'єктів господарської діяльності, яким надається можливість користування особливим режимом оподаткування, знову ж таки надавалась виконавчому комітету Славутицької міської ради¹³.

У зв'язку з вирішенням питання про надання податкових пільг підприємцям Славутича, Державною податковою адміністрацією 29 березня 1999 р. було також затверджено порядок формування та цільового використання коштів, отриманих від надання податкових пільг суб'єктам господарської діяльності в адміністративно-територіальних межах міста. Проте, вже 22 липня 1999 р. до нього було внесено зміни. І протягом наступних років у законодавство і нормативну документацію вносились чимало змін.

Вирішенням соціальних питань Славутича у зв'язку із виведенням ЧАЕС з експлуатації займалася не лише влада України, а й Європейська Рада. В рамках Меморандуму про взаєморозуміння (МПВ) між Урядом

України, країн «великої сімки» й Європейської Комісії, підписаного в грудні 1995 року був розроблений та реалізовувався проект TACIS «Пом'якшення соціальних наслідків закриття ЧАЕС» (EDUR9804)¹⁴. Його цілі та завдання реалізовував консорціум, до складу якого входили три компанії: SGN (Франція), яка очолювала консорціум, SEGOS (Франція), та EWN (Німеччина). В якості місцевого субпідрядника було обрано Славутичську лабораторію міжнародних досліджень та технологій. Проте, безпосереднє залучення підприємств Славутича до реалізації можливих проектів також являло проблему. Тому організовувалися зустрічі всіх зацікавлених сторін з метою інформування про потреби та вимоги проектів, а також можливості підприємств міста. Завдячуючи комплексному підходу працівники проекту намагалися разом з міською владою координувати напрямки діяльності, що фінансувалися в межах інших міжнародних проектів, спрямованих на пом'якшення соціальних наслідків закриття ЧАЕС, з метою уникнення дублювання зусиль та максимально ефективного використання коштів¹⁵. Була створена координаційна рада з реалізації проекту TACIS «Допомога у пом'якшенні соціальних наслідків закриття Чорнобильської АЕС», визначено основні напрями її діяльності. Керівником проекту був Андреас Шон¹⁶.

Крім того, активну участь у розв'язанні проблем звільнених працівників ЧАЕС — мешканців Славутича брало Міністерство праці США. Його зусилля базувалися на успішному досвіді реалізації в Центральній і Східній Європі регулюючої моделі, компонентами якої були: швидке реагування при врегулюванні трудового питання — планування, організація й сприяння при переведенні працівників на нові робочі місця; економічне оновлення соціальних груп — стимулювання місцевих зусиль з економічного розвитку та створенню нових робочих місць в соціальних групах, постраждалих при реорганізації підприємств; конкуренція підприємств, що передбачало збереження і зміцнення тих, що залишилися; фінансові ресурси — тобто забезпечення коштів на виконання регулюючих компонентів для трудящих, соціальних груп та підприємств.

Передбачалося, що ця регулююча модель буде адаптована до потреб Славутича, мешканці якого сподівалися, що інноваційний підхід з надання допомоги трудящим і соціальним групам в реструктуризації та закритті підприємств та стимулюванні економічного зростання, запропонований Департаментом Праці США, дозволить перебудувати економічну базу й активізувати участь громадян в заходах, спрямованих на розвиток місцевої економіки. США запропонували також програму перепідготовки українських робітників під управлінням Департаменту праці США¹⁷.

Соціальні проблеми, що виникали у зв'язку з закриттям ЧАЕС не залишили байдужими енергетиків США. Напередодні липневої 2000 року кон-

ференції країн-донорів Чорнобильського фонду у Берліні, 10 профспілкових організацій США та генеральний секретар Міжнародної Федерації профспілок хіміків, енергетиків і різноробочих (ІСЕМ) підписали звернення до Президента США Б. Клінтона, провідною думкою якого стала необхідність захистити майбутнє працівників ЧАЕС, їх родин та мешканців Славутича. «Люди, які врятували світ від атомної загрози, заслуговують на підтримку і добру участь усієї міжнародної спільноти» — підкреслювалось в ньому.

Профспілкові діячі США висловили в своєму листі стурбованість тим, що на середину 2000 р. фінансування соціального плану для створення альтернативної зайнятості чорнобильським працівникам та забезпечення життєздатного майбутнього міста Славутича ще не було здійснено. Це зобов'язання приймалось ще 20 грудня 1995 р. в Меморандумі про взаєморозуміння, підписаному в Оттаві урядом України, Європейським Союзом та урядами країн «Великої сімки». Цей план на 58 стор. тексту було підготовлено у 1997 р. експертами США, Європейського Союзу й України. Соціальний План вимагав додаткових зобов'язань «В 7» та ЄБРР від 50 до 100 млн. дол. США¹⁸.

Вирішення соціальних проблем Чорнобильської АЕС, що мала виводитися з експлуатації, і міста проживання її персоналу — Славутича, передбачалось і в Плані дій, який було розроблено у зв'язку з перспективою виведення з експлуатації всіх енергоблоків станції. Цей План — результат міжнародного співробітництва експертів Європейського союзу України і США. В ньому викладались питання формування стратегії диверсифікації економіки і створення в місті нових робочих місць для персоналу, що вивільнявся¹⁹.

Станом на середину 2000 р. розроблені плани почали частково реалізовуватися. Так, у Славутичі було створено Агенцію з розвитку бізнесу, головною метою якого проголошувалась методична і практична допомога суб'єктам малого підприємництва. Тільки за 6 місяців до неї звернулося 288 чоловік. З 19 зареєстрованих у ВЕЗ інвестиційних проектів, 10 були розроблені Агенцією. Та, незважаючи на активні дії адміністрації міста, питання кредитування малого та середнього бізнесу в місті на кінець 2000 р. залишилося не вирішеним²⁰.

Враховуючи, що в справі залучення можливих інвесторів велике значення мала їх попередня поінформованість, місцева влада, Адміністрація ВЕЗ докладали зусилля до розширення інформаційного поля, в якому вона працювала: була створена своя сторінка в мережі Internet, розширювалась рекламна діяльність, спрямована на доведення до зацікавленого загалу її привабливих сторін, а саме: високого освітнього рівня населення; розвинутої інфраструктура міста, в т.ч. транспортної; вигідного географічного

положення; державних гарантій правового режиму інвестування на термін до 2020 року та відсутність корупції²¹.

Зусилля, що докладалися, принесли на початковому етапі досить скромні результати. Станом на середину 2000 р. в Славутичі йшла робота по 14 проектах. Серед них — «Відродження Полісся» (завод з виготовлення металокерамічної черепиці), «Славутич» і «Нікор» (на базі фабрики напівфабрикатів розгорталось виробництво хлібобулочних, кондитерських, м'ясних, рибних виробів та інших продуктів харчування); підприємство «Абрис» (розробка та виробництво елементів та пристроїв для керування лазерним випромінюванням на основі акустооптичних ефектів, а також оригінальних лазерних приладів для різних галузей медицини, науки та промисловості). За проектом «Перспектива» фабрика канцелярських товарів «Датекс папір» почала виробляти скріпки, які склали конкуренцію подібній продукції з Польщі та Китаю. Серед нових підприємств Славутича з'явилось також мале приватне підприємство АЗС «Транс нафтопродукт». А оскільки для проектів, що мали виконуватися в економічній зоні Славутича, передбачалось звільнення від багатьох платежів, ці податкові пільги мали сприяти створенню нових робочих місць і розвитку місцевої економіки²². В цілому, станом на 1 вересня 2000 р. Адміністрацією ВЕЗ «Славутич» було зареєстровано 18 суб'єктів з інвестиційними проектами загальною кошторисною вартістю 25395,7 тис. дол. США. В ході їх реалізації передбачалось створення понад 1600 нових робочих місць²³.

Вирішенню проблем, породжених перспективою закриття ЧАЕС та остаточного її виведення з експлуатації мала сприяти й діяльність наукових структур, базованих у Славутичі. Так, з 1997 р. в місті активно діяло Славутицьке відділення Міжнародного Чорнобильського центру, яке було створене за сприяння ЧАЕС, місцевих органів влади, Департаменту енергетики США, PNNL, Чорнобильського центру з проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології. Вся його діяльність поряд з технічним та науковим значенням, мала пріоритетною метою підтримку інфраструктури Славутича та створення в ньому нових робочих місць, оскільки відділення залучало для роботи мешканців міста і наповнювало місцевий бюджет²⁴.

Проте, ситуація у Славутичі була не настільки радужна, як це виглядало на папері. Так, на 2000-й рік в місті існувало кілька організацій які, працюючи під керівництвом міської адміністрації чи ЧАЕС, дублювали роботу з розвитку бізнесу (наприклад, бізнес-інкубатор) та розвитку трудових ресурсів (різні центри навчання)

Особливу соціальну актуальність у зв'язку з закриттям ЧАЕС та перетвореннями на «Об'єкті «Укриття» набували заходи, спрямовані на збереження здоров'я їх персоналу. Цим займався ряд структур і, зокрема,

Науковий центр радіаційної медицини АМН України в Києві, Спеціалізована медико-санітарна частина № 5 у Славутичі та ін. Проте, медико-санітарне забезпечення працюючих на промайданчику та населення Славутича потребувало підвищення своєї значущості, раціональної організованості, сучасного оснащення та об'єднаної діяльності науки та практики²⁵.

На вирішення соціально-економічних проблем, що назріли у зв'язку з прийняттям рішення про остаточну дату закриття ЧАЕС, в березні 2000 р. Мінтопенерго було доручено розробку Програма соціального захисту працівників ЧАЕС і жителів Славутича у зв'язку із зняттям з експлуатації станції. Нею передбачалось, зокрема, що пріоритетом в забезпеченні соціальних гарантій робітникам ЧАЕС та мешканцям Славутича є створення умов для можливості їх працевлаштування у відповідності з їх кваліфікацією та гарантована оплата праці. Для цього в програмі передбачені такі напрямки як управління людськими ресурсами, підготовка та перепідготовка працівників, створення компенсуючи робочих місць та соціальні гарантії. Кожен з цих напрямків мав ряд своїх складових, таких як, наприклад, консультації й професійна підтримка працівників при створенні підприємств через Бізнес-інкубатор профспілкового комітету ЧАЕС та Агентство з розвитку бізнесу; створення близько 5000 нових робочих місць (передбачались перспективні напрямки створення робочих місць) та ін.

Необхідною умовою реалізації цієї програми її розробники вбачали політичну і фінансову підтримку всіх гілок влади в Україні та світового співтовариства, обумовлених солідарною відповідальністю за подолання негативних наслідків ядерної аварії 1986 р. Вважалось, що в такому випадку вдасться забезпечити соціальну стабільність в суспільстві та реальний соціальний захист працівників ЧАЕС та мешканців м. Славутича.

Крім Мінтопенерго, програму соціального захисту працівників Чорнобильської АЕС та жителів м. Славутича у зв'язку із зняттям з експлуатації станції доручалось розробити Міністерствам фінансів, охорони здоров'я, з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, разом з Міністерством економіки і Міністерством праці та соціальної політики Крім того, Міністерству фінансів та Міністерству економіки доручалось передбачати у проектах Державного бюджету України на 2001 та наступні роки фінансування витрат, пов'язаних з підготовкою до зняття і зняттям з експлуатації Чорнобильської АЕС та соціальною підтримкою її працівників та жителів м. Славутича.

Щодо працівників Чорнобильської АЕС, які вивільнялися з роботи у зв'язку з достроковим її зняттям з експлуатації, то вони мали право на соціальне забезпечення та страхування на умовах і за нормами, перед-

баченими для працівників АЕС, протягом одного року після вивільнення; працевлаштування самостійно чи через службу зайнятості населення на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності у першочерговому порядку; користування закладами охорони здоров'я за попереднім місцем роботи²⁶.

Керуючись взятими Україною зобов'язаннями щодо закриття ЧАЕС до 15 грудня 2000 року, виходячи із значущості цього кроку, продиктованого доброю волею і відповідальністю за долю людства у третьому тисячолітті, враховуючи важливість цієї події для світового співтовариства, Президент України підписав Указ «Про заходи, пов'язані з Актом закриття Чорнобильської атомної електростанції», яким було утворено Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів, пов'язаних з цією подією.

Закриття ЧАЕС стало давно очікуваним світовою спільнотою кроком, а тому й мало широкий міжнародний резонанс, хоча в середовищі атомників України та причетних до цієї сфери діяльності фахівців, він не одержав активної підтримки.

Одним із заходів, покликаних сприяти формуванню громадської думки з приводу закриття ЧАЕС як в самій Україні, так і за її межами, стали міжнародні парламентські слухання, над організацією яких працювала спеціально створена Робоча група Верховної Ради України. Напередодні цих слухань, 4 грудня, відбулася поїздка їх учасників до ЧАЕС та міста Славутич, де було проведено круглий стіл на тему «Соціальні аспекти закриття ЧАЕС та проблеми подальшого безпечного існування станції».

Участь в парламентських слуханнях з проблем закриття ЧАЕС ще задовго до їх проведення підтвердили представники парламентів Австрії, Російської Федерації, Іспанії, Беларусі, Італії, ряду інших країн, а також представники Парламентської Асамблеї Ради Європи, Європейської комісії, Європейського банку реконструкції та розвитку та послі ряду країн, акредитованих в Україні.

В міжнародних парламентських слуханнях у Верховній Раді України 5 грудня 2000 р. взяли участь більше 40 представників зарубіжних парламентів, міжнародних фінансових інститутів, керівників міжнародних організацій, які займалися проблемами ядерної енергетики та ядерної безпеки. Після їх завершення було прийнято звернення до парламентарів та урядів країн світу, міжнародних урядових і неурядових організацій, світової спільноти — з закликом об'єднати зусилля в наданні подальшої допомоги Україні в розв'язанні проблем, які виникають у зв'язку з прийняттям історичного рішення щодо закриття ЧАЕС. Крім того в цьому Зверненні було акцентовано увагу на необхідності надання допомоги і підтримки постраждалим внаслідок аварії на ЧАЕС, для чого передбачалось провести під егідою ООН

конференцію країн-донорів та створити Міжнародний чорнобильський фонд допомоги постраждалим²⁷.

В заходах з нагоди зупинки Чорнобильської АЕС взяли участь Прем'єр-міністр Росії Михайло Касьянов, Беларусі — Володимир Єрмошин, Грузії — Георгій Арсенішвілі, а також Міністр енергетики США Вільям Річардсон, державний Міністр ФРН Фольмер, голова Бюро національної безпеки Польщі Марек Сивець та ін. Для висвітлення заходів із зупинки ЧАЕС було акредитовано 318 представників ЗМІ приблизно з 20 країн. З них 140 журналістів представляли Україну.

14 грудня, напередодні закриття Чорнобильської атомної електростанції, в штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку в ході пленарного засідання Генеральної Асамблеї ООН, присвяченого, зокрема, ухваленню ініційованої Україною резолюції «Закриття Чорнобильської АЕС», до учасників сесії з приводу цієї видатної події звернувся Голова 55-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Харі Холкері (Фінляндія).

У своїй промові Голова Генасамблеї від імені всіх країн-членів ООН щиро привітав Україну з рішенням закрити 15 грудня Чорнобильську АЕС. Він наголосив на тому, що згаданий крок є яскравим свідченням виконання Україною своїх зобов'язань за Оттавським Меморандумом 1995 року щодо закриття станції.

Звертаючись до учасників сесії з викладеним у резолюції закликом щодо надання допомоги уряду і народу України та іншим країнам, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, Х. Холкері відзначив, що ухвалення резолюції має надати нового потужного поштовху діяльності ООН в галузі надання допомоги на подолання та мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи.

Тоді ж, 14 грудня 2000 р., заяву стосовно закриття Чорнобильської АЕС зробив Генеральний директор ЮНЕСКО Коїширо Мацуура. Він привітав остаточне закриття Чорнобильської атомної станції, підкресливши при цьому, що виведення з експлуатації 3-го енергоблоку «є не простим, але мудрим рішенням».

Він заявив: «Чорнобильська катастрофа ще не стерлася з пам'яті і слід зробити все, щоб вона залишилася надовго у людській свідомості для того, щоб людство винесло з цієї трагедії відповідні уроки. Катастрофа стала справжнім лихом для населення, що постраждало як під час самої аварії, так і її наслідків економічного, соціального, біологічного та генетичного характеру. Вона нам нагадала, що безпека кожного залежить від спільної взаємодопомоги, а також обміну інформацією та знаннями. Зі свого боку, ЮНЕСКО долучалась до попередження катастроф і продовжуватиме надалі докладати зусиль в цій галузі».

Коїширо Мацуура додав також: «ЮНЕСКО надаватиме сприяння в рамках своєї компетенції у мінімізації наслідків впливу цієї катастрофи на населення, а також на навколишнє середовище. ЮНЕСКО докладатиме зусиль з метою активізації конкретних дій, спрямованих на попередження технологічних та природних ризиків у сучасному світі»²⁸.

Привітав рішення і конкретні кроки України з приводу закриття ЧАЕС й Голова Ради Безпеки ООН С. Лавров.

А тим часом в самій Україні такої одностайно позитивної оцінки та підтримки цього кроку не спостерігалось. Враховуючи напружену ситуацію із енергозабезпеченням в державі та момент зимової найвищої потреби в електроенергії, Верховна Рада України 14 грудня прийняла постанову, в якій рекомендувала Уряду перенести офіційне припинення експлуатації Чорнобильської АЕС на квітень 2001 року²⁹. Проте, ця постанова не могла змінити ходу подій.

Урочиста процедура закриття ЧАЕС розпочалась в палаці «Україна» 15 грудня о 13⁰⁰. З міркувань безпеки на станції перебував тільки експлуатуючий персонал. О 13¹⁵ третій енергоблок, єдиний з чотирьох, що працював, було зупинено, після чого мало розпочатися виведення станції з експлуатації. Як заявив у інтерв'ю японській телерадіокомпанії NHK та нідерландській телекомпанії «Нетверк» Прем'єр-міністр України В. Ющенко, чорнобильська проблема з закриттям станції повністю не буде вирішена, і вивід з експлуатації третього енергоблоку ЧАЕС — це тільки початок багаторічної співпраці з Європейською комісією та країнами Великої сімки, оскільки доведеться вирішувати цілий комплекс питань: виведення з експлуатації енергоблоків; вирішення інженерних та екологічних проблем, пов'язаних з об'єктом «Укриття» та, що надзвичайно важливо, — розв'язання проблем соціальної підтримки персоналу ЧАЕС та мешканців міста-супутника — Славутича³⁰.

Остаточне виведення з експлуатації третього енергоблоку мало завершитися до 2008 року, коли з реактора мало бути вилучено все паливо. Проте, цей процес завершився лише у 2010 р. Після цього має початися процес виведення з експлуатації станції в цілому. Вважається, що це може розтягтися на 30–100 років.

Виступаючи на церемонії закриття ЧАЕС Президент України зробив особливий акцент на соціально-економічних проблемах, що постануть перед державою. Він підкреслив, що людей без необхідної підтримки не залишать, але, звернувши увагу світової спільноти, що самотужки всі ці проблеми вирішити неможливо. Тому Чорнобиль слід розглядати як спільну біду.

Під час заходів, пов'язаних з закриттям ЧАЕС було зроблено конкретні кроки у вирішенні посталих проблем. Так, міністр енергетики США Білл

Річардсон оголосив програму створення в Славутичі центру реагування на надзвичайні кризові ситуації в ядерній енергетиці. На реалізацію цієї програми спрямовувалось 2,8 млн. дол. Передбачалось, що цей центр буде розробляти ефективні програми ліквідації інцидентів на всіх ядерних потужностях України, займатися створенням умов для безпечної роботи атомних електростанцій³¹. Є також рішення ЄБРР про відкриття в Славутичі філії банку, через який мали виділятися кредити на підтримку малого та середнього бізнесу. Для цього планувалось виділити близько 200 тис. дол.³²

У зв'язку з закриттям ЧАЕС на адресу глави держави надійшли листи від ряду керівників держав та міжнародних організацій. Зокрема, Президент України отримав лист від Генерального секретаря ОБСЄ Яна Кубіша, в якому було висловлено сподівання, що міжнародне співтовариство знайде шляхи надання допомоги Україні у справі подолання економічних наслідків закриття станції.

З особистим посланням до Л. Кучми звернувся також Президент США Б. Клінтон. Він відзначив, що рішення України про закриття ЧАЕС свідчить про дотримання нею взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Главу української держави також привітали Президент Франції Жак Ширак, Федеральний Президент Австрії Томас К्लестіль, Президент Швейцарської конфедерації Адольф Огі, Президент Італійської республіки Адзельйо Чампі, Федеральний канцлер ФРН Герхард Шредер, Президент Угорської республіки Ференц Мадл, Президент Республіки Ісландія Олафу Рагнар Грімссон³³.

В зв'язку з чорнобильською проблемою й з ситуацією в країні в цілому, в державі гостро постали питання соціальної політики. Тому, з метою створення умов для формування і реалізації соціальної політики на основі визначеної стратегії економічного розвитку та фінансової стабілізації, забезпечення права кожного громадянина на достатній життєвий рівень, 24 травня 2000 року Президентом України було затверджено Указ про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року.

Серед пріоритетів соціальної політики — створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу, народонаселення, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, проведення пенсійної реформи, надання адресної підтримки незахищеним верствам населення, всебічний розвиток освіти, культури та поліпшення охорони здоров'я населення. Вагоме місце в документі посіли питання соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

У зв'язку з тим, що чисельність населення, яке постраждало через неї, становила близько 3,4 млн. чоловік і в подальшому очікувалося зростання

кількості інвалідів у зв'язку з погіршенням стану здоров'я постраждалого населення, очікувалося збільшення кількості дітей, яких визнано потерпілими через підвищену дозу опромінення щитовидної залози, Указом передбачалося, що система соціального захисту постраждалих від Чорнобильської катастрофи осіб передбачатиме створення належних умов для їх життєзабезпечення. Мала бути запроваджена надійна система державних соціальних гарантій для всіх категорій постраждалих осіб та зміна технологій їх соціального захисту. Для виконання накресленого кола завдань було визнано за необхідне прийняти Концепцію радіаційного захисту населення у зв'язку з Чорнобильською катастрофою; розробити та реалізувати Національну програму мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи на 2000–2005 роки та на період до 2010 року; упорядкувати перелік населених пунктів, віднесених до зон радіоактивно забруднених територій та ін. Проте, станом на 2010 р. в силу багатьох обставин, значна частина запланованого залишилася нереалізованою, через що закриття ЧАЕС і остаточне виведення її з експлуатації стало величезною соціально-економічною, політичною та морально-етичною проблемою для народу України, який несе на собі тягар наслідків катастрофи на її 4-му енергоблоці.

¹ Голос України. — 1995. — 25 березня.

² Євро-бюлетень. — 1995. — № 3. — С. 2–5.

³ Відомості Верховної Ради України, 1999, № 4, ст. 33.

⁴ Вісник Чорнобиля, 2000, № 40; Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 14–15.

⁵ Відомості Верховної Ради України, 1999, № 4, ст. 33.

⁶ Вісник Чорнобиля, 2000, № 15, 36.

⁷ Там само, 2000, № 39.

⁸ Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 4.

⁹ Офіційний вісник України, 1998 р., № 30, ст. 1134.

¹⁰ Офіційний вісник України, 1998 р., № 30, ст. 1134; 1999 р., № 3, ст. 104.

¹¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 р. № 396.

¹² Відомості Верховної Ради, 1999, № 32, ст. 263.

¹³ Відомості Верховної Ради. 1999, № 4, ст. 33.

¹⁴ Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 121.

¹⁵ Там само, с. 126–127.

¹⁶ Вісник Чорнобиля, 2000, № 36.

¹⁷ Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 123; Вісник Чорнобиля, 2000, № 40.

¹⁸ Вісник Чорнобиля, 2000, № 40.

¹⁹ Вісник Чорнобиля, 2000, № 39.

²⁰ Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 132–133.

²¹ Там само, с. 130.

²² Вісник Чорнобиля, 2000, №№ 36, 39.

²³ Міжнародний Чорнобильський центр. Четверта щорічна конференція «Наукові, технічні та соціальні аспекти закриття Чорнобильської АЕС». Тези доповідей. — 26–29 вересня 2000 р., Славутич, — с. 131.

²⁴ Там само, с. 8.

²⁵ Там само, с. 128, 134–135.

²⁶ Відомості Верховної Ради, 1999, № 4, ст. 33.

²⁷ Голос України, 2000, 9 грудня.

²⁸ Інформ. з сайту Міністерства закордонних справ України.

²⁹ Інформ. «Елвісті», 2000, 15 грудня.

³⁰ Там само, 2000, 12 грудня.

³¹ Там само, 16 грудня.

³² Там само, 15 грудня

³³ Вісник Чорнобиля, 2000, № 50.

ПІСЛЯМОВА

Минула вже чверть століття від тої ночі, коли почалась нова ера в історії України — постчорнобильська, а пам'ять про аварію на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, як і пам'ять про інші визначні події, залишається у серцях і душах людей, особливо тих, кого вона зачепила особливо близько.

Сприйняття подій, що сталися протягом 1986 р. та ставлення до них протягом наступних років, обумовлені рівнем поінформованості та ментальністю сотень тисяч людей, причетних, або ні, до боротьби з радіоактивною небезпекою по всій країні та за її межами.

Військові, науковці, інженерно-технічні працівники, медики, робітники й сільські мешканці продемонстрували в ході приборкання цього страшного лиха під назвою «техногенна катастрофа» широкий діапазон людських якостей, від усвідомленого героїзму і відданості справі до паразитичного використання цієї ситуації для задоволення кар'єрних амбіцій чи з метою особистого збагачення.

Незважаючи на те, що про подію написано дуже багато, проблема активно вивчалася протягом значного часу представниками всіх напрямків знання, історична наука залишається в боргу перед її героями і жертвами. І представлена увазі читачів робота не здатна повністю заповнити цю прогалину. Незавершеність процесів, породжених аварією, передбачає продовження дослідження проблеми як в хронологічному плані, так і поглиблення вивчення її окремих складових.

Хоча аварія на ЧАЕС спричинила значну активізацію залучення до її вирішення науково-технічного й інтелектуального потенціалу багатьох високорозвинених країн, проте, незважаючи на накопичений в світі великий досвід роботи підприємств атомної енергетики, фахівці виявилися неготовими до такого розвитку подій. Величезна кількість публікацій, розкриваючи окремі її складові, на даний момент не створила нової якості знання, зокрема й через відсутність координаційних зусиль держави.

Вивчення суспільно-політичних передумов аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС дозволяє зробити висновок, що глобальна техногенна катастрофа стала закономірним результатом функціонування тоталітарної держави. Практика «показушності», притаманна радянській системі вирішення народногосподарських питань і в тому числі при будівництві великих народногосподарських об'єктів, порушення вимог до проектування, технологій будівництва, економія коштів на засобах безпеки, постачання неякісного обладнання, вимога від трудового колективу великих результатів до великих державних свят — складові тих передумов, які закладалися владою СРСР.

В умовах політичного антагонізму різних суспільних систем в світі, гігантоманія стала моментом демонстрації сили і залякування світової спільноти, але не гарантувала безпеки всередині країни.

Радянський Союз, намагаючись применшити наслідки аварії, викривлював інформацію, подавав її неповно, із зміщеними акцентами. Питання моралі в тих умовах не стояли ні перед радянською владою, ні перед частиною вихованого нею суспільства. Інформація засекречувалась, нормативи рівнів забрудненості води, повітря та окремих продуктів харчування неодноразово змінювались у бік їх послаблення, ставлення держави та фахівців-радіологів, зокрема в умовах монополії на істину центральної спеціалізованої клініки, до учасників перших кроків подолання аварії на проммайданчику станції, було як до експериментального матеріалу. Проблеми морально-етичного характеру мали місце і в ході робіт безпосередньо на зруйнованому енергоблоці та навколо нього. До того ж замість серйозного і поглибленого вивчення можливих причин аварії державна влада, не ускладнюючи собі життя, швидко знайшла винних, показовий суд над якими став переконливим свідченням відсутності правосуддя в умовах тоталітарної держави. Безліч людей приймали рішення, беручи на себе величезну відповідальність, досить безвідповідально. Їх підписи стоять під документами, які нерідко засвідчують непослідовність або навіть некомпетентність.

Небажання державною владою СРСР ретельно вивчити урок аварії з метою його застосування для упередження можливих ситуацій в майбутньому, традиційно передалося новій українській владі, коли в структурі державної влади і різноманітній інституції, що створювалися протягом останніх років, не знайшлося місця спеціальній структурі, основним завданням якої було б вивчення чорнобильської катастрофи і впровадження в життя зроблених на підставі цього вивчення висновків і рекомендацій.

Чорнобильська катастрофа справила величезний вплив на суспільно-політичні зміни в СРСР та світі. Вивчення напрямків цих змін дозволяє зробити висновки про падіння в суспільстві довіри до влади у зв'язку з інформаційною ситуацією в країні. Заспокійливі повідомлення всередині країни та «глушіння» зарубіжних радіопередач, різноманітні страхітливі чутки, що народжувались в умовах інформаційної непевності і про які повідомляли керівників країни органи КДБ, створювали атмосферу недовіри і тривоги. Намагання владних структур створити видимість благополуччя, заборона проведення громадських панахид, зібрань «зелених» та інших акцій спровокували значний сплеск суспільної активності населення УРСР.

Велику роль у розумінні істинних масштабів катастрофи відіграла реакція на подію громадськості та владних структур за кордоном. Раніше ніж в СРСР, інформацію про неї мала влада і громадяни в країнах Східної

і Західної Європи. Незважаючи на політичне протистояння двох світоглядних систем, реакція громадськості була однозначно співчутливою. Однак, пропозиції моральної і матеріальної допомоги, які почали надходити до СРСР, сприймалися владними структурами вкрай негативно. Проте, політична боротьба, яка точилась між комуністичною та капіталістичною системою на початковому етапі чорнобильської ери не завадила проявам людського гуманізму.

Наслідки Чорнобильської катастрофи стали величезною гуманітарною, політичною та соціально-економічною проблемою для незалежної України в її внутрішньополітичному вимірі та зовнішньополітичному аспекті. Підтвердженням того, що керівництвом країни не був зроблений глибокий фаховий аналіз шляхів вирішення породжених аварією проблем, стала хронічна реорганізація системи управління її вирішенням. Пошук найкращих і найефективніших форм організації управління процесом подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, який ведеться без врахування попереднього негативного досвіду, так і не наблизив Україну до вирішення проблеми, яка постала перед нею.

Зусилля держави всі постчорнобильські роки зосереджені на необхідності принципового вирішення ряду гуманітарних та фізико-технічних проблем. До них можна віднести завдання гарантовано-безпечної експлуатації об'єкта «Укриття» та перетворення його на екологічно безпечну систему; виведення електростанції з експлуатації; контроль радіоактивно забрудненої Зони відчуження та вирішення проблем радіоактивних відходів, що накопичились там. Крім того перед Україною стоїть широке коло соціальних та медичних проблем, оскільки в результаті аварії виявились забрудненими величезні території, населення яких одержало статус постраждалого. Поряд з ліквідаторами та переселенцями, ця категорія населення потребує матеріальної і моральної уваги і підтримки держави. Однак, передбачена законодавством фінансова допомога — різні виплати і компенсації — через недостатність коштів в Держбюджеті протягом останніх років надзвичайно погано доходили до людей. В умовах масового безробіття та соціального утриманства, що сформувалось у частини українського суспільства, чорнобильські виплати були певним джерелом засобів існування. Тому намагання держави переглянути зонування населених пунктів, відмінити IV зону, що мало потягти за собою відміну хоча і невеликих, але виплат, викликало значний спротив частини суспільства й активізацію чорнобильських громадських організацій. Великого політичного звучання набула така соціальна проблема як оздоровлення постраждалого населення і зокрема дітей, а також вирішення проблеми інвалідизації населення, частково дійсної, частково сфальсифікованої.

Гостро стоять перед Україною проблеми довкілля та змін в якості життя населення. Забруднення водних об'єктів та ґрунтів вимагають великої дослідницької роботи, проведення ретельного і щільного моніторингу. Однак, недосконалості організації економічного життя стали причиною зниження рівнів фінансування наукових досліджень по всіх чорнобильських напрямках, зниження активності, спрямованої на дезактивацію забруднених земель, розробку і впровадження в практику нових технологій очищення сільськогосподарської сировини та продуктів харчування, виготовлених з неї. Проживання значної кількості населення на радіоактивно забруднених територіях поглиблює проблему із станом його здоров'я. Проблеми фізичної та психічної захворюваності різного рівня і якості стають все більш нагальними з плином часу, а організація системи діагностики, лікування, визначення інвалідності тощо — все очевидніше є недосконалою, оскільки дозволяє зловживання і фальсифікації.

Медичні наслідки аварії для різних категорій населення також, як і всі попередні питання, є предметом неоднозначних, а часто і діаметрально протилежних оцінок представників різних медичних шкіл, напрямків, чи наукових або лікувальних колективів.

Необхідно відзначити, що Чорнобильська катастрофа породила, розкрила, або спровокувала в суспільстві зіткнення діаметрально протилежних людських якостей — героїзму та відданості — з одного боку, користолюбства, непорядності і нехлюйства — з іншого. Її морально-етичні наслідки і впливи обумовлюють вкрай негативну ситуацію із зловживаннями та фінансовими махінаціями практично на всіх напрямках проблеми, реальної і категоричної оцінки яким суспільство та його відповідні інституції досі ще не зробили, хоча матеріалів з цього приводу накопичено більше ніж достатньо.

Навіть короткі історичні нариси з різних аспектів чорнобильської трагедії дають матеріал для міркувань і певних висновків, основний з яких на думку авторки, має полягати у проведенні ревізії структури управління проблемою. Назріла необхідність створення центрального органу влади з великими повноваженнями, націленими саме на розв'язання посталих проблем, а не на їх накопичення; законодавча і нормотворча діяльність повинні бути приведені у відповідність з потребами часу, проаналізовані, реорганізовані та раціоналізовані відповідно до реальних потреб людей і можливостей держави. Мають бути перекриті шпаринки у законодавстві, що відкривають можливості для зловживань і фальсифікацій; лобіювання інтересів фахових груп на протигагу загальнодержавним інтересам має бути оголошене поза законом; морально-етичні норми життя і праці повинні стати законом життя суспільства і влади в цілому та його чорнобильського

аспекту; міжнародна співпраця фахівців України та зарубіжних країн повинна бути конструктивною та корисною для всього постраждалого народу, а не лише окремих представників влади чи науки; суспільний чорнобильський рух варто було б спрямувати не лише на вимоги соціальних гарантій, а й на вирішення принципових питань майбутнього розвитку атомної енергетики в країні тощо; необхідно посилити наукове забезпечення мінімізації наслідків катастрофи — екологічних, медичних, фізико-технічних тощо; фінансування проблем дезактивації забруднених земель, розробки і впровадження прогресивних технологій очищення забрудненої сільгоспсировини та продукції з неї — нагальна проблема сьогодення; необхідна розробка комплексної конструктивної програми вирішення соціальних та фізико-технічних проблем ЧАЕС та об'єкта «Укриття». Хоча урядом затверджено кілька програм, необхідним є їх глибокий фаховий аналіз на доцільність і ефективність.

Чорнобильська катастрофа, як явище світового масштабу, змінила якість і сутність життя світової спільноти людей. І від людей — від їх розуму та самоорганізованості залежить, чи врахує людство страшний урок Чорнобиля, чи спрацює його інстинкт самозбереження, чи є в людства майбутнє, особливо, враховуючи події ще на одній атомній електростанції — тепер вже в Японії.

Наукове видання

НАТАЛІЯ БАРАНОВСЬКА

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 29.03.2011 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 21,3. Обл. вид. арк. 22,5.

Наклад 300 прим. Зам. 7. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.